

ТӨРЭН ЧОГААЛ

25

М.А. Күжүгет
Л.Х. Ооржак
Е.Т. Чамзырын
А.С. Шаалы

Төрөөн чогаал

Ниити өөредилге черлеринге
өөредилге ному

5 класс

Федералдыг күрүнениң өөредилге
стандартының негелделеринге дүүштүр
тургускан шенелделиг үндүрүлгө

*Тыва Республиканың өөредилге болгаш
эртем яамызы сүмелээн*

Кызыл — 2018

ББК 83.3 Ту
К88

Эртем талазы-биле редактору *А.С. Шаалы*, педагогика эртемнеринин кандидады, доцент.

Рецензентизи *К.Б. Доржу*, филология эртемнеринин кандидады, доцент.

Номнуң даштында Уран чүүлдүң алдарлыг ажылдакчызы *Чурук Шойнуң* чуруктарын ажылгаан.

Өөредилге номунуң I-ги кезээн болгаш II-ги кезээниң басняларын *М.А. Күжүгет*; III-кү кезээн *Е.Т. Чамзырын*; II-ги, IV-VII кезектерин *Л.Х. Ооржак*; эртем-методиктиг утказын *А.С. Шаалы* тургускан.

Тускай демдеглелдер:

- — номчаан чогаалывысты сайгараалы;
 - — бодуң бодалың илерет;
 - — улуг улус-биле демнежип ажылдаалы;
 - — немелде медээлерни дилээли;
 - — шинчилел ажылын чорудаалы;
 - — чогаадыкчы номчулга;
 - — литература болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери;
 - — чугаавысты сайзырадылы.
 - — эштери-биле демнежип ажылдаары.
-

Күжүгет М.А. болгаш өскелер-даа.

К88 Төрээн чогаал. 5 класс. Ниити өөредилге организацияларынга өөредилге ному. — Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. — 224 ар.

Өөредилге ному РФ-тиң ФКӨС-түң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге организацияларының 5–11 класстарынга тыва аас чогаалы болгаш литературада чижек программага даянып кылдынган.

ББК 83.3 Ту

ISBN 978-5-904864-64-4

© Авторы-составители М.А. Кужугет, Л.Х.Ооржак,
Е.Т. Чамзырын, А.С. Шаалы, 2013, 2016
© Обложка художника Май-оола Чооду, 2013, 2016
© Рисунки художника В. Донгака, 2013, 2016
© Институт развития национальной школы, 2013, 2016, 2018
Все права защищены

Ном дугайында сөс

«Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар» деп чоннуң үлегер домаанда чугаалааны дег, кандыг-даа эртемниң үндезини — ном. Ном — бистиң сүмелекчивис, өңнүүвүс, дагды-ныкчывыс. Ол биске кандыг-даа таварылгада эргежок чугула сүмелерни бээр, бажыңга, орукка, өске черге-даа барганывыста, бисти чалгааратпас өңнүүвүс; ону-мону кыл, ыңдыг болурга — эки азы багай деп сургап чоруур башкывыс.

Номну сонuurгап номчуур кижии ооң маадырлары-биле кады өөрээн, хөлзээн, каттырган, девидээн, сагыш човаан, хомудаан, ыглаан... ораp; олар-биле каяа-даа, четкеш кээр, бодун чогаалда маадырларның бирээзи кылдыр санай берген-даа олурар. Тываның улустун чогаалчызы С.Сарыг-оолдун бижээни ышкаш, «өскүс оолду бектиг кул, малының манаакайы¹, паштың туткуужу» кылып чораан үелерниң каржы-хажагайыңга кады хилеп, муңгараар бис; О. Саган-оолдуу ышкаш «төрээн чериниң адын адап чаалажып чораан» хып дээн чалыы назынныг эрестерниң маадырлыг чоруун магадаар бис...

Ном биске эргежок чугула билиглерни бээринден аңгыда, чараш мөзү-бүдүштүң, кижизиг аажы-чаңның, байлак сагыш-сеткилдиң үлегерин база бээр. Ном номчуvasка, сагыш-сеткил ядараар, чүнү-даа билбес, мугулай чорук чамбы-дипке тергийдей бээр.

Ном дугайында бүгү делегейниң сураглыг кижилери чараш ханы уткалыг бодалдарны бижээн. Улуг орус литература сайгарыкчызы В.Г. Белинский: «Ном дээрге бистиң үвистиң чуртталгазы-дыр... Номну номчуурда, шын шилилгени кылып журлуг бис... Шын эвес шилиттинген номнар чүнү-даа ном-

¹ *Манаакайы* — мал кажаазының чоогунга эрги тон, алгы-кеш-биле кижизиг хоютку кылып каар — оон бөрү коргар; *манаар* дээн сөс.

чуваанындан дора» дээн. Француз чогаалчы А. Доде: «Номнар – эң-не шынчы өңнүктөр. Амыдыралдың берге үелеринде олар-биле сүмележир бис. Олар кажан-даа бистен хая көрүмөс» деп чугаалааны шын.

«Эптиг байдал тургустуна-ла берзе, номнардан касканнан. Бодуң чуртталганда хөй янзы номнарны ажып, катап номчуп көөрүн кызыдып чор» — деп, библиограф, чогаалчы Н.А. Рубакин чагаан. Эрте-бурунгу рим философ Цицерон «Ном чок бажың сагыш-сеткили бай-байлак эвес, «өлүг» мага-ботка демей» дээн.

Амгы шагның кижилери үе-шагның аайы-биле колдуу-ла ном номчувас, телевизор көөр, интернет ажыглаар апарган. Сонуургаар чүүлү колдуу-ла дайын-чаалыг оюннар, кинолар болу берген. Эмин эрттир оларга хандыкшыырга, кижиниң кадды үрелип, сагыш-сеткил аарыындан аарып болур. Электроннуг номнарны номчууру ажыктыг, ынчалза-даа холга номну тудуп, боданып, катап-катап эглип келгеш, номчууру черле дээр.

Кижичаараш чүүлдерни эгезинде авазындан, ачазындан дамчып келген төрөөн дылынга билип алыр. Ынчангаш тыва чогаалдарны сонуургап номчууру чугула.

Тыва төрөөн чогаалывыстың оранынче аян-чорууңар уттун-дурбас болзун, уруглар!

Степан САРЫГ-ООЛ

Ном

Күзел-сорууң хостуг шөлээн,
Күштүг, чоргаар чурттаар дээштиң,
Билиг сүрүп кызып чоруур
Биче чашка чагыг, сүмө:

Дээрниң адаа, черниң кыры
Делгем, хостуг өртемчейде
Улуг, мерген, чаагай, чырык
Угаанныглар дыка көвей.

Оглу, кызы салгакчыга
Олар ышкаш ынактар хөй.
Кажан шагда чарылбайн,
Кады чурттап чоруксаң кээр...
Владимир Ильичини,
Пушкинни, Горькийни —
Өлбес, мөңгө чырыткылар —
Өөредилге номнары дээр.

Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар.
Узуп ижер суг дег херек
Угаан, билиг далайы — ном!

-
1. Шүлүкте илереттинген бодалдар үстүндө ном дугайында кириген бодалдар-биле дүгжүп турар-дыр бе, уруглар?
 2. Өөредилге номнарын чүгө «өлбес мөңгө чырыткылар» дээрил?
 3. Шүлүк кымның адындан бижиттинген деп бодап тур силер? Харыыңарны шүлүкте сөзүглел-биле бадыткаңар.
 4. Владимир Ильич, Пушкин, Горький деп кымнарыл? Кыска дыңнадыгдан бжиңер.
 5. Бо шүлүкте «узуп ижер суг дег» деп деңнелгени чүгө ажыглааныл? Делгереңгей харыыдан бериңер.
 6. Делегейниң сураглыг кижилериниң ном дугайында бодалдарының утказын бадыткап, делгереңгей харыыдан бериңер.
-

Юрий КЮНЗЕГЕШ

Сиген шөлүндө

Кадыр бизин кылаш кылдыр
Карбап орган оолдан чайлап,
Курлак чыгыы терең сиген
Куспак-куспак дүжүп турган.

Шынаа дургаар кадыр эштип,
Сыртык салып, ширтек сырып,

Ээтпек ай дег, уулза чуруп,
Элче улам дөгүп орган.

Хылыш каңны отгук ышкаш
Кызаңнадыр шалывышаан,
Изий берген шалыыш дашты
Идиктээш, оол хая көргөн.

Эптиг дүрген карбавышаан,
Эштип чоруур кастар ышкаш,
Бригаданың оолдары
Бир шиң далаш чаржып орган.

Хымыс көгээр чөлээн хадың
Кырлаң ажыр бажы көстүр
Хөлегези чөөн чүкче
Көстүп-херлип бар-ла чыткан.

Хавак дерин чода туткаш,
База катап кезип кирген.
Баарында хөл улам тода –
Балык-байлаң чемнеп келген.

Карбаш кылган саны-биле
Хадың сыптыг богаа кадыыр,
Чараш хөлге адааргаан дег,
Чайыннаары улам дендээн...

-
1. Бо шүлүкте көдээ ишчилерниң кандыг ажылын көргүскенил? Ында кымнар киржип турар-дыр? Сөзүглелден бадыткаңар.
 2. Сигенчилер канчаар ажылдап турарыл? Оларны чүге дендээн-дир?
 3. Дараазында одуругларның утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.

Шынаа дургаар кадыыр эштип,
Сыртык салып, ширтек сырып,

Ээтпек ай дег, уулза чуруп,
Элче улам дөгүп орган.

4. Сигенчилерниң ажылдаан үезин тодарадып, сөзүглелел-биле бадыткаңар.
 5. *Шалыыш, курлак, богаа, уулза, сырып, дөгүп, көгээр* деп сөстөрниң тайылбырын кылыңар.
 6. Шүлүктү аянынг номчааш, шээжилеп алыңар.
-

ДЕҢНЕЛГЕ

Деңнелге дээрге кандыг-бир чүвени азы болуушкунну өске бир чүвөгө азы болуушкунга дөмөйлээрин ынча дээр.

Ооң сорулгазы — чогаалдың маадырларын азы болуушкуннарын номчукчуга көскү болдуруп, ооң утказын улам ханы илередип, сагыш-сеткилди хайныктырып, ук чогаалды ханызы-биле шиңгээдип алырынга дузалаар.

Деңнелгени таарымчалыг ажыглаанындан чогаалдың сөс-домаа уран-чечен болуп, ооң утказы улам тодараар. Ынчангаш ук чогаал сонуурганчыг база уттундурбас болуп артар. Чижээ, Ю. Кюнзегештиң «Сиген шөлүндө» деп шүлүүндө дараазында *ээтпек ай дег, эштип чоруур кастар ышкаш, чараш хөлгө адааргаан дег* деп деңнелгелерниң дузазы-биле *уулзаны, чаржып орган оолдарны, кадыырның чайыннаарын* чеченчидип деңнээн.

1. Деңнелге деп чүл?
 2. Деңнелгелерниң чогаалга ужур-дузазын чижектер-биле бадыткап чугаалаңар.
 3. Чогаалдардан 5–8 деңнелгелерни тыпкаш, литература кыдыраажынга бижээш, тайылбырлаңар.
-

I кезээ. ЭГЭЭРТИНМЕС ЭРТИНЕ-БАЙЛАК — ААС ЧОГААЛЫ

*Чечен — менде,
Чечек — черде.*

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫ

Чон бурун шагдан бээр тоолдарны ыдып, ыр-кожамыкты ырлап, тывызыктажып, үлегер домактарны сөглөп, ол бүгүну салгалдан салгалче аас-биле дамчыдып келген. Ындыг чогаалдарның авторлары чок, чогааттынган үези тодаргай билдинмес. Ук шаанда аас чогаалының баштайгы бөдүүн эге хевирлерин ийи-чаңгыс чечен кижилер чогааткан, оларның аттары уттундурган. А чон ук чогаалдарны чоорту улам экижидип, сайзырадып келген. Бижик чок турганындан аастан аас дамчып тарап, сайзырап келген болгаш, оларны *улуштуң аас чогаалы*, азы *фольклор* дээниниң ужуру ында.

«Фольклор» деп сөс англи дылда folk — *чон*, log — *мергени*, *угааны*, азы *чоннуң чечен-мергени* дээн.

Тыва чон делегейниң өске улустары-биле бир дөмей, узун төөгүлүг орукту эрткен, хөй янзы жанрларлыг аас чогаалын чогааткан. Ынчангаш тыва улустуң амыдыралында, уран культуразында аас чогаалы улуг черни ээлеп турар. Аас чогаалында чоннуң сагыш-сеткили, өөрүшкүзү болгаш муңгаралы, амыдыралчы дуржулгазы, чаңчыл-сүзүглели, тайбың амыдырал дээш демисели, чаагай күзел-бодалдары илереттинген.

Улустуң аас чогаалынга маадырлыг тоолдар (эпос), тоолдар, мифтер, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, ырлар болгаш кожамыктар, үлегер домактар болгаш чечен сөстер, тывызыктар, алгыш-йөрээлдер хамааржыр.

Тывалар шаг төөгүден бээр өпей ырларын ырлап, чаптанчыг көгүдүглерни чугаалап, узун-тыныш болгаш дүрген-чугааларны өөредип, тывызыктарны тыптырып, үлегер домактар-биле сургап, тоолдарны ыдып, ажы-төлүн кижизидип өстүрүп кел-

ген. Өпей ырлары, көгүдүглер, дүрген-чугаа, узун-тыныш, тывызыктар, оюн үдээн чечен-мерген чугаалар уруглар аас чогаалын тургузуп турар. Тываның төөгүзүндө кончуг чечен-мерген кижилер, улуг тоолчулар чурттап чораан. Оларга Ооржак Чанчы-Хөө, Түлүш Баазаңай, Ооржак Маңнай, Салчак Бичен болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар тоолчу мергежилинге шынчы болуп, тыва аас чогаалын сайзырадырынга үлүг-хуузун киирген. Тываның кожуун, суму бүрүзүңгө ындыг кижилер турган. Оларны утпайн сактып, аттарын мөңгөжидер ужурлуг бис.

Аас чогаалы литературадан ылгалып турар шынарлар-лыг:

— бирээде, аас чогаалының автору кандыг-бир тодаргай кижиге эвес, а чон болур. Чижээ, «Чыраа кулун», «Балыкчы Багай-оол» дээрге чоннуң чогааткан тоолдары, ынчангаш олар аас чогаалынга хамааржыр. А литературлуг чогаал ыяап-ла авторлуг болур. С.А. Сарыг-оолдуң «Агар сандан ыяш», К.-Э.К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп база өске-даа чогаалчыларның тоолдары бар;

— ийиде, аас чогаалы аастан аасче дамчып сайзырап келген. Тускай аянныг, тургузуглуг болгулаар. Чижээ, тоолдар «Шыяан ам» деп эгелээр, «...оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр оо!» дээн хевирлиг сөстөр-биле төнер;

— үште, чаңгыс ол-ла чогаал аңгы-аңгы янзыларлыг болур. Бижимел эвес, а аастан аасче дамчып келир болганда, чечен-мерген кижилер боттарыны-биле өскертиптер аргалыг апаар. Ынчалдыр чаңгыс чогаалдың янзылары тыптып кээр.

Литература аас чогаалы-биле сырый харылзаалыг. Тыва чогаалчылар байлак аас чогаалынга даянып, оларны чогаалдыкчы ёзу-биле боттарының чогаалдарынга ажыглап турарлар. Тываның улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оол бодунуң чогаалдыкчы ажылынга: «...салдар болган бир баажызы — улустуң аас чогаалында» деп дорту-биле айыткан. А база бир Тываның улустуң чогаалчызы С.Б. Пюрбю: «Улустуң чогаалының хевир-тургузуун эрестии-биле, дидими-биле ажыглап тургаш, чаа

уран чогаалды сайзырадыр ужурлуг бис» дээн. Аас чогаалының чаңчылдары, тема-идеясы, композиция-сюжеди, аян-хөөнү, дылдың уран аргалары үлегер болза-даа, литературага авторнун чогаадылгазы колдап турар.

Тыва улустуң аас чогаалы тыва литератураның сайзыраарына улуг салдарны чедирип, аңаа үндезин болган.

Улустуң аас чогаалының эң эки дээжилери өөредилгекижизидилгелиг мерген чогаалдар болур.

-
1. Аас чогаалы деп чүл? «Фольклор» деп сөстүң утказын тайылбырлаңар.
 2. Аас чогаалының кандыг жанрларын билир силер? Чижектерден бериңер.
 3. Улустуң аас чогаалы биле чечен чогаалдың аразында кандыг ылгалдар болгаш холбаалар барыл?
 4. Улустуң аас чогаалын чүгө үнелеп турар бис? Чижектер-биле бадыткап, тайылбырлаңар.
 5. Аас чогаалының биче жанрларын адаңар. Чижектерин бериңер.
 6. Кожуунуңарның (сууруңарның) девискээринге тоолчулар, чечен мерген кижилер чурттап чораан бе? Улуг улус-биле (башкыңар, ада-иеңер, хоочуннар-биле) сүмележип тургаш, оларның дугайында кыска дыңнадыгдан белеткеңер.
-

ТООЛДАР

Тыва улустуң аас чогаалы хөй янзы жанрларлыг. Оларның аразында *тоолдар* кол черни ээлеп турар. Ол аас чогаалының эрте-бурунгу шагдан бээр туруп келген бир янзы жанры. Тоолдарны ниитилел амыдыралының болуушкуннарын фантастиканың аргаларын ажыглап тургаш, чогааткан болур. Ында кижилерниң аажы-чаңын, харылзааларын маадырларның кылдыныгларын дамчыштыр көргүзүп, кайы-даа төөгүлүг үениң эң-не чугула темаларын болгаш айтырыгларын илереткен. Ынчангаш тоолдарның

уткалары кайы-даа үениң кижилеринге билдингир. Тоол бөдүүн кижилерниң сеткил-сагыжын, хей-аъдын көдүрер, оларның бүзүрелин быжыглаар сорулгалыг чогааттыңан, кижизидикчи утка-шынарлыг. Ында бойдустан дошкун күштерин, каржы-хажагай чорукту, дарлакчы аңгыны бөдүүн чон тиилеп турар.

Тоолда чоннуң бүгү сагыш-сеткили, келир үеге бүзүрели, эки амыдыралче, хосталгаже күзел-чүткүлү илерээн. Ол чоннуң демниг чогаадылгазының үре-түңнели болур.

Тоолдар аңгы-аңгы хевирлерлиг, олар дараазында бөлүктерге чарлып турар: дириг амытаннар дугайында, хуулгаазын болгаш анаа тоолдар.

Дириг амытаннар дугайында тоолдарда тыва улустуң ниитилел, бойдус дугайында бодаашкыннары, чөптүг чорук дугайында күзелдери болгаш күш-ажылчы чоннуң мөзү-бүдүжү илереттинген. Ындыг тоолдарның кол маадырлары дириг амытаннар болур. Оларда дириг амытаннарның бүдүш-шынарын барымдаалап, ойзу көргүзүп чуруур органы (аллегорияны) ажыглааш, кижилерниң мөзү-шынарын — аажы-чаңын, сагыш-сеткилин ойзуп көргүскен.

Дириг амытаннар дугайында тоолдарда адыг, бөрү, дилги, койгун, кулун дээн чижектиг дириг амытаннарның, үгү, кускун, хаан-херети болгаш оон-даа өске куштарның бүдүш-шынарын чуруп көргүскен-даа болза, оларның идеялиг утка-бодалы кижиге хамааржып турар.

Хуулгаазын тоолдар элдептиг хуулгаазын болуушкуннарга үндезилеттинген болур. Оларда дайзын амытаннар — маңгыс, шулбус, чылбыга; болбаазын эдилелдер — чүгүрүк идиктер, ажытталыр бөрт, чылан өтпес шыргай арыг болу бээр шүүр сыныы, боду хайныр паш, хуулгаазын докпак, аргамчы, даш дээш оон-даа өске херекселдер бар. Хуулгаазын тоолдарның маадырлары дириг амытаннар-даа болу берген чоргулаар, суг адаанче кирип, дээрже үнүп-даа турарлар, аңмең, куш, балык домаан билир, элдеп күштүг сөстөрлиг-даа болгулаар.

Хуулгаазын тоолдарда чоннуң амыдыралды чиигедириниң, дайзынны базарының дугайында күзел-бодалдарындан янзы-бүрү хуулгаазын кайгамчыктыг эдилелдер бар кылдыр чогааттынган. Хуулгаазын тоолдар чеже-даа элдептиг болза, олар боттуг амыдыралдан тывылган.

Анаа азы «кара» тоолдар улуг эвес хемчээлдиг, проза тургузуглуг. Ол тоолдарда тыва улустуң хүн бүрүде ажил-агыйын көргүскен, утказы амыдыралга чоок. Оларның маадырлары — кадарчы, аңчы, балыкчы, ус-дарган бөдүүн кижилер. Анаа (кара) тоолдарның кол сорулгазы — яды кижиниң дарлакчыларны тиилеп болурун айтып, ниитилелде четпес чүүлдерни узуткаарынче чоннуң кичээнгейин угландырып, ооң тура-соруун күштелдирери. Тыва улустуң анаа (кара) тоолдары утка-шынар талазы-биле төөгүнүң аңгы-аңгы үелеринде чоннуң угаан-медерелиниң сайзыраарынга улуг ужур-дузалыг болуп келген.

Тыва тоолдарның сөзүглелдеринде катаптаашкыннар док-таамал таваржып, чогаалдың дыл-домаан чеченчидеринге, ону сактып алырынга, ооң утказын чугаалаарынга улуг ужур-дузалыг бооп турар. Ынчангаш тоолдарда ындыг катаптаашкыннар-же кичээнгей салыры чугула. Тоолдарның эгезинде — «Шыян ам...», төнчүзүндө «оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр оо!» дээри аас чогаалының өске жанрларындан ылгалдыг.

-
- 1. Тоолдарның бөлүктөрүн адаңар. Оларның ылгалдарын тайылбырлаңар.
 - 2. Тыва тоолдарга хамаарыштыр чураан чуруктар бар бе? Тываның кым деп чурукчулары чүү деп тоолдарга чуруктар чурааныл, тодарадыңар.
 3. Тыва аас чогаалынга иллюстрацияларны чыып, альбомдан долдуруңар.
 4. Тоолдар сюжединге тургускан шиилер азы кинолар көргөн силер бе? Сактып, чугаалаңар.

2. Билир тоолдарыңарны бөлүктөр аайы-биле бижип, адаанда таблицаны долдуруңар. Таблицаже өске-даа чоннарның тоолдарын кирип болур. Бо онаалганы эштериңер азы ада-иеңер-биле демнежиپ күүседип болур силер.

Дириг амытаннар дугайында тоолдар	Анаа (кара) тоолдар	Хуулгаазын тоолдар
«Чыраа кулун», «Теве», «Кускун биле үгү», ...	«Балыкчы Багай-оол», «Ак-Сагыш болгаш Кара-Сагыш», ...	«Алдын кушкаш», «Тос шилги аъттыг Өскүс-оол», ...

ХУУЛГААЗЫН ТООЛДАР

Тос оолдуг Доктагана кадай

Эртенгиниң эртезинде, бурунгуңуң мурнунда, кезээде дөрт шагда ажытпас алдын-шокар аптаралыг Доктагана кадай чо-раан чүвең иргин. Бир эртен-не эң улуг оглу кирип келирге, авазы алдын-шокар аптаразын ажыткан, алдын чаагай ча, согунну ужулгаш, чөлөп каан турган-дыр эвеспе.

Оглу:

— Мындыг чараш, мындыг чаагай ча, согунну бистерниң кайывыска бээр сен, авай? — деп айтырган.

Авазы олургаш:

— Эң-не эртемниг оглумга бээр мен, эртемиң чүл, чугаала — деп-тир.

— Мээң эртемим — сес эр кижини чүктеп алгаш, чамбы-дипти эжелээн калчаа далайны чүм арта халыыр мен — дээрге, авазы олура:

— Херекчок эртемниг кижидир сен — дээш, оолду үндү-рүпкендир эвеспе.

Эң улуундан биче оол келгеш:

— Мындыг чараш, мындыг чаагай ча, согунну кымга бээр сен, авай? — деп айтырган.

Авазы:

— Эң-не эртемниг оглумга бээр мен, эртемиң чүл, чугаала — деп-тир эвеспе.

— Мээң эртемим чер-дээрниң кыдыында ак-караны ылгап көөр мен — деп, оол харыылап-тыр.

Доктагана кадай олура:

— Херекчок эртемниг кижидир сен — дээш, үндүрүпкендир.

Оон бичези кирип келгеш:

— Мындыг чараш, мындыг чаагай ча, согунну кымга бээр сен, авай? — деп айтырган.

Авазы олура:

— Эң-не эртемниг оглумга бээр мен, эртемиң чүл, чугаала — деп-тир.

— Мээң эртемим болза чеди чыл болган исти истээр мен — дээн.

— Херекчок эртемниг кижидир сен — дээш, авазы оглун үндүрүпкен.

Оон биче оглу келгеш, база-ла демги айтырыгны айтырарга, авазы база-ла демги харыызын харыылааш:

— Эртемиң чүл, чугаала — деп-тир.

— Мээң эртемим болза удуп чыткан эликтиң бүүрээн оттурбайн оорлап алыр мен — дээн.

— Херекчок эртемниг кижидир сен — дээш, ол оглун база-ла үндүрүпкен.

Оон биче оглу келгеш, база-ла демги айтырыгны салырга, авазы база-ла демги харыызын харыылааш:

— Эртемиң чүл, чугаала — деп-тир.

Оол тура:

— Мээң эртемим болза сагынган сагыштыг черимден киргеш, сагынган сагыштыг черимден үнер мен — дээн.

Авазы оозунга:

— Херекчок эртемниг кижидир сен — дээш, ол оглун база үндүрүпкен.

Оон биче оглу кирип келгеш, демги-ле айтырыгны салырга, авазы демги-ле харызын харыылааш:

— Эртемиң чүл, чугаала — деп-тир.

Оол тура:

— Мээң эртемим үстүүртен дүшкен чүвени чер-дээрниң кыдындан бээр, черге дүжүрбейн, харбап-шүүреп алыр мен — дээн.

— Херекчок эртемниг кижидир сен — дээш, кадай оглун үндүрүпкен.

Оон биче оглу кирип келгеш, база-ла демги айтырыын айтырарга, авазы демги-ле харызын харыылааш, бодунуң айтырыын салып-тыр.

Оглу тура:

— Мээң эртемим аыш-чемни-даа муңзавас тывар мен — дээн.

Кадай оглунуң эртемин херекчок-тур дээш, оозун үндүрүпкен.

Оон биче оглу кирип келгеш, база-ла демги айтырыгны айтырарга, авазы демги-ле харызын харыылааш:

— Эртемиң чүл, чугаала — деп-тир.

— Мээң эртемим болза, идик-хеп-даа муңзавас тывар мен — деп-тир.

— Херекчок эртемниг кижидир сен — дээш, ол оглун база-ла үндүрүпкен-дир эвеспе.

Эң хеймер оглу кирип келгеш, база-ла демги айтырыгны айтырарга, авазы база-ла демги харыыны харыылаан:

— Эртемиң чүл, чугаала — деп-тир.

— Мээң эртемим болза бо хире ча, согун-биле хамаанчок, тал хөвээ кызытпа-биле ужуп чораан чеди касты карактарындан дизе аткаш, сылдыстарны буруладыр адар эртемниг мен ийин — деп-тир.

— Эң-не эртемниг оглум сен-дир сен! — дээш, алдын ча, согунун хеймер оглунга берген чүвең иргин. Авазы тургаш: —

Хеймер оглум, эр бооп эзер дергизинден туттунга-ла, хаанга бараалгаан силер бе? — деп айтырган.

— Чок бис, авай — деп-тир.

Доктагана кадай чыраа хүрең аьдын туттуруп мунуп, хүрең торгу тонун кеткеш, Караты-Хаанның аалынче хапкан-дыр.

Кадай хаанның аалының бетинге чоокшулап олурда, улуг-биче улус: «Тос оолдуг Доктагана кадай чоруп олур» дижип турган.

Караты-Хаан:

— Ол-дур бе, өске-дир бе, эки топтап көрүңер! — деп-тир.

— Ол-дур, ылап-тыр — дижирге, Караты-Хаан олбук-кудузун салдырып белеткеп, шайын хайындыртып, хоо-домбуга куттуруп, чигир-чимизин белеткеттирип туруп-тур.

Доктагана кадай хаанның аалынга келирге, хаандан алдан хаа аьдын ап, аьт бажы очурлуг, алдын-мөңгүн сиилбирлиг баглаажынга баглап, бодун чалап, өргээже кирип, хаан-биле мендилештиргеш, олбук-кудус кырынга олуртуп, эьттедип, шайладып олуруп-тур.

Караты-Хаан олургаш:

— Сээң тос оглуңнуң эртем-билии чүл? — деп айтырган.

— Шупту бора бүдүн думчук алды борастаар улус-тур — деп, Доктагана кадай харыылаан. Доктагана кадай эьттеп, шайлап алгаш, хап чанып каап-тыр. Аалының чанынга чоруп олурда: «Мынчага чедир хаанга бараалгавас бо тос оолдуң кончуун!» деп кончуттунуп, кодан шыырынга кирип олурган.

Тос оолдуң улуг-улуглары авазының ажынганын дыңнааш, аьт-хөл тудуп, хаанга бараалгаар дижи бергеннер, ынчап баарга, Доктагана кадай:

— Чадаг баарыңарга, чүңер канчап баарыл? — деп кончаандыр. Ынчаар орта тос оол тозалаа чадаг шуужуп алгаш, хаанга бараалгап чорупканнар. Оолдар хаанның аалынга чоокшулап олурда, улуг-биче улустар: «Доктагана кадайның тос оолдары чоруп олурлар» дижи бергеннер.

— Доктагана кадайның тос оолдары ылап-тыр бе, топтап көрүңер — деп, хаан чугаалап-тыр эвеспе.

Улуг, биче улустар:

— Доктагананың тос оолдары ылап-тыр — дишкен иргин.

Хаан тос олбук-кудусту салдырып, тос хоо-домбуда шайын, тос тавакка эъдин-чемин тус-тузунда салдырып, белеткеттирип турган. Доктагананың тос оглу хаанның өөнгө улуг-улуглары мурнап, биче-бичелери соңнап, уурук-сууруктап кирип бараалгап, мендилежип, шайлап, чемненип олуруп-турлар,

Хаан олура:

— Баарымның өдү болган, караамның шоо болган чаңгыс уруум Орган-Кара-Сын даңгына читкенден бээр, үш чыл болду, куш тепкеш дээр үндүргени, курт ызыргаш, чер киргени билдинмес, ону тыпкан кижиге малымны дөрт хуулааш, үш хуузун, эдимни дөрт хуулааш, үш хуузун база уруумнуң бодун бээр мен, а бодум малының кадарчызы-даа, пажының паарылы¹-даа болур мен — деп-тир эвеспе.

Тос оол эъттеп, шайлап алгаш, хаанның аалының тос чүгүнче чүгүржүп үнүпкен-дирлер. Удаваанда чеди чыл болган исти истээр оол кый дээрге, тос алышкы чаңгыс черге хаглып-чыглып келип-тирлер.

— Хаанның кара чаңгыс даңгыназы маңаа ойнап чоруп турган-дыр, курт алгаш черже кирген ис чок-тур, куш тепкеш, дээрже үндүрген ышкаш-тыр, эштер — деп, чеди чыл болган ис истээр оол чугаалаан-дыр эвеспе.

Оолдар тургаш:

— Чер-дээрнин кыдыындан бээр ак-караны ылгап көөр эр, чоончук сен, көрүп олур! — дишкен.

Көөр оол көрүп олургаш:

— Чиге соңгу чүкте Төре-Далайның ортузунда чеди белдирлиг теректин белдиринде Хаан-Херети куштуң уязында, он чалгынының алдында уругнуң чаагы кызып чыдыр, моон тура тос айлык чер-дир, оолдар — деп-тир эвеспе.

Тос алышкы-даа олче базып каап-тырлар. Тос алышкылар ол-ла бастырып чоруп олура, идик-хеви элеп, хырны-боску

¹ *Паарыыл* — паш эзер туткууш.

аштап келгилээш: «Идик-хеп, аъш-чем муңзавас оолдар, кайда ийик силер» — дээннер. Бирээзи холун куду сунгаш, бирээзи холун өрү сунгаш, кыйгы салырга, ирт, серге, ааржы, саржаг, далган, тараа төктүп кээп, торгу-маңнык идик-хеп тос оолга четчири-биле төктүп кээп турган.

Аштанып-чемненип, хептенип-кештенип алгаш чоруп олурда, кырындан артаар, кыдыындан бакылаар, бажындан ояр чер чок калчаа далай таваржып кээрге: «Сес эрни чүктөп алгаш, калчаа далайны арта халыыр эр, кайда сен!» — дижирге, оол сес эрни чүктөп алгаш, чамбы-дипти эжелээн калчаа далайны арта халый берип-тир.

Тос алышкы Төре-Далайга чеде бергеш: «Удаан эликтин бүүрөөн оттурбайн оорлаар оол, Хаан-Херети куштуң чалгынының алдында Ортан-Кара-Сын даңгынаны оорлап эккел» — дээш, чорудупканнар.

Күжүр эр Ортан-Кара-Сын даңгынаны Хаан-Херети куштуң чалгынының алдындан оорлап алгаш, бадырып олуруп-тур. Ол бадырып олурда, дөрт Хаан-Херети шүүргедеп келгеш, оол биле даңгынаны тепкеш, үндүрүп бар чыткан. Оолдар: «Чеди кастың караан дизе, сылдыстарны буруладыр адар оол, кайда сен!» дижирге, хеймер оол уруг биле оолду Хаан-Херетиниң беш эргек-дыргаа-биле кады кыргый адып бадырыпкан. Оол биле даңгына эстеп бадып олурда, «үстүүртен баткан чүвени чер-дээрниң кыдыындан бээр черге-чамга дүжүрбес, харбап-шүүреп алыр оол, чоондуң, даңгына биле оол далайда дүштүлө!» — деп-тирлер. Харбап-шүүрээр оол даңгына биле оолду далайже дүжүрбейн, карбап-шүүреп эккеп-тир эвеспе. Ынчап турда, үстүүртен эмге-санчок хөй хаан-херетилер шүүргедеп бадып олуруп-турлар. Хөй хаан-херетилер уругну былаап-хунаап алыр дээн-дир дээш, оолдар: «Сагынган черинден киргеш, сагынган сагыштыг черинден үнер оол, канчалдың?!» — дижирге, ол оол тургаш даңгынаны куспактапкаш, турган черинче чып кылдыр кире берген. Хаан-херетилер көөрге, даңгына-даа чок, сес эр кижиге турарга, дедир дээрже ужуп үнгүлөй берип-тирлер.

Сес алышкылар чана базып чоруп олурганнар. Идик-хеви элээрге, идик-хеп муңзавас эр хепкерип, аьш-чеми төне бээрге, аьш-чем муңзавас эр ашкарып-чемгерип чанып олурганнар. Та чежеге, та кажанга чедир кылашташкан чүве, хаанның аалынга чедип келгеш, хаан-биле мендилежип, чугаалажып олурганнар.

— Чаа, оолдар, караамның шоо, баарымның өдү дег чаңгыс уруум дугайында чүнү билип, чүнү көрдүңер, оолдар? — деп, хаан айтырган.

Оолдарның улуу олурга:

— Даңгынань-даа тыптывыс, чиге соңгу чүкте Төре-Далайда чеди белдирлиг теректиң белдиринде улуг уяга Хаан-Херети куштуң чалгынының адаанга чыткан, ап алгаш турувуста, хөй хаан-херетилер шүүргедей бээрге, сагынган черинден киргеш, сагынган черинден үнер оол алгаш, черже кирген мындыг — деп-тир.

— Силерни манап чыттывыс — дээш, даңгына биле оол хаанның бурган ширээзиниң адаандан тура халыжып кээп-тирлер эвеспе.

Хаан тургаш:

— Чаңгыс иениң төрүп каан оолдары-дыр силер, кайыңарга, кандыыңарга бээр мен, бүгү малымны дөрт хуулааш, үш хуузун, ууттунмас улуг эдимниң дөрт хуузунуң үш хуузун берейн, уругнуң дугайында үме-сүмеден кылыңар, оолдар! — деп, хаан чугаалаан.

Тос алышкы даштыгаа үнүп келгеш, үме-сүме-даа кылганда чок:

— Үш чыл болган исти тыппаан болзумза, кайыын тывар силер? — деп, бир оол чугаалаан.

Бирээзи тургаш:

— Чер-дээрниң кыдыында, соңгу чүкте Төре-Далай ортузунда чеди белдирлиг теректе Хаан-Херетиниң уязында, ооң чалгынының адаанда чытканын көрүп кагбаан болзумза, канчап тывар силер — деп-тир.

Бирээзи тургаш:

— Силерни сезелдириңерни чүктөп алгаш калчаа далайны арта халываан болзумза, канчап чедер силер — деп-тир.

База бирээзи тургаш:

— Идик-хевиңер элээрге, мен хепкербээн болзумза, каяа чедер деп силер — дээн.

Бирээзи тургаш:

— Мен силерни ашкарып-чемгербээн болзумза, каяа чер чедер силер — дээн.

Бирээзи тургаш:

— Мен даңгынаны Хаан-Херетиниң чалгынының алдындан оорлап эккелбээн болзумза, канчап эккээр силер — дээн.

Хеймери тургаш:

— Мен Хаан-Херетиниң беш эргээн одура атпаан болзумза, ол хунаай-ла бергей, канчаар силер — дээн.

Бирээзи тургаш:

— Мен харбап-шүүреп албаан болзумза, калчаа далай дү-вүнче дүже бээр болгай, ону канчаар силер — дээн.

Сөөлгүзү тургаш:

— Мен сагынган черимче кирбээн болзумза сан-даа чок, хаан-херетилер хунаап алгаш-ла баргай, ону канчаар силер — деп-тир.

Ам орта эң улуг акызы тургаш:

— Бир кижиниң чөп, бир кижиниң буруу дээр арга чок, шупту дөмей-дир бис, аал-чуртувус, ававыс бар-ла болгай. Ооң бажының алдынга сыртык салып бээр, аксынга изиг-чылыг суксун тудуп бээр болгай, улуг аал-чуртту ээлеп, ат-алдарны тудар-даа болгай, сеткил-сагыжы-даа ханылашкан боорлар, сагынган черинден киргеш, сагынган черинден үнер оол алзын — деп сүмелээрге, адаандан өрү алышкылар чөпшээрэжиңип, хүлээп ап турган-дырлар эвеспе.

Эң биче оол тургаш:

— Чаа, каяа шүүдеп бар чыдар, идик-хеп муңзавас эр, торгу-маңнык, дадаазын, кадактан; аъш-чем муңзавас эр, ирт, серге, арага, чимистен эккелиңер, даңгынаның үш доюн дойлааш чоруур-дур — деп-тир.

Оолдар холдарын өрү, куду сунгаш, кыйгы салырга, ирт, серге, арага, чимис төктүп кээп; торгу-маңнык, дадаазын, кадак хавырлып кээп турган иргин.

Улуг куда доюн эрттиргеш, хаанның азаан эт-херекселин, мал-маганын алгаш, аал-чуртунга барып, Доктагана кадайның тос оглу улуг чуртун чурттап, улуг малын малчыдып, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барган-дырлар оо!

 1. «Тос оолдуг Доктагана кадай» деп тоол чүге хуулгаазын тоолдарга хамааржырыл, тайылбырлаңар. Анаа (кара) тоолдан ылгалы чүл?

2. Тоолда эпитеттерни тывыңар.

 3. Тоолда катаптаашкыннарны тыпкаш, оларның уjur-дузазын тайылбырлаңар.

4. «Тос оолдуг Доктагана кадай» деп тоолда: «Сес алышкылар чана базып чоруп олурганнар. Идик-хеви элээрге, идик-хеп муңзавас эр хепкерип, аьш-чеми төне бээрге, аьш-чем муңзавас эр ашкарып-чемгерип чанып олурганнар. Та чежеге, та кажанга чедир кылашташкан чүве, хаанның аалынга чедип келгеш, хаан-биле мендилежип, чугаалажып олурганнар» деп үзүндү бар. Үзүндүде алышкыларның саны чүге сес апарганыл? Тос алышкының бирээзи канчалганыл, сактып көрүңерем?

 5. Тоолда сонуургааныңар үзүндүлерни аянный номчулганың дүрүмнерин сагып, рольдап номчуңар.

 6. «Тос оолдуг Доктагана кадай» деп тоолда мындыг үзүндү бар:
«...Караты-Хаан олбук-кудузун салып белеткеп, шайын хайындыртып, хоо-домбуга куттуруп, чигир-чимизин белеткеттирип туруп-тур».

Доктагана кадай хаанның аалынга келирге, хаандан алдан хаа аьдын ап, аьт бажы очурлуг, алдын-мөңгүн сиилбирлиг баглаажынга баглап, бодун чалап, өргээже киширип, хаан-биле мендилештиргеш, олбук-кудус кырынга олуртуп, эьттедиң, шайладың олуртуп-тур».

Доктагана кадайны хаан чүге ынчаар хүндүлөп уткуп ап турганыл, бодалыңар илередип көрүңерем.

Тос шилги аъттыг Өскүс-оол

Кара-Хемни чурттаан Караты-Хаанның чылгызының кадарчызы Өскүс-оол чоруп-тур эвеспе.

Бир-ле катап Өскүс-оол чылгы кадарып чорааш, Кара-Хемниң бажындан кулаа, кудуруу чок шодаң-шокар бе тып ап-тыр. «Хаан кижиге олча-ла херек чүве болгай, мону хаанга аппарып берзимзе, мени шаңнаар чадавас» — дээш, ол безин хаанынга эккеп берип-тир.

Хаан тургаш:

— Мал дүрзүзү чок бак мал эккелген-дир сен. Чок болза салывыт, чок болза бодуң мал кылып ал — дээн.

Өскүс-оол ол безин хаанның чылгызынга салып алгаш, чылгызы-биле кады кадарып чораан. Тос чылда кадарып кээрге, тос шилги аът төрөөн. Ол тос шилги аъттар кончуг чараш, семис, омак аъттар бооп-тур.

Бир-ле катап Караты-Хаан: «Өскүс-оолдуң кадарган чылгызын ончалап, даңзылап эккел» — дээш, бир хаа чорудупкан. Хаа келгештиң, ончалап, даңзылап көөрге, чылгы-даа аажок өскөн-төрөөн, онча-менди бооп-тур. Ооң аразында Өскүс-оолдуң шодаң-шокар безин эдерген тос шилги аът, хаанның хамык чылгызының ужу-бажынга кулун-чаваа базып каггы дег, дешкилежип, чылгының сузун базып, тергиидээн туруп турар мындыг бооп-тур.

Хаа келгеш, хаанга чугаалаан:

— Силерниң чылгыңар аажок өскөн-төрөөн, онча-менди туруп-тур. Ооң аразында Өскүс-оолдуң шодаң шокар безин эдерген тос шилги аът бар-дыр. Ол тос шилги аът, силерниң чылгыңарның ужунга-бажынга кулун-чаваа базып каггы дег, дешкилежип, чылгының сузун базып, тергиидээн туруп-тур.

Хаан олура:

— Өскүс-оолду бо дүне өгге хондургаштың, өлүрер-дир, ооң тос шилги аъдын олчалап алыр-дыр — дээштиң, өлүрер кижизинден бээр онаап каап-тыр. Оон Өскүс-оолду кел диртип, хаа кижиге чоруткан.

Өскүс-оол баглашка кээп аъдын баглап чыдырда, бызаа кадарчызы багай ашак келгеш, чугаалаан:

— Сээң-биле бис ийи дөмей-ле болгай бис. Ындыг болза, бо дүне сени өлүргөш, тос шилги аъдыңны олчалап алып деп тур. Хаанның өөнгө хонуп болбас эвеспе — деп-тир.

— Ындыг-дыр, акым — дээш, Өскүс-оол хаанның өөнгө кире бергеш, хаанга сөгүрээш, олуруп алган.

Хаан олургаш:

— Сээң кадарган чылгың аажок өскөн-төрээн, онча-мендидир. Ынчаарга сен дыжың дыштанып көргөн эвес сен, бо дүне өггө хонгаш, уйгуңну удуп, дыштанып ал — деп-тир.

Өскүс-оол аштанып-чемненип алгаш:

— Хааным мени кажан-на шаңнаар ирги деп бодап чорааным ам болган-дыр, ынчаайн харын, хааным! Ынчанмыже кара аскыр өөрү чылгым кончуг ыраган чылгы чүве Арзайтының артынче үне берди. Ол чылгымны хааларга эккеп хүлээди бергеш, кээп дыштанып көрейн — дээш, үне халаан.

Ол уу-биле чылгызынга кага берген. Дүн дүжүп кээр орта, дедир хаанының аалынга келгеш, тос чулар, тос кижен дерип ап-тыр. Оон чылгыга барып, тос шилги аъдын тудуп алгаш, сезин кожуп четкеш, бирээзин мунгаш, шодаң шокар безин: «Сен-даа ораның оъдун оъттап, сууң ижип чор» — дээш, салып чорудупкаш, чиге мурнуу чүкче чоруп каап-тыр эвеспе.

Чоруп олурда, бир черге дүн болган, хонган. Эртен туруп кээрге, тос шилги аъдының бирээзин ол дүне бөрү чип каан бооп-тур.

— Сес шилги аъдым турда, мен-даа кайын ажырап мен — дээш, демги бөрүнү-даа сүрбейн, база-ла чорупкан.

Сес хонуктуг черге чоруп келирге, сес шилги аъдын бөрү чип каан, ам чаңгызы артып каап-тыр.

— Мен-даа кончуг когарадым. Ам чаңгыс шилги аъдымны бо чүвөгө кайын алзыр деп мен, мооң-биле бир черге чеде-ле бээр мен ыйнаан — дээш, база-ла хапкан.

Бир дүн болган черге баргаш, аъдын кулаан орта өртээш, удуп чыдып алган. Эртен туруп кээрге, чаңгыс аъдын бөрү база

чип алган — аъттың хөрээниң иштинче бажын суп алган чип чыдып-тыр. Кызытпа чазы биле сыйда огун ап алгаш, бөрүнү аъттың хөрээниң иштинче сындыра берген.

— Мени өлүрбейн көр — деп, чугаалап келзе-ле, демги бөрүзү кижиге апарып-тыр.

— Мен чиге соңгу чүктүвө чаа кылып чораан кижиге мен. Хамык аг-шеримни дөгөрезин кырдыргаш, чаңгыс бодум бөрү бооп хуулар кижиге болгаштың, амы-тынныг үндүм. Тос хонуктуг эвес, тос айлыктыг черге чоруп келдим. Сээң тос аъдыңны тос айлыктыг черге хүнезин кылып келдим. Мээң аалым дөө дагның аар ийинде, сен чеде бер, малым ортузундан мал, эдим ортузундан эт үзүп берейн — дээн.

— Ындыг-дыр — деп аксын-даңгыраан алгаштың, чорудупкан.

Ооң соондан эзерин чүктээш, чорувуткан. Шаа төнүп, шагзырап келгештиң, эзерин черге суп кааш, хаанның айыткан дааның кырынга үнүп кээрге, хаанның аал-чуртунуң, кода-сүмезиниң барааны көстүп келген.

Баргаш, хаанның өөнгө кирип кээрге, хаан:

— Өңнүүм-талам келди — дээштиң, олбук-кудузун чадып, боова-боорзаан салып, хүндүлөп туруп-тур.

— Өңнүүмге малым ортузундан мал бээр, эдим ортузундан эт бээр кижиге мен — дээш, хаан ара-албатызын чыый берип-тир.

Өскүс-оол аштанып-чемненип алгаш, Болчатылыг-Бора-Тейже үнө кылаштай бергеш, көрүп турарга, бызаа кадарчызы көк баштыг ашак чораан. «Бызаа кадарчызы ашак меңээ дузалыг чүвө эвейикпе» деп бодааш:

— Ашак, амыр! — деп мендилешкеш, чугаалажып эгелээн.

Ашак олура:

— Аал-чуртуң кайдал, адың-шолаң кымыл, кай бар чыдыр сен, оглум? — деп айтырган.

— Чиге соңгу чүкте Кара-Хемни эжелей чурттаан Караты-Хаанның чылгызының кадарчызы Өскүс-оол деп кижиге мен. Хаанымның халанчыг, кады-даа кончуг, тос шилги аъдымны олчалап алыр деп баарга, дургуннап чоруптум. Тос айлыктыг

черге тос хонукта чоруп кээримге, бо хаан мээң тос аъдымны хү-незин кылып чедип келген, ам аъттарымның өртээнге малының ортузундан мал, эдиниң ортузундан эт бээр болган, ону алыйн дээш келдим — дээн.

— Ындыг-дыр, оглум. Малдың ортузундан мал, эттиң ортузундан эт ап алырыңга, сеңээ ажык болбас. «Үш чүзүн үрезиниңни, үш өң туктарыңны, даспы чаныыңны, будуңнуң адаанда баглап каан чыдар кызыл-калдар ыдыңны, аксы-мурну билдирбес алдын хааржааңны алыр мен» де, оглум — дээн.

— Ындыг-дыр, акым — дээш, Өскүс-оол кылаштап чоруй барган. Хаанның өөнгө чеде бергеш:

— Меңээ малдың ортузундан мал-даа херек чок, эттиң ортузундан эт-даа херекчок, ону азырап-даа олулар чайым чок, ойнуң-чиктиң сеги, ыттың-куштуң дою болур. Үш чүзүн үрезиниңни, үш өң туктарыңны, даспы чаныыңны, будуң адаанда баглап каан чыдар кызыл-калдар ыдыңны, аксы-мурну билдирбес алдын хааржааңны берип көр, өңнүүм — дээн.

Хаан тура халааш, ол чүвелерни ап бергеш, чаңгыс кызыл-калдар ыдынче көргөш — ыглап каап, Өскүс-оол өңнүүнче көргөш — каттырып каап олуруп-тур.

Өскүс-оол ора:

— Бээр болзуңза, бер, өңнүүм. Бербес болзуңза, бербезиң сөгле — деп баарга, хаан хөңнү чок туруп баргаш, ыдын чежип берген.

Өскүс-оол чүвелерин алгаш, ыдын четкеш, чорупкан. Чоруп олура, бызаа кадарчызы ашакка келгеш:

— Сен-даа албыстаан-тенээн ашак-тыр сен, тос шилги аъдым өртээнге хөй чүве алыр деп турумда, кончуг бак чүвелер ап бердиң — деп кончуй берген.

Ашак тургаш:

— Ынча диве, оглум. Сеңээ эчизинде барып херек чүве ап берген мен. Моон чоруткаш, оран-чуртуңга оъттуг-суглуг, ыяш-даштыг черге баргаш, үш чүзүн үрезиниңни үш чүкче чажыпкаш, үш тугуңну үш чүгүнге шанчып алгаш, алдын хааржааңның аксын ажыдып алгаш, кызыл-калдар ыдыңны

будуң адаанга баглааш, удуп чыдып алыр сен, оглум. Эртен туруп келириңге, мээң шын-мегем оон көстү бээр эвеспе — дээн.

— Ындыг-дыр — дээш, Өскүс-оол чорувуткан.

Ол-ла чоруткаштың, Кара-Хемде биеэ хаанының аалының чанынга оъттуг-суглуг, ыяш-даштыг черинге келгеш, үш чүзүн тараазын үш чүкче чажыпкаш, үш тугун үш чүгүнге шанчып алгаш, алдын хааржааның аксын ажыткаш, кызыл-калдар ыдын будунуң адаанга баглааш, удуп чыдып ап-тыр.

Даңгаар эртен даң бажында оттуп кээрге, тозан аът долганып четпес докулчак ак өгнүң иштинде ай-хүн херелдиг алдын даңгына шай хайындырып олуруп-тур. «Бо чүү болду, дүне бе, хүндүс бе, дүжүм бе, дүлүм бе?» деп бодун бодаттынып кээрге, мүн-не оттуп келген болган. Тура халып келгеш, кырында чыткан кара торгу тонну кеткеш, баарында чыткан кара саар идикти кеткеш, үне халып келген.

Хүнгээр чарыкта хүлер баглаашта мөңгүн эзер-чүгенниг шокар аът турган. Дедир кирип кээрге, ай-хүн херелдиг алдын даңгыназы чок болган. «Бо канчап баар кижжи боор?» деп кайгап-харап, — мени ишсин-чизин дээш белеткээн чем ыйнаан бо» — дээш, мөңгүн хоода шайны аякка кудуп ижип олурган. Үнүп келгеш, демги хүлер баглаашта шокар аътты мунгаш, аалының мурнуу чүгүнде хөй чылгыны — «Мээң-не чылгым ыйнаан бо — дээш, барып дозуп доктаадып кааш, дедир хап олурда, ай-хүн херелдиг алдын даңгына ийи мөңгүн хоода суг көдүрүп алган өгже кирип чыткан. Аъдындан дүшкеш, өгге кирип кээрге, алдын даңгына-даа чок, аъш-чемин белеткеп каан болган. Аъжын-чемин ижип-чип алгаш, «Кандыг аай чиктиг даңгына боор, кедеп тургаш, көрейн мону адырам» деп бодап алган. Аъттангаш, аалының артынга улуг арыгга аъдын барып баглап кааш, дедир кедеп чедип келген. Өгнүң артындан оя тыртып алгаш, бакылап көрүп чыдарга, бут адаанда кызыл-калдар ыдының кежиниң иштинден алдын даңгына үнүп келгеш, ийи мөңгүн хоозун алгаш, суглап чоруп каап-тыр. Карыштыр кире халып келгеш, чээрген ужуткаш, ыдының кежин өрттедипкен.

Даңгыназы чедип келгеш:

— Ол канчаарың ол, Өскүс-оол, ам сен мээң-биле кады чурттап шыдавас-тыр сен. Мээң чаңгыс аргаланып чораан чүвем ыт кежи ол чүве. Ам мени кайда-даа кижидыңназа, сенден хунаап алгаш баар-дыр — дээн.

Ынчап турда, Караты-Хаанның аалындан бир ашак кижиди хап келгеш, Өскүс-оолдуң даңгыназын кончуг шинчилеп көрүп-көрүп, хап чоруй барып-тыр.

Удатпаанда хаандан Өскүс-оолду кыйгыртып, элчи келген. Өскүс-оол, элчи-биле кады хап чеде бээрге, хаандан:

— Че, Өскүс-оол, кады-кожа чурттап турар улус адаан-мөөрей, адыш-чарыш кылып ойнаар чүве болгай, адаан-мөөрейден кылып ойнаар бис бе? — дээн.

Өскүс-оолдан:

— Ынчангай-ла бис, хаан — дээн.

— Ындыг болза, сен үш катап чаштын, сени тыпсымза, сээң кадайыңны, мен алыйн, мен үш катап чаштыйн, мени сен тыпсыңза, мээң кадайымны сен ал — деп, хаан ынча дээн.

Өскүс-оол:

— Ындыг-дыр — дээш, эртенинде хаан чаштыр, Өскүс-оол кээп тывар болгаш, чорупкан.

Өскүс-оол аалынга кээрге, кадайы ора:

— Чүү болдуң? — деп айтырган.

— Үш-үш катап чаштыр, кайы-ла тыпканывыс кадай алыр деп чугаалаштывыс, ам эртен хаан чаштыр, мен тывар болдум — дээн.

— Ам эртен кайыын дилээр сен, Өскүс-оол? — деп, кадайы айтырган.

— Ижик-дөжээниң хозун, кажаа-хораазының иштин бакылаай-ла мен — дээн.

— Эр бодуң эки-даа болзуңза, эр угааның таан багай ийин, Өскүс-оол. Ам эртен баргаш, хаанның үш өөнүң ортузунда бичии ак өггө кире бээриңге, хаанның кадайы дааранып олурар, дөр бажында аптара кырында үш кара киш кежи бөрттер чыдар эвеспе, ортаакы бөрттү ап алгаш: «Бөргүңерни садар силер бе?» деп тудуп көрүп олургаш, маагын үзе соп алыр сен — деп, кадайы мындыг сөглээн.

Даарта дацгаар эртен дац бажында Өскүс-оол хаанның аалынга баргаш, үш ак өгнүц ортузунда бичии ак өгге кирип чыдырда, шивишкин кадай:

— Мынаар кижии кирип болбас өг-дүр — дээш, иткилей берген.

— Ээр эжиктиг өгнү эр кижии кажан-даа ээгип кирер чүве — дээш, кадайны ойтур идипкеш, кире берген.

Хаанның кадайы дааранып олурган, дөр бажында аптара кырында үш кара киш кежи бөрттер чыткан, ортузундаазын ап алгаш:

— Бөртгүц чаражын, бөргүңерни садар силер бе? — деп тудуп олургаш, маактан алгаш, үзе тыртар деп чыдырда:

— Кижии кулаа үзе соп алдың ой! — дизе-ле, хаан бо болган.

Эртенинде Өскүс-оол чаштыр, хаан тывар бооп алгаш, чанып келген.

Эртенинде хаан хамык ара-албатызын эдертип алган, оран-делегейниң ыяш-дажын тудуп санаан:

— Өскүс-оол, канчалдың-чоондуң?! — деп алгырган-кышкырган чоруп олурган.

Өскүс-оолду кадайы ине кылдыр хуулдуруп алгаш, дааранып олурган. Хаан кирип келген:

— Өскүс-оолду тып чададым — дээн.

— Өскүс-оолду тыппаан шының ол бе, хаан? — дээш, Өскүс-оолдуң кадайы инезин хаанның чанынче согуптарга, Өскүс-оол каттырып туруп келген.

Эртенинде хаан чаштыр, Өскүс-оол барып тывар болган.

Хаан чанып чоруй барган.

— Эртен кайыын барып дилээр деп бодап олур сен, Өскүс-оол? — деп, кадайы айтырган.

— Хаанның ол-ла хамык бөрт аймаа чүвезин үреп-ле турзумза, бирээзи: «мен-мен» дээр-ле ыйнаан — деп, Өскүс-оол мындыг сөглээн.

— Эр бодуң эки-даа болзуңза, эр угааның таан багай ийин, Өскүс-оол. Эртен хаанның аалының артында улуг чалым хаяның баарында кымчы сыптаар үш кончуг чараш дең-дең

сөөскеннер турар. Эң ортузундаазын ээй тыртып эккелгеш: «Бо сөөскенни кымчы сыптап алза, чаражын аар» дээш, бижээң-биле үзе шаавыт, ынчалзыңза, бир чүве болур боор — дээн.

Эртен даң бажында Өскүс-оол, хаанның аалының артында улуг чалым хаяның баарыңга келгеш, үш кымчы сыптаар сөөскеннерниң ортузундаазын ээй тыртып эккелгеш, бижээ-биле кагар деп чорда:

— Ой, кижиге үзе шааптың, Өскүс-оол! — дизе-ле, хаан бо болган иргин.

Эртенінде Өскүс-оол чаштыр, хаан тывар болган.

Даартазында хаан хамык-ла ара-албатызын эдерттип алган оран-делегейниң ыяш-дажын тудуп санаан:

— Өскүс-оол, канчалдың-чоондуң?! — деп алгырган-кышкырган чоруп олурган.

Өскүс-оолду кадайы чүскүк кылдыр хуулдуруп алгаш, дааранып олурган. Хаан кирип келгеш:

— Өскүс-оолду тып чададым — дээн.

— Өскүс-оолду тыппаан шының ол бе, хаан? — дээш, Өскүс-оолдуң кадайы чүскүүн хаанның чанынче согуптарга, Өскүс-оол бо каттырып туруп келген.

Эртенінде хаан чаштыр, Өскүс-оол барып тывар болган.

Хаан чанып чоруй барган.

— Эртен кайыын барып дилээр деп бодап олур сен, Өскүс-оол? — деп, кадайы айтырган.

— Ол чалым хаяның хамык сөөскенин доозазын үзе шаап келзимзе, бирээзи: «Мен-мен» — дээр-ле ыйнаан. Ол хоржок-даа болза, хамык бөрттү үрөп туруп-ла бергей мен — деп, Өскүс-оол мындыг сөглээн.

— Эр бодуң эки-даа болзуңза, эр угааның таан багай ийин, Өскүс-оол. Эртен хаанның аалының бетинге хөй инек үнүп олурар, инекти аралап бадып чыдарыңга, чамырык мыйыстыг кырган эле шары кылаштап чоруур, чаңгыс мыйызындан сегирип алгаштың, оора долгавыт — дээн.

Өскүс-оол эртен хаанның аалының бетинге бар чыдарга, хөй инек үнүп олурган. Инекти аралап бадып чыдарга, чамырык мыйыстыг кырган өле шары кылаштап олурган. Мыйызындан сегирип алгаш, долгай бээрге:

— Ой, Өскүс-оол, кижиге ужу-бажы үзе соп алдың! — дизе-ле, хаан бо болган.

Эртенинде Өскүс-оол чаштыр, хаан тывар болган.

Өскүс-оол чанып кээрге, кадайындан:

— Ам эртен каяа чаштыр деп бодай-дыр сен, Өскүс-оол? — деп айтырган.

Чажыра болза, сен-не чажырып көр, мен чаштынар чер-даа тышпас мен — дээн.

Эртенинде хаан база-ла хамык ара-албатызын эдиртип алган, оран-делегейниң ыяш-дажын тудуп санаан:

— Өскүс-оол, канчалдың-чоондуң? — деп алгырган-кыш-кырган чоруп олурган. Адактың соонда:

— Өскүс-оолду тып чададым — дээш, хаан эжикти ажыдарының кайызы чорда, Өскүс-оол дөжек хозунче кирип чыткан. Өскүс-оолдуң кадайы от кыдыында хөмүрже чыпшыр тарбы-дапкан.

Хаандан:

— Өскүс-оол ам черле тывылбас-тыр — дээрге, Өскүс-оолдуң кадайы хөмүрнү былгаптар орта, Өскүс-оол бо каттырып тура халып келген.

Өскүс-оолдан:

— Че, хаан, үш мөөрей мээңи болду. Сээң кырган кадайыңны канчаар, албас мен — дээн.

Хаан аалынга баргаш, Өскүс-оолду кел деп, элчи чорудупкан. Өскүс-оол чеде берген.

Хаандан:

— Че, Өскүс-оол, мээң адамның адазы эрте-бурунгу шагда улуг аңга кес огун алзыпкан чүве-дир. Ону үш хонук иштинде тып эккеп бер — дээн.

Өскүс-оол аалынга ыглаан-сыктаан чедип келген, хаанының чүү дээнин кадайыңга чугаалаан.

Кадайы олургаш:

— Кижиге ыглаар чүве ол боор бе, Өскүс-оол? Арзайтының аар ийинде ийи аргар кошкар мыйыс алчы берген турар эвеспе, ону адырыптар болзунза, олар тып берип болур-дур — дээн.

Өскүс-оол эртенинде Арзайтының аар ийинге хап чеде бээрге, ийи аргар кошкар мыйыс алчы берген турганнар. Оларның мыйызын адырыптарга:

— Чүү кончуг эки амытан боор сен, чолуң-мөрүң бүткен. Келген херээн чүл? — деп айтырган.

Өскүс-оол тура:

— Эрте-бурунгу шагда Караты-Хаанның адазының адазы улуг аңга кес огун алзыпкан. Ону тып эккел дээрге чор мен — дээн.

— Ындыг болза, даарта дал дүш турда, бо өзенге чедип кел шиве — дээш, бирээзи аар ийинче, бирээзи бээр ийинче ыңайла болганнар.

Даарта дал дүш турда, аргар кошкарларның болчаан черинге чеде бээрге, ол тайганың аң-меңин, өскүс бора-тоолайдаа арттырбайн, чыып эккелген турганнар. Үстүнден куду, адаандан өрү доозазын айтырып кээрге, черле көргөн-билгени чок болган. Адактың сөөлүндө демги өзенниң адаандан бир чарыккы караа согур кончуг улуг кырган сыын каргыраалап чоктап олурган.

Сыын чедип келгеш:

— Чон-кожуун, чүге чыылдыңар? Каракта хай чок, кулакка кум чок, дыңнап көрейн — дээн.

— Эрте-бурунгу шагда Караты-Хаанның адазының адазы улуг аңга кес огун алзыпкан. Ону сураглап, Өскүс-оол өңүк чедип келген, аңаа дузалажып тур бис — дишкеннер.

Сыын тура:

— Шаанда, кончуг аныяамда, куду дүк шетке девээлеп турумда, Караты-Хаанның адазының адазы кедеп келгеш, ооргамче киир адыпкан, меңнээн түлүүм-биле халааш, өзен аксында ыргак дыт будуунга кагый иткеш, ушта тыртып каапкан мен. Энир чылга чедир ында куурара берген турар чүве ийин — дээн.

Өскүс-оол, ийи аргар кошкар, сыын дөртөлээ барып дилээш, кес окту Өскүс-оолга тып бергеннер. Ол окту Өскүс-оол хаанга эккеп бергеш, аалынга чанып келген турда, база элчи келген.

Хаанга баарга:

— Эрте-бурунгу шагда адамның адазы улуг белге дөрт адыр демир серээзин алыскан чүве, ону үш хонук иштинде тып эккеп бер — дээн.

Өскүс-оол аалынга ыглаан-сыктаан чедип келгеш, кадайынга чугаалаан.

Кадайы олургаш:

— Кижиге ыглаар чүве ол боор бе, Өскүс-оол. Ол аай бар чүве-дир. Сенде черле эртем-билиг, илби-шиди чок кижиге сен бе?

— Менде-даа эртем-билиг, илби-шиди чүү боор. Ижерчиирге, ишти-хырным улуг кижиге-ле болгай мен — деп мындыг болган.

Өскүс-оолду кадайы далай кыдыынга аппараттап, алдынсарала кадыргы кылдыр тарбыдааш:

— Бо далайже кирип алгаш, куду бадып чыдарыңга, ийи мыйыт таңмак алчы берген турар эвеспе, оларның таңмаан аартпайн адырып салыпсыңза, сээң чорууну чогуудуп бээр боорлар — дээш, далайже салып кирипкен.

Далайны куду бадып чыдарга, ийи мыйыт таңмак алчы берген турган. Аартпайн адырыпкан.

— Чүү кончуг эки амытан боор сен, чолуң-мөрүң бүткен. Келген херээң чүл? — деп айтырганнар.

Өскүс-оол тура:

— Эрте-бурунгу шагда Караты-Хаанның адазының адазы улуг белге дөрт адыр демир серээзин алыскан, ону үш хонук иштинде тып эккел дээрге, чор мен — дээн.

— Даарта дал дүште куду хая баарында балык дунчулаар улуг ээремге чеде бээр сен — дээш, бирээзи өрү, бирээзи куду ыңай-ла болганнар.

Даарта дал дүште ол ээремге баарга, далайның өскүс докпак байлаңын-даа арттырбайн, шуптузун чыып алган турганнар.

Адаандан өрү, бажындан куду шүүп айтырып кээрге, көргөн-билгени черле чок болган. Адактың сөөлүндө далайның адаандан өрү соңгу чакпазы чирик кончуг улуг кырган бел каргыраалап чоктап олурган.

Бел чедип келгеш:

— Чон-кожуун, чүгө чыылдыңар? Каракта хай чок, кулакта кум чок, дыңнап көрейн — дээн.

— Эрте-бурунгу шагда Караты-Хаанның адазының адазы улуг белге дөрт адыр демир серээзин алыскан, ону сураглап Өскүс-оол өңнүк чедип келген, аңаа дузалажып тур бис — дишкеннер.

— Шаанда, кончуг аныяамда, үстүү бел ойнаар улуг ээремге ойнап турумда, Караты-Хаанның адазының адазы артымдан кедеп келгештиң, серээзи-биле шанчарда, меңнээн түлүүм-биле серээзиниң сывындан адыра соп алгаш, куду хая чарыында ушта тыртып каапкан мен. Энир чылга чедир дадара берген турар чүве ийин — дээн.

Өскүс-оол, ийи мыйыт, бел дөртөлээ баргаш, серээзин Өскүс-оолга тып бергеннер.

Ол дөрт адыр демир серээзин Өскүс-оол хаанга эккеп бергеш, аалынга чанып келген турда, база элчи келген.

Хаанга баарга: — Өскүс-оол, сээң-биле бис ийи ам дайылдажып эгелээр-дир бис. Үш хонук иштинде эки белеткенип ал — деп мындыг бооп-тур.

Өскүс-оол аалынга ыглаан-сыктаан чедип келгеш:

— Хаан: «Үш хонук иштинде белеткенип ал, дайылдажыр бис» дээр чүве-дир — дээн.

Өскүс-оолдуң кадайы олургаш:

— Чоп хоранныг хаан боор! Чылгыңны ай деп эккел — деп-тир.

Өскүс-оол чылгызын ай деп эккээрге, чылгы аразында канчаар-даа аажок чараш, кара карактыг кыскыл аът чораан. Өг эжиинге Өскүс-оолдуң кадайы үнүп келгеш, көрүп турарга, демги аът чанынга кээп тура дүшкен. Ол аътты тудуп эзертээш, Өскүс-оолду мундургаш, чагаа бижип бергеш:

Эзериңниң соңгу, башкы бажындан бектенип алгаш, аъттың аксын тыртпайн, ийи карааңны шийип алгаш, чоруп олура сен. Аъттың тура дүшкен черинге көрүп кээриңге, кончуг улуг ак өгнүң чанында демир терек баглаашка тура дүшкен турар. Аъдың баглааш, кире бээр сен, көк баштыг ирей, кадай олура, мээң ада-ием ол боор чүве. Чагааңны тутсуп бергеш, олураыңга, аптара иштинден алдын хааржак уштуп бээр, ону ап алгаш, аъш-чем-даа иш дээрге, ынавайн ап чет — дээн.

Өскүс-оол аъдының тура дүшкен черинге көрүп кээрге, кончуг улуг ак өг чанында баглааш турган. Аъдын баглааш, кире бергеш, чагаазын тутсуп бээрге, аптара иштинден алдын хааржак уштуп бергеш:

— Шайдан иш, оглум — дээн.

— Чоруум кончуг далаштыг кижиге мен — дээш, чорупкан.

Аалынга чедип келгеш, удуп чыдарга, эртен даң бажында хөлээзин, дүвүрээзин үнген. Далаш-биле үне халып кээрге, Караты-Хаанның хамык аг-шерии Өскүс-оолдуң аалын бир каът кылдыр куржалы берген турган. Өскүс-оол девидеп, дедир кире халып кээрге, кадайы:

— Ам-даа элек-тир, Өскүс-оол, удуп чыдып ал — дээн. Өскүс-оол удуп чыдып алган. Элээн болганда, дааш-диңмит кежээлей берген. Өскүс-оол үне халып кээрге, Караты-Хаанның хамык аг-шерии ам ийи каът кылдыр куржалы берген турган. Өскүс-оол девидеп кире халып кээрге, кадайы:

— Ам-даа элек-тир, Өскүс-оол, удуп чыдып ал — дээн. Өскүс-оол удуп чыдып алган. Элээн болганда, дааш-диңмит кежээлей берген. Өскүс-оол үне халып кээрге, Караты-Хаанның хамык аг-шерии ам үш каът кылдыр куржалы берген турган. Өскүс-оол девидеп кире халып кээрге, кадайы:

— Ам-на болган-дыр, Өскүс-оол — дээш, алдын хааржааның аксын ажыткаш, иштинде улуг даш колдуну ажыдыптарга, иштинден демир топкак туткан, демир-демир улустар үнүп келген.

— Чүнү канчаалы, чүнү чоолу? — деп мындыг болганнар.

— Өскүс-оолдун аалын үш куржалган Караты-Хаанның хамык аг-шерииниң дең кезиин кыргаш, хаан, кадынны ийи бодун тудуп алгаш, чедип келиңер — дээрге, үне халышкаш, чорупканнар.

Удатпаанда Караты-Хаанның аг-шерииниң дең кезиин кырып каапкаш, хаанның кадайы биле бодун тудуп алгаш, чедип келген.

Демир докпактыг демир кижилерни дедир даш колдузунче кирип алгаш, хаанның аал-чуртун олчалап, хаанны ыяш чарар кижиге, кадынын паш паштаар кижиге кылгаш, аг-шерииниң артынын ойладышкаш, күжүр Өскүс-оол оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр оо.

-
1. «Тос шилги аъттыг Өскүс-оол» деп тоол кайы бөлүккө хамаар-мааржырыл?
 2. Өскүс-оол Караты-Хаанны кандыг арга-биле, кымның дузазы-биле тиилеп ап турарыл?
 3. Тоолда үш, тос деп саннарны чүнү көргүзөр сорулга-биле, канчаар ажыглааныл, тайылбырлаңар.
 4. Караты-Хаан деп кымыл? Ооң характеристиказын бериңер.
 5. Алдын даңгынанан тоолда канчаар көргүскенил? Ону орус болгаш өске-даа улустун тоолдарында даңгыналар-биле дөмейлеп чугаалаңар.
 6. Бодуңар хуулгаазын тоолдан чогаалдырын шенеңер. Чогаалдың Чогаалдың маадырлары чүгле дириг амытаннар, кижилер эвес, а эт-херекселдер-даа бооп болур.
Тоолду дараазында план ёзуугаар чогаадып болур силер: тоолдун хевири, ады, кол маадырлары, кол болуушкуннары, онзагай төнчүзү, өөредиглиг утказы, тоолга чуруктар.
 7. «Тос шилги аъттыг Өскүс-оол» деп тоолда чөптүг чорукту чедип алырынга кым эң-не кол рольдуг болган деп бодаар силер?
-

АНАА ТООЛДАР

Балыкчы Багай-оол

I

Шыяан ам, эртенгиниң эртезинде, бурунгунуң мурнунда, бажында бай Караты-Хаан, аксында ийи шавылыг¹ бир лама чурттаан кашпал кара хемниң орту үезинде чөвүрээ чадырлыг, ызырар калдар ыттыг балыкчы Багай-оол чурттап турар мындыг чүвең иргин.

Кашпал кара хемниң аксын чурттаан ийи шавылыг лама бир хүн-не олургаш: «Кадай чок кижичи канчап чоруур, бо хемниң бажын чурттаан Караты-Хаанның алдын даңгыназын барып ап алыр-дыр. Ол даңгынананы кандыг янзылыг алыр чоор, сагыл-саңмарлыг² лама кижичи кадай кудалаарга, шажын ёзузунга удур чүве болгай. Черле бир аргазын тып тургаш, кадайланмааже хоржок. Хаанның бодун аарткаш, ооң уруун бо хемни куду бадырышкаш, ап алыр-дыр» деп, лама-даа бодап ап-тыр.

Шак оон Караты-Хаанны аргалап тургаш, «эм» дээш хоран оът-биле аартыпкан.

Хаан аарый бергеш, ийи шавылыг ламаны чалаткан.

Чалап кээрге, демги лама:

— Шавылар, мен Караты-Хаанның аалынга баргаш, бо хемни куду хөм-биле ширилеп каан алдын аптара бадырыптар эвес мен бе, ол аптараны дозуп алгаш, мээң олурар өөмгө аппарып каар силер. Ону, мен келбээжемче, ажыдып черле болбас — дээш, чоруй барган.

— Лама-даа Караты-Хаанның аалынга чедип келгеш, шо³ каап, хүрүм⁴ кылып көргөш, хаанга чугаалаан:

¹ Шавылыг — дузалакчылыг, чалчалыг, өөреникчилиг.

² Сагыл-саңмарлыг — шажын даңгырактыг.

³ Шо — ламалар төлгези, төлгелээр сөөк; шо каар — төлге каар.

⁴ Хүрүм — чүдүлге.

Силерниң ай-хүн херелдиг алдын даңгынаңарны суг кирбес алдын аптара иштинге суккаш, ооң даштын өл хөм-биле ширилээш, бо чыткан кашпал кара хемниң суунче киир кааптар болза, хаан, силерниң аарыыңар эттинип болур-дур.

Караты-Хаан чыткаш:

— Черле хүлээвес-тир мен, башкы. Мен болза назын чедип кыраан кижиге болгай мен, өлгөнней бодум өлүп көрейин, мен чаш назылыг, чалыы уруумну сугга салбас мен — дээн.

Хаанның ол чугаазын дыңнааш, аңаа улам-улам хоран эм ижирткеш, демги лама чоруур дей берген. Хаанның аарыы мырыңай кедерей бээрге, биеэки ламадан дилей берген.

— Ча, башкы, өлүр тын, аарыыр эът деп чүве кончуг-дур, төрени¹ чагырган хаан кижиге мен-не дириг олурзумза канчаарыл. Дөрге олуруп, херек шиидер эвес, дөшке олуруп, аңадар эвес — мээң уруумну сугже салыптыңар — дээн.

Хаанның уруун суг өтпес алдын аптарага суккаш, ооң даштын өл инек кежи-биле ширилээш, кашпал кара хемниң суунче салып бадырыпкаш, Караты-Хаанга ижин доюлдулар оът бергеш, демги хоран эмин ол оът-биле тоолгадып кааптарга, хаанның аарыы дораан-на экирий берген. Ламаны хаан кончуг-ла хүндүлөп-тир эвеспе.

II

Кашпал кара хемниң орту үезинде чурттап турар чөвүрээ чадырлыг, ызырар калдар ыттыг балыкчы Багай-оол бирле катап балыктап олурурга, хүн улуг дүш хире чорда, ол хемниң суун куду ширилеп каан аптара бадып орган. «Чүү-даа болза, дозуп ап көрейин» — дээш, демги аптараны узун ыяш-биле илбектей тырткаш, сугдан үндүр соп эккелген. Ону чөвүрээ чадырынга эккелгеш, чазып көөрге, кончуг чараш алдын даңгына болган. Ол даңгынанан уштуп алгаш, ооң орнунга ызырар калдар ыдын суккаш, аптараны даштынга чораан ширизи-биле ширилээш, сугну куду салып бадырыпкан.

¹Төре — күрүне, ниитилел.

Кашпал кара хемниц орту үезин чурттаан балыкчы Багай-оол тып алган кончуг чараш даңгыназының чанындан-даа ыравас, ону үргүлчү-ле кайгап алгаш олурар, ажил-даа кылбас, мындыг бооп-тур оо!

Бир-ле хүн даңгына олургаш, чугаалаан:

— Сен черле канчап бардың? Мооң мурнунда балыктаар, шору-ла кижии эвейик сен бе. Ам чоп олуруп-ла бээр апардың, Багай-оол? — дээн.

Багай-оол олургаш:

— Сээң чаражыңны кайгаар дээш, мынчап барган кижии-дир мен ийин — деп-тир.

Даңгына олургаш:

— Ындыг чүве болза, бодумнуң дүрзүмнү чуруп берейн, ол чурукту көрүп чорааш, балыктап көр — дээш, бодунуң

дүрзүзүн чурааш, берип каан. Багай-оол ол чуруун ап алгаш, балыктаары-даа кончуг апарган. Кижин бир-ле хүн балыктап чорааш, кадайының чуруун хатка алзыпкаш, ийи караан ыжыдыр ыглап алган чедип кээп-тир.

Даңгына олургаш:

— Канчап бардың, чүге ыгладың, Багай-оол? — деп айтырарга, Багай-оол тургаш:

— Сээң чурууңну хатка алзыптым, ынчангаш муңгарап ыглап чор мен — дээн.

— Ам-на өлбээн бодуң өлүп, өшпээн одуң өжүп-түр сен — дээш, даңгына хөлчок хорадаан.

Даңгынанын чуруу ол-ла хадааш, кашпал кара хемниң мырыңай кирген аксында чурттап турар бир хаан кижиниң аалының чанынга чеде берген. Ол хаанның хой чандырып чораан шивишкини ону черден тып алгаш, хаанынга эккеп көргүскен.

Хаан ол чурукту көргөш:

— Бо хемниң бажында кайгамчык-ла чараш кижин бар чүведир аа! — деп кайгааш, ону чаалап алырын күзей берген.

Хаан хамык аг-шериин чыггаш, кашпал кара хемни өрү алзы демги чараш кижини дилеп чоруп каап-тыр эвеспе.

Ол хаан хамык аг-шерии-биле балыкчы Багай-оолдуң чадырын тып чеде берген. Хаан Багай-оолдуң чараш кадайын былаап алгаш, бодун ырадыр сывырыпкаш, чоруй барып-тыр оо!

Багай-оол аажок хомудап, ыглап-сыктавышаан, кашпал кара хемни өрү алзы кылаштап чоруп каан. Ол-ла чорааш, кадайының адазы бай Караты-Хаанның аалынга таваржып чеде берген. Багай-оол аңаа үш чылда хой кадаргаш, хөлезининге дөңгүр көк буга, ийи шивегей, сандан¹ сыптыг кымчы, адыг кежи чагы, бөрү кежи бөрт алган.

Ол-ла хамык херекселин ап алгаш, буغازын мунгаш, олчалаткан кадайының соонче сүрүп чоруп каап-тыр оо!

¹Сандан — мурнуу чүкте изиг чурттарда кезээде ногаан турар ыяш ады.

Багай-оол ол чорааш, кашпал кара хемниц кирген аксын чурттаан хаанның аалының чоогунга чедип келгеш, адыг кежи чагызы биле бөрү кежи бөргүн кеткеш, дөңгүр көк бугазын мунгаш, хаанның аалынга чортуп келген. Багай-оолдуң кадайы ол хаанның аалынга баргаш, үш чылдың иштинде чырыдаа чырташ деп көрбээн боду Багай-оолду көргөш, кара баары каткыже, каттырып орган.

Хаан тургаш:

— Үш чыл иштинде чаңгыс-даа каттырып, чырыың чыртайтып көрбээн кижиге болгай сен. Дөңгүр көк буга мунган, адыг кежи чагылыг, бөрү кежи бөрттүг багай оолду көргөш, чоп кончуг каттырар кижиге сен? — дээрге, кадын олургаш:

— Ындыг чараш чүвени каттырбайн канчаар! — дээн.

— Ындыг болза, мен шак ындыг багай оол бооп алгаш келзимзе, каттырар сен бе, кадай? — деп, хаан айтырган.

Кадын олургаш:

— Ол чүү дээриң ол. Бир эвес сен ынчап алган кээр болзуңза, моон-даа артык каттырар болгай мен аан! — дээн.

Хаан Багай-оолдуң хамык херекселдери-биле чүмненип алгаш, кадынны каттыртыр дээш, чоруп-ла каап-тыр эвеспе.

Кадын Багай-оолду хаанның идик-хеви-биле чүмнээш, орун кырынга шуглааш, хамык ара-албатызын чыып эккелдиргеш, чугаалап туруп-тур:

— Хааныңар аараан, хылдың кырында, бижектин бизинде чыдыр. Хааныңарны аарткан аза чиргилчинниг чиңге ховуну куду дүүн эртен адыг кежи чагылыг, бөрү кежи бөрттүг, дөңгүр көк буга мунган кижиге бооп хуулуп алгаш келген. Ол аза ам, эртен хааныңарны өлүрер дээш, ол-ла ховуну куду адыг кежи чагылыг, бөрү кежи бөрттүг, дөңгүр көк буга мунган кижиге бооп келир эвеспе. Бир эвес ам эртен ындыг кижиге келзе, соп кааптыңар. Ону согар деп баарыңарга, ол аза: «Хааныңар-дыр мен» — деп, мегелээр эвеспе. Азаның мегезинге кирбейн, соп кааптар силер — дээш, кадын аалын долгандыр хамык аг-шерин үш каът кылдыр чыскаап алган.

Ол аг-шериглер аалды долгандыр таңныылдап турарга, шынап-ла, кадынның чугаалааны ышкаш дөңгүр көк буга мунган, адыг кежи чагылыг, бөрү кежи бөрттүг кижичи чиңге сарыг ховуну куду бадып олурган.

— Хаанывысты өлүрер дээн аза келди-ле! — дээштиң, ону адып-боолай-ла бергеннер.

Демги хаан:

— Силерниң хааныңар-дыр мен! — деп алгырып-кышкырып турбуже, аг-шериглер ону тоовайн, өлүрүп каапкан.

Балыкчы Багай-оол кончуг чараш алдын даңгыназы-биле оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр оо!

-
1. «Балыкчы Багай-оол» деп тоол кайы бөлүккө хамааржырыл?
 2. Караты-Хаанның кара сагыштыын, чүгле бодун бодаарын тоолдуң кайы кезээнде көргүскенил? Ол үзүндүлери тыпкаш, номчуңар.
 3. Балыкчы Багай-оолдуң аас-кежиктиг апарган таварылгаларын сактып чугаалаңар.
 4. Балыкчы Багай-оолдуң аажы-чаңында кошкак болгаш эки талаларын сайгарып чугаалаңар.
 5. Эжелекчи Караты-Хаанны кол маадыр канчаар тиилээнил? Аңаа кым, кандыг дуза чедиргенил?
 6. Тоолда Багай-оолдан өске маадырлар бар-даа болза, чүгө «Балыкчы Багай-оол» деп адааныл?
 7. Тоолга хамаарыштыр чуруктан чурааш, ооң адаанга адын тып бижинер.
 8. Тоолдуң бирги, ийиги эгелериниң планнарын тургускаш, оларга даянып, утказын чугаалаңар.
 9. «Балыкчы Багай-оол» деп тоолда «Адыг кежи чагылыг, бөрү кежи бөрттүг, дөңгүр көк бугалыг» деп катаптаашкыннар кирген. Ол каш катап киргенил? Ооң ужур-дузазы чүл? Ук катаптаашкыннарны ажыглап, тоолдуң утказын чугаалаңар.
-

Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы

Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы хем черге хонуп чыткан. Хеймер дуңмазы эртен туруп келгеш:

— Чаңгыс ой аъдывысты оор аппарып-тыр — деп мынча дээн.

Улуг акызы тургаш:

— Далашкаш канчаар, дуңмаларым, харын шайдан хайындырыңар, бодап тып албас бе — деп мынчанган.

Шыяан, алышкылар-даа чүзү боор, шайын ижип, үжелээ чергелештир олурупкаш, «бодаар» дижи берген. Оон улуг акызы олургаш:

— Аътты хемниң ол чарыында кижии оорлай берген-дир — дээн.

Ортун дуңмазы тургаш:

— Аъдывысты хемниң ол чарыында ак өг иштинде кижии оорлаан-дыр — дээн.

Эң биче дуңмазы олургаш:

— Күжүр ойну Өөдежок деп кижии оорлаан-дыр, акыларым — дээн-дир. Оон чүзү боор:

— Өөдежок деп кижии аъдывысты оорлаан-дыр сен! — деп, үш алышкы шамнап чеде берген.

Өөдежок тургаш:

— Мен аът оорлаваан мен. Мени аът оорлаан деп канчап билдиңер, херечилиг силер бе?

— Бодап билдивис.

— Ындыг чүве бодап билир болзуңарза, чүве чажырып каайн, бодап тывыңар! — деп, Өөдежок мынча дээш, алышкыларны дашкаар үндүрүпкеш, ээремчик туткаш, ширтек алдынга суга тыртып каан-дыр.

— Чажырып кагдым, тывыңар че! — дээн.

Улуг акызы тургаш:

— Ширтек алдында чүве-дир.

Ортуну тургаш:

— Агбагар-угбагар чүве-дир.

Эң бичези:

— Ээремчик-ле-дир — деп тып каан.

— Аа, көрүп каан боор силер, мындыг деп чүве канчап бар боор, катап база чажырар кижини мен — дээш, алышкыларны база-ла үндүрүп чорудупкаш, байбың¹ аптара иштинче суп каан.

— Чажырып кагдым, че, тывыңар! — дээрге, алышкылар кирип кээп-тирлер.

Улуг акызы:

— Аптара иштинде чүве-дир — дээн.

Ортуну:

— Кат-чимис чүве-дир — дээн.

Эң бичези:

— Байбың-на-дыр — деп тып каан.

Оон чүзү боор ийик, Өөдежок «Бо-даа кончуг улус-тур, кижини көржүп болбас» — дээш, ак ой аъдын чедип эккеп берип-тир. Ак ой аъдынга үш алышкы ушкажып тергеленип алгаш, чоруп-ла кааннар.

Шыяан, ол чоруткаш, хем черге чедип келгеш, хемни куду алзы бадып чыдарга, терге изи чыткан. Алышкылар ол исти көргөш:

— Тергезиниң дугую сыйык, тевезиниң караа согур, чаңгыс уруглуг, аъдының кудуруу чолдак, куяа сааттыг кижини-дир — дижип бадып чытканнар.

Ол көшкөн улустуң хонган черинге барып чеде берген.

Үш алышкы улусту көргөш, каттыржып олурган.

— Чүнү каттыржып олур силер? — деп, бирээзи айтырган.

— Сээң тергеңниң дугую сыйык, тевеңниң караа согур чү ве-дир — дээн.

— Шын чүве-дир, билигжи улус-тур — дээш, алышкыларга шай хайындырып берип, ашкарып-чемгергеш, чорудупкан.

Чер кезип чоруп-ла чорааннар. Ол чер кезип чорааш, хаан кижиниң аалынга ап четкеннер. «Хаан кижээ бараалгап көрээлиңерем чээ» — деп чугаалашкаш, хаанның өөнге кирип келгеш, хаанга бараалгааш, олурганнар.

¹ Байбың — кат-чимис ады.

— Аалыңар кайда боор, кай бар чыдар улус силер, оолдар? — деп, хаан айтырган.

— Бистиң аалывыс-даа чок, чер кезип чоруур мындыг улус бис. Хаан, силерниң аалыңарга хонуп аар дээш келдивис — деп мындыг чугаалаан.

Хаан оргаш:

— Даштын өглерге барып хонуп алыңар! — деп мынча дээн. — Чер кезип чораан, аштаан оолдар-дыр, аъш-чемден берип тоттуруп хондуруңар — деп, хаан улузун ынча дээн-дир. Даштын өөнге четкеш, улус шай хайындырып берип, кежээ чүве дөгерип берген, эъдин-даа чип, арага-даа ижип, мынчап хонган-дыр. Оон эртенинде үш алышкы сугга чунуп олургаш:

— Хаан кижээ бараалгаан дээн бис, карачал кижээ бараалгаан-дыр бис аа, оолдар — деп, демги оолдарның улуг акызы мынчап чугаалап олурган.

— Аржаң-коржаң¹ арага иштивис дээнивис буга думчуунуң суун ишкен улус-тур бис — деп, ортуну чугаалаан.

— Богданың бора иртиниң эъдин чээн бис деп бодаанывыс ыт эъди чиген улус-тур бис — деп, эң бичези мындыг чугаалаан.

Ол чугааны хаанның шивишкиннери дыңнай тыртып кааш, хаанынга барып чугаалаан:

— Аштаан-суксаан, чер кезип чоруур, өлүр четкен чүвелерни чемгерип тоттурарга, тоткаш, тос калчаарай бээр. «Хаан кижээ бараалгаан дээн бис, карачал кижээ бараалгаан-дыр бис. Аржаң-коржаң арага иштивис дээнивис буга думчуунуң суун ишкен улус-тур бис. Богданың бора иртиниң эъдин чээн бис деп бодаанывыс ыт эъди чиген улус-тур бис» деп хаан, кижини, мени карачал кижиди диди — деп аай медээжок хорадап, — черлик чүвелерниң бажын алыр чүве!» — дээш, бажын алырының кырынга келгеш, — канчап билир, ылаптаар — дээш, иези улуг кадайдан барып айтырган. — «Хаан кижиге бараалгааш, карачал кижиге бараалгаан-дыр бис» деп чүге мынча дээр чүвел, авай?»

¹ Аржаң-коржаң арага — ийи катап хайындырган ажыг арага.

— Хаан кижиге айга-тайга¹ чой барганда, карачал кижиден сурастап төрөөн оол хаан болган дээри ол-дур. Чүве билир улустур ийин ол — дээн.

— Богданың бора иртиниң эъдин чигеш, ыт эъди чидивис — деп чүге ынча дээри ол?

— Аш-чут шагда иези өлүп калган өскүс хураган, көк ыт төрүштерге, ооң сүдүн ижип турган аан, ынча дээри ол-дур.

— «Аржаң-коржаң арага иштивис дээнивис буга думчуунуң суун ишкен улустур бис» — деп чүге ынча дээри ол?

— Соок кыш шагда паш тиккен улустар, тиккен паштың арагазы үнүп кээрге, шары думчуунуң чоржакталган дожун чылапчаже салып турган чүве болгай. Чүве билир улустур — деп мынча дээн.

Оон чүзү боор, агбай хаан аштырып каан. Актыг-шынныг өттүр билир алышкылар ак ой аъдынга ушкажып тергеленип алгаш, оран кезип чурттап чоруй барып-тыр оо!

 1. «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы» деп тоол кайы бөлүккө хамааржырыл?

2. «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы» деп тоолдуң өске маадырларындан ылгалдыг талазы чүдел?

 3. Тоолдуң утказын барымдаалап, «Эп-найыралдыг, эртембилиглиг болуру кедилиг» деп бодалга катчыр силер бе? Чүге?

 4. «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы» деп тоолду болуушкуннарның айы-биле рольдап номчуурун азы сценажыткан көргүзүг чогаадырын оралдажып көрүңер. Бердинген онаалганы күүседип тура, тоолдуң утказынга дүүштүр алышкыларның аажычаңын, омур-хевири шын дамчыдарын кызыдыңар: 1) аъдын оорлатканда; 2) өөдежокка чаргылдажып келгенде; 3) хаанга бараалгап турда.

¹ *Айга-тайга* — танды ышкаш улуг чадагай тайга.

ДИРИГ АМЫТАННАР ДУГАЙЫНДА ТООЛДАР

Чеди иелиг Чес-Мыйыс

Шыяан ам. Эртенгииниң эртезинде, бурунгунуң мурнунда, калбак чүве хадып, борбак чүве чуглуп, эки шагның экти, бак шагның бажы шаг турган иргин ийин.

Чеди хемниң белдири Чеди-Кара хаяның чурттакчызы, чеди сарыг иелерлиг, Чес-Мыйыс деп шولا аттыг, девип-эстеп, туразында тенек, бардам анай чоруп- тур оо!

Хүн бүрүде девээлеп ойнаар чечек шыпкан дөргүн арыглыг, дешкилеп маңнап ойнаар кадыр кара хаялыг чүвең иргин ийин.

Шыяан ам, бир-ле хүн авалары:

— Чеди-Кара хаяның бажынче оъттап үнээли, маңаа турарга, чалгааранчыг-дыр — деп-тирлер.

Чес-Мыйыс тургаштың:

— Мен кайнаар-даа барбас мен, кара суглуг, кадар оъттуг кара дөргүнүм, дешкилээр хаям каапкаш — дээр бооп-тур. Ынчаарга авалары тургаш:

— Бистер чорааш кээли. Сен ойнаар хаяндан дүшпейн тур — деп чагып кааш, чоруй барып-тыр оо! Чес-Мыйыс хаязындан дүже халааш, оъттуг, суглуг дөргүнүңге селгүүстеп чорда, чеди көк аш бөрүлөр чедип кээп-тир оо!

Чеди көк бөрүлөр тура:

— Сени бис чиир бис — деп-тирлер.

Чес-Мыйыс тургаш:

— Мени чивейн көрүңер, чеди иелерим бирээзин чиңер! — дээрге, кырган көк бөрү тура:

— Сээң иелериң чири-биле бодуңну чири дөмей эвес чүве бе? — дээрге, Чес-Мыйыс тура:

— Мээң мыйызым база үнүп келген, кымдан-даа кортпас мен. Кара суум, кадар оъдум база бар — дээн.

— Чаа, ындыг-дыр. Соонда бистен чайлап кай баар сен — дээш, чорупкаш, чеди сарыг өшкүлөрни чеди хонук иштинде дойлап чип алган чүве-дир оо!

Чес-Мыйысты чеден сарыг өшкүлүг Чел ашак биле Сарыг ка-
дай өшкүлөруге кадып алгаш, чоруй барган чүвең иргин. Чес-
Мыйысты улуг мыйыстыг өшкүлөр черле көрбөс, үзөр чүве-дир.

Анай: «Мыйызым үнүп келзе-ле, авам чок-даа бол, ажырбас
мен» — дээр. «Аваларның сөзүн дыңнаvas — азарының демдээ,
улугларның сөзүн тоовас — улчуурунунуң демдээ» деп үлегер
чугаа ооң херечизи-дир.

-
- 1. Тоолдун кол маадыры кымыл?
2. Чес-Мыйыстың аажы-чаңын канчаар хүлээп алдыңар?
3. Чес-Мыйысты чеди көк аш бөрүлөрниң аксындан чайладып,
кым ачы-буян чедиргенил? Ону анай медереп билген бе?
- 4. Ук тоолдун утказынга дүүшкек кандыг тоолдар билир силер?
5. «Аваларның сөзүн дыңнаvas — азаларының демдээ, улугларның
сөзүн тоовас — улчуурунунуң демдээ» деп үлегер чугааның утказын
канчаар билип тур силер? Аңаа дөмей азы чоок уткалыг орус
азы өске чоннарның үлегер домактарын билир силер бе, сактып
бижип алыңар.
-

Кускун биле Үгү

Эрте-бурун шагда чүвези иргин ийин. Ужарлыг чалымныг
кара хаяның баарынга Кускун биле Үгү таваржып келгештерниң,
үгүзү олургаш:

— Мен каш дылдыг амытаннарның дылын билир мен —
дээш, шаккырып, янзы-бүрү эдип, алгырып олуруп-тур.

Кускун олургаш:

— Сенден мен ажыг мен — деп хаккыңайнып-хоккуңайнып
эдип орган чүвези-дир.

Үгү олургаш, Кускунну мынча деп-тир:

— Сен ындыг-ла кежээ болзуңза, сээң төөгүңде удуп чыткан
дилгини өлүп калган деп бодааш, караан барып соктай бергеш,
туттуруп чиртип алган чүве дээнигай. Сен карак көргениңде,
өлүр тының билбезиң билинмес сен бе?

— Сен ындыг-ла кежээ болзунза, сээң төөгүндө арга иштинге чораан эликтин ооргазын ора тепкеш, ооң маңыңа шыдашпайн, бир дыттан туттунуптарыңга, элик чартың чара соп өлүрүп каан чүве дивейикпе. Изиг хан көрүп кааныңда, ийи караң көзүлбейн, өлүп чорууруңну билинмес сен бе? — деп, Кускун харыылап-тыр эвеспе оң.

Ол-ла ынчап маргыжып олурда, Чашкаадай деп хову кушкажы ужуп чедип келгеш:

— Силер хей-ле мынчап олурар-дыр силер. Силерден бичии-даа болзумза, тос дылды дооза билир амытан болбас мен бе! — дээш, кижигилештир сыгырып, малгылаштыр киштээр-даа. Оранның чивирлиг¹ кужунуң үнүн доозазын ол ояар өттү-нүп эдер, делегейниң араатан бүгүдезиниң үнүн доозазын билир кушкаш бооп-тур. — Бүгү чүвениң дылын доозазын өттүнүп билир мен деп орумда, хей-ле маргыжып олурар-дыр силер! — дээш, өргезиниң үңгүрүнче шимеш кынны берип-тир.

Үгү биле Кускун Чашкаадайга чаргызын алыскаш, хому-дааштың:

— Үгү, сен хүндүс чоруур болзунза, мен сени өлүрер мен — деп, Кускун кыжанып-тыр.

— Дүне чоруур болзунза, Кускун мен, сени өлүрер мен — деп, Үгү удур кыжангаш, какпак хаяның баарынче ужуп кире берген, а Кускун калбак кара эзимниң шыргайынче ужуп кире берип-тир оо.

Ол шии-биле Үгү хүндүс ужуп болбас, Кускун дүне ужуп болбас апарган дээр чүве.

-
1. Тоолдуң маадырларын адаңар. Тоол кандыг бөлүккө хамаар-жырыл?
 2. Кускун биле Үгүнүң кайызыңга болчуксаар-дыр силер, уруглар? Чүгө? Оларның овор-хевирлери-биле кандыг кижилерни көр-гүскен-дир?
 3. Чашкаадай деп хову кушкажының тоолда ролю кандыгыл?

¹ Чивирлиг — чүглүг.

Мында кандыг кижиниң омур-хевирин ойзуп көргүскенил, чугаалаңар.

4. «Кускун биле үгү» деп тоолдуң кайы үзүндүзүн эң-не со-нуургадыңар? Ол үзүндүгө таарыштыр бодуңар чуруктан чуруңар.

5. Кускун, үгү, чашкаадай деп куштарның аттарын орус дылче очулдуруңар. Ол куштарның дугайында кыска дыңнадыглардан башкыларыңар азы улуг улустуң дузазы-биле кылыңар.

ЭПИТЕТ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Эпитет дээрге кандыг-бир чүвениң азы болуушкуннуң онзагай шынарын тайылбырлаарыңа ажыглаан уран-чечен тодарадылга-дыр. Ол чүвени азы болуушкунну улам тода илередип, дылды, домакты уран-чечен болдулар.

Эпитет ийи талалыг: бир талазында, кандыг-бир чүвени азы болуушкунну чуруп көргүзөр; ийи талазында, чогаалчының сагыш-сеткилин, хөөнүн илередир.

Эпитет улустуң аас чогаалында хөйү-биле ажыглаттынар. Улустуң «Кургаг ыяш чимис чок, хоозун чугаа дуза чок» деп үлегер домаанда *кургаг*, *хоозун* деп сөстөр үлегер домакта эргежок чугула эпитеттер болуп, ооң утказын улам тодарадып турар.

Тыва улустуң аас чогаалында доктаамал эпитеттер хөйү-биле таваржыр: *ай-хүн херелдиг алдын даңгына*, *балдыр-бээжек оол*, *чалымныг кара хая*, *чылан өтпес шыргай арыг* дээш о.ө.

Чи жээ: О. Саган-оолдуң «Эжишкилер» деп чогаалында «(то-нунда) *куурара додуга берген*, *орулган черлер*» деп эпитет бичии оолдуң амыдырал-чуртталгазының түрөңгей бергезин; *аш-куу час*, *соок салгын*, *часкы дүрүцүр* бүргээшкин, *соок болгаш каржы* сырын деп эпитеттер феодалдыг үени чуруп көргүзө-ринге элдээрти ажыглаттынган. Ук эпитеттерниң дузазы-биле чогаалда кол бодалды илередип үндүрүп болур. *Ырбакчы* болгаш *кортук* мелегей деп эпитеттер бай аңгының кижилериниң үези эртип, чаа үениң кээрин чураан күштүг талазы болур.

-
- 1. Үстүндө бердинген чүүлдүң кыска утказын сактып алырын оралдажыңар.
2. Эпитет деп чүл? Ооң чечен чогаалга ужур-дузазы чүл?
3. «Балыкчы Багай-оол», «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы» болгаш өске-даа өөрөнгөн чогаалдарыңардан эпитеттерни ушта бижээш, ужур-дузазын тайылбырлаңар.
4. Улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлеринден эпитеттерни ушта бижээш, оларның утказын тайылбырлаңар.
-

Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр

Үлегер сөсте нүгүл чок,
Үер суунда балык чок.

Кижичурттуг,
Куш уялыг

Сеткилдиң бичези херек,
Эртемниң улуу херек.

Өөрүңгө өжээн бодава,
Өлеңгө өрт салба.

Өттүнчек өөренир,
Өжеш өөнделевес.

Каң сугга кадар,
Кижичергээ кадар.

Дүне боорга, дүктүг хап,
Хүндүс боорга, оңгар-аяк.

Бак сагыш
Башка халдаар.

Булуттан кортпа,
Бурганга тейлеве.

Ажылдан дескен —
Түрегге дүжер.
Билигден дескен —
Чазыгга дүжер.

Аразындан суг акпас.

Чечек черде,
Чечен менде.

Эптигге — хөглүг,
Эштигге — күштүг.

Чаштанчыдан өрт үнер,
Чаашкындан үер үнер.

Арның бодава,
Адың бода.

Күзээнин чедер,
Сураанын тывар.

Хөй мегелетпес,
Хөлеге туттурбас.

Назын кырыыр,
Өжээн кырывас.

Эки кылган ажыл —
Элеп читпес алдар.

Хопчу кадын — сааскан,
Хоптак хаан — каарган.

Алыры амыр,
Бээри берге.

Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр дугайында билиг

Үлегер домактар, чечен сөстөр дээрге чоннуң кыска болгаш чиге сөглээн сургаал домактары болур. Олар чүс-чүс чылдарда утка, хевир талазы-биле сайзырап келген болгаш, амыдыралдың янзы-бүрү таварылгаларында хереглеттинер шынарлыг. Чон үлегер домактарны кончуг үнелээр. Ынчангаш «Үлегер сөсте нүгүл чок, үер суунда балык чок» деп чиге чугаалаан.

Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр салгалдан салгал дамчып келген, чоннуң мерген угаанын көргүскен чогаалдардыр. Олар кайгамчык байлак, уран-чечен, чараш дылдыг, хевир-тургузуглуг, онзагай утка-бодалдыг.

Үлегер домактар, чечен сөстөрдө тыва чон амыдырал-чуртталга, долгандыр турар делегей, бойдус, кижилер аразында харылзаа, күш-ажыл дугайында бодалдарын илереткен. Олар өөредиглиг болгаш кижизидикчи уткалыг.

Тыва аас чогаалында дыл, сөс, чугаа, билиг дугайында үлегер домактарны демдеглээри чугула. Ол дээрге тыва чоннуң бодунуң дылынга, сөзүнге, аас чогаалынга хумагалыг чораанының херечизи болур:

Чечен менде,
Чечек черде.

Доңгурактан даңгырак чидиг,
Тоолайдан таалай чүгүрүк.

Сөглээн сөс —
Керткен ыяш.

Чепти эжип өөренир,
Чеченни сактып өөренир.

Багда доң быжыг,
Сөсте шын быжыг.

Эртем чокта,
Эртен база дүн.

Тыва улустуң үлегер домактарын эрги болгаш чаа деп аңгылап турар. Эрги үлегер домактарда тыва улустуң шаандагы амыдырал-чуртталгазын болгаш үзел-бодалдарын илереткен.

Ажылчы чоннуң дарлакчыларны көөр хөңнү чогуң илереткен үлегер домактар:

Ядыны бай кээргевес, Чок кижичогуңга чалынмас,
Байны яды кээргевес. Бай кижичогуңга пөкпес.

Чоннуң аар-берге дарлал адаанга чорааш безин ундаралга алыспайн, чырыткылыг келир үеге бүзүрелин дараазында үлегер домактарда илереткен:

Ада өлүр – оглу артар, Шаг шаа-биле турбас,
Аът өлүр – баглаажы артар. Чавылдак көгү-биле турбас.
Кижичогуңга өөделээр, Ие көрбээнин кызы көөр,
Кинчи үстүр. Ада көрбээнин оглу көөр.

Чон, төрөөн чурт, тайбың, дайын дугайында үлегер домактарны тыва улус шагдан бээр чогаадып чораан:

Дамырактар чыылгаш, хем болур.
Тарамыктар чыылгаш, күш болур.

Хем келдейбес,
Чон чолдайбас.

Куш уялыг,
Кижичогуңга чурттуг.

Шын сөске чон ынак,
Шык черге үнүш ынак.

Чаштанчыдан өрт үнер,
Чаашкындан үер үнер.

Өскен чери — төрөөн ие,
Өскелерни — соңгу ие.

Күш-ажылдың эргежок чугулазын болгаш чалгаа-шүшпөң кижилерни шоотканы:

Биче чалгаа
Улуг чалгаага чедер.

Холу шимчээр — кырын тодар,
Хоозун чугаа — хүн бадар.

Эки дарган эргээн какпас,
Уран кыс удазынга ораашпас.

Эртежи кижиге
Эзерлиг аътка таваржыр.

Дус чокта амдан чок,
Тура чокта күш чок.

Эки кылган ажыл —
Элеп читпес алдар.

Тыва аас чогаалында кижилерни чоокшулаштырарынче угланган, эп-найырал, ха-дуңма, төрөл-дөргүл дугайында үлө-гер домактар арбын. Чижээ:

Малга манаг херек,
Кижээ эш херек.

Эки кижээ эш хөй,
Эки аътка ээ хөй.

Хан төрөл каашпас,
Алдын-мөңгүн дадарбас.

Эжишкилер найыралы
Эртинге-дагны тургузар.

Кижилерниң аажы-чаңында, ажыл-херектеринде, үүлгедиглеринде төлөп чок чүүлдерни шүгүмчүлөвишаан, оларны өөредип, сургап турар:

Чалгаа кижии «бажым» дээр
Чазый кижии «суксадым» дээр.

Хоюган аъттың караа көскү,
Кортук кижиниң кулаа дыыжы.

Бодун боду билинмес,
Морзук калчанын билинмес.

Харам кижээ эш ырак,
Чоржаң аътка чер ырак.

Чорук багы — чаа¹,
Сөс багы — чаргы.

Үзер буга мыйыс дөгээр,
Үлегер билбес күш дөгээр.

Сеткилдиң бичези херек,
Эртемниң улуу херек.

Тыва улус ада-иениң ажы-төлүнгө үнөлөп четпес ачы-хавыязын үргүлчү хүндүлөп, ыдыктап көрүп чораан. Ынчангаш ада-ие дугайында чараш уткалыг үлегер домактар хөйүбиле чогааттынып, салгалдарже дамчып чораан.

Булут аразындан хүн караа чылыг,
Улус аразындан ие караа чымчак.

Ада турда, чон таныыр,
Аът турда, чер көөр.

Ада сөзүн ажырып болбас,
Ие сөзүн ижиш болбас.

Уялыг куш чаныган,
Уруглуг кижии кээргээчел.

Чаа үеде чогааттынган үлегер домактар кижилерниң күш-ажылга хамаарылгазын, коллективтиг ажыл-агыйны, эртембилигиниң ужур-дузазын илереткен:

Ажылынга кызымак —
Амыдыралга ынак.

Каас-тодуг чуртталга
Карак кызыл ажылда.

¹ Чаа — дайын.

Ажылдан дескен — түрегге дүжер, Эртем чокта —
Билигден дескен — чазыгга дүжер. Эртен-даа дүне-ле.

Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар.

Аас чогаалы үлегер домактардан аңгыда, чечен сөстөр-биле база байлак. Амыдыралга хамаарыштыр мерген утка-лыг, колдуунда төнгөн бодалды илеретпес уран-мерген сөс каттыжыышкыннарын *чечен сөстөр* дээр. Олар бистиң дыл-домаавысты байыдып, уран-чечен шынар киирип турар. Быжыг найыралдыг улусту *аразындан суг акпас*, кылыктыг кижини *отка кагган сиур-ле*, а томаанныг кижини *чыткан хой тургус-пас* дээн ышкаш чечен сөстөр бистиң дылывыста арбын.

Үлегер домактар дорт болгаш доора (элдээрти сөглээн) уткаларлыг болур. Чижээ, «*Хат чокта сизген бажы шимчевес*» деп үлегер домакта, хат-салгын чокта оът-сизген, ыяш-даш бажы шимчей бербезин чугаалаан. Ол дээрге ооң дорт утказы. А доора утказы — чылдагаан чок черге кандыг-даа чүве болу бербезин айыткан.

«Тайып уजार, даянып турар» деп үлегер домакта тайып ушкаш, даянып турарын эвес, а чазыг кылгаш, ону миннип, эттинип алырын чугаалап турар. Ынчангаш бо үлегер домактар дорт болгаш доора уткаларлыг.

Үлегер домактар колдуунда-ла ийи-ийи эжеш одуругларлыг, шүлүк тургузуглуг. Үлегер домактың одуругларының эгези болгаш төнчүзү үргүлчү аяннашкан турар, оон аңгыда одуругнуң иштинде сөстөр бот-боттарынга дөмейлежип аяннажыр. Чижээ:

Аксың-биле аал көжүрбе,
Дылың-биле дыт ужурба.

Бо үлегер домакта «аксың-биле» болгаш «дылың-биле» база «көжүрбе» болгаш «ужурба» деп сөстөр бот-боттары аяннажырындан аңгыда, «аксың» болгаш «аал», «дылың» болгаш «дыт» деп сөстөр база аяннаштыр адаттынып турар-дыр.

А чечен сөс хөй кезиинде чаңгыс одуруглуг боор.

Улустуң аас чогаалының өске бүгү жанрлары ышкаш, үлегер домактарның эң-не үнелиг талазы төрөөн чуртунга, чөптүг чорукка, күш-ажылга ынакшылды, маадырлыг чорукту, эп-найыралды онзалап көрүп турарында.

-
- 1. Үлегер домактар, чечен сөстөр деп чүл? Аас чогаалының кандыг жанрынга хамааржырыл?
2. Үлегер домактар биле чечен сөстөрнүң ылгалын чижектерге бадыткаңар.
3. Тыва чоннуң кандыг бодалдары үлегер домактарда илереттингенил?
4. Дараазында үлегер домактарны номчааш, оларның дорт болгаш доора уткаларын тайылбырлаңар:

Довурактан тодар, Дамырактар чыылгаш, хем болур,
Малгаштан байыыр. Тарамыктар чыылгаш, күш болур.

Кылыр иштиң деги херек,
Чиир эъттиң чаглы херек.

5. Үлегер домактарның уран-чеченин, тургузуун тайылбырлаңар.

Даг аътты човадыр,
Кылык ботту човадыр.

Олутта олча чок,
Чыдында чыргал чок.

- 6. Үлегер домак азы чечен сөс ажыглап тургаш, найырал темазынга кыска чогаадыгдан бжиңер.

- 7. «Чарын эдин чааскаан чивес, чанында эжинге кара бодавас» деп үлегер домак чоннуң кандыг ёзу-чаңчылдарынга хамааржырыл, тайылбырлаарын оралдажыңар.

8. Чүге чарын эдин чааскаан чивезил? Харызын тывары берге болза, улуг назылыг улустардан айтыргаш, бижип алыңар.
-

Тывызыктар

I. Эт-херексел, аъш-чем, идик-хеп дугайында:

1. Этпес кускун эътке хонду,
Чанмас кускун чагга хонду.
2. Инек кежи ийи кезек,
Хадың ыяш дөрт кезек.
3. Кулугурнуң кулаан долгаар,
Барасканның баарын суйбаар.
4. Улуг хову чытса-даа,
Оъду-сигени чок.
Улуг чаа турза-даа,
Ханы-чини чок.
5. Алдынын алдым,
Аптаразын кагдым.
6. Кас оруу каалама,
Дуруяа оруу дунук.

II. Дириг амытаннар дугайында

1. Кадын кыстың хачызы чок,
Хаан оолдуң оттуу чок.
2. Дээр оглу тейинде демдектиг,
Кудай оглу кудуруунда демдектиг.
3. Хоолургактың холу чолдак,
Кулугурнуң кудуруу узун,
Чиктигбейниң читкези чалбак,
Кайгамчыктың караа достак.
4. Долганып-долганып
«Доп» диди.
5. Тывызыым дытта,
Тоолум дошта.

III. Үнцш дугайында:

1. Хүн адалыг,
Чер иелиг,
Суг угбалыг.
2. Чаа-дайын келир дээш, куюк кеттим.
Чаап кээр дээш, шекпен кеттим.
Өйүптер дээш, хөйлең кеттим.
3. Бурунгаартан үнген
Мугур сандан ыяштың
Будук бүрүзүнде уя,
Уя бүрүзүнде чуурга.

IV. Бойдус болгаш ооң болуушкуннарының дугайында:

1. Алдын чайыр чырытты,
Ак ширтек союлду.
2. Тии чок торгум,
Дизии чок чинчим.
3. Санаттынмаан хой,
Хемчээттинмээн шөл.

V. Эртём-билиг, техника дугайында:

1. Дөрт аътты чарыштырган,
Бир оолду хөөмейлеткен,
Ийи оолду дураннаткан,
Адазынга баштаткан,
Аптаразын чүктээн.
2. Алдын терек он ийи адырлыг.
3. Өртемчейде үш дүрген.
4. Чүведе үш кара.

Тывызыктар дугайында билиг

Тывызык дээрге кандыг-бир чүвениң, амытанның азы болуушкуннуң овор-хевири, ылгавыр демдектерин ойзуп сөглээш, ону тыварын негээр, колдуунда шүлүктээн аас чогаалының бир хевири.

Чижээ, мындыг тывызык бар:

Ак, кара чүзүннүг,
Алдан дөрт хонаштыг,
Алды янзы шолалыг.

Мында хөл-шыдырааны тывызыктап турар. Бо тывызыкта ооң өске чүвелерден ылгавырлыг элээн хөй демдектерин адап каан: ооң хөлүнүң чүзүнүн болгаш санын, база нояндан эгелээш, оолдарга чедир алды янзы аттарын ойзу аарак диригжидип каан.

Тывызык болза, бир талазында, кижилерниң оюн-тоглаазының, хөглүг дыштанылгазының бир хевири — оюн болур. Ийи талазында, кижилерни сагынгыр-тывынгыр чорукка өөрөтпишаан, долгандыр турар чүүлдер-биле таныштырар, кижилерниң дыл-домаан, угаан-медерелин база сайзырадыр.

Тыва улустуң тывызыктажыры тускай чурумнуг: бир кижиде азы бир бөлүк баштай тывызыкты ыдар, өске кижиде азы өске бөлүк ону тывар. Кайы-бир тала тывызыкты тышпайн барганда, ону ыткан тала «эдилелде» азы «үнүште», чок болза «дириг амытанда» дээн чижектиг хары-биле чоокшуладыр айтып бээр. Ону тывызыктың *баажызы* дээр. Бир эвес ооң соонда-даа тышпас болза, удур тывызык ыдар. Ону *догааштырары* дээр. Бир эвес ийи тала кайызы-даа тулган болза, бот-боттары ээлчег ёзугаар тывызыктың харыыларын адажып бээр.

Эреңгей, ниитижиткен билишкиннерни эвес, а тодаргай көскү ийикпе, билдингир чүүлдерни көргүзери — тывызыктың бир кол шынары. Чон амыдыралга көргөн, дыңнаан, магадаан, сонуургаан чүүлдерин шуптузун тывызыктаан. Кижиде, ооң

эдилээн эт-херексели, оран-савазы, черлик болгаш азырал дириг амытаннар, үнүш аймаа, бойдустуң болуушкуннары — бо бүгү шупту тывызыктарда кирген. Тывызык чүвени билиптер апарган бичии уруглардан эгелээш, назыдап кыраан-даа кижилерниң сонуургалын хаара тудуп турар.

Тывызыктарның темазы аажок делгем.

Чижээ, *кижи дугайында тывызыктар*:

Эртен дөрт буттаар, Куй иштинде
Дүшште ийи буттаар, Кулунчак дешкилеп тур.
Кежээ үш буттаар.

Оран-сава дугайында тывызыктар:

Кежээ келир, эртен чанар. (Өреге.)

Эт-херексел дугайында:

Үш алышкының ортуну чечен. (Хомус.)

Үнци дугайында:

Бодум борбай,
Бажым саглай. (Ай.)

Дириг амытаннар дугайында:

Орук баспас, ойдаң каас. (Дилги.)

Тывызыым дытта, тоолум дошта. (Диин, балык.)

Тыва улустуң тывызыктарын тыптып чогааттынган үезиниң аайы-биле *эрги* болгаш *чаа* тывызыктар деп ийи кезекке чарып болур. Шаандагы мал ажыл-агыйлыг, көшкүн чораан яды араттарның оран-суурунга, эт-херекселдеринге, хеп-сынынга, аыш-чеминге база дириг амытаннар болгаш үнүш аймаанга хамаарышкан тывызыктар барык-ла эрги тывызыктар болур. Ынчаарга эртем-культура, өөредилге болгаш оларның эт-херекселдериниң база техника дугайында тывызыктарны чаа тывызыктар деп санаар.

Эрги тывызыктар:

Докпагалдай ашак Ижээр чери хос ыяш,
Тос каът тоннуг. Ижер-чири ирт-серге.

Чанагаштаан кижиге Элевес өрүмнүг,
Чажын төгөр. Эрикпес өөрөнчиктиг.

Чаа тывызыктар:

Кара хөлден суг ишти, Хыл дег боттуг,
Харлыг черже орук үндүрдү. Хымыш дег баштыг.

Тывызыктар шүлүк тургузуглуг. Оларның одуругларының эгези, а чамдыкта төнчүзү аяннажып чоруур. Ынчалза-даа тыва аас чогаалында чечен болгаш бодалгалыг тывызыктар деп бөлүк база бар. Оларның чамдыктары диалог чугаалардан — айтырыг болгаш аңаа уран-чечен харыылардан тургустунар. Чижээ:

- Бир деп чүл?
- Бир көргөн чүвезин уттур бе.
- Ийи деп чүл?
- Ийи холдап тутканын салыр бе.
- Үш деп чүл?
- Үш даванын киженнеткен аът үш баалык база ажып шыдавас бе.
- Дөрт деп чүл?
- Дөрт ыяшты эштеп тургаш, эзер чазап албас бе.
- Беш деп чүл?
- Беш салаазы-биле чүнү-даа кылып албас бе.
- Алды деп чүл
- Алды чүзүн малдыг кижиге кара шай ижер бе.
- Чеди деп чүл?
- Чеди-Хаан эжик бажынга чорда, даң база атпас бе.
- Сес деп чүл?
- Сес айда тараа бышпас бе.
- Тос деп чүл?

- Тос оолдуг кижиге тодуг-догаа чорбас бе.
- Он деп чүл?
- Он кыстыг кижиге орбак-самдар чоруур бе.

Ындыг янзылыг чечен тывызыктың харыылары оон-даа өске вариантыларлыг бооп болур.

Тыва шүлүкчүлер тывызыктың уран-чечен аргаларын ажыглап, тывызыктаан янзылыг шүлүктөрни бижип турар. Чижээ, Л.Б. Чадамбаның «Кым-дыр мен?» деп шүлүү ындыг тургузгуч.

-
- 1. Тывызык деп чүл? Ол аас чогаалының кандыг жанрынга хамааржырыл?
 2. Тывызыктажырының чурумун чугаалаңар.
 3. Тывызыкты кандыг сорулгалыг чогаатканыл? Кижиниң угаан-медерелиниң сайзыраарынга оң ужур-дузазын тайылбырлаңар.
 4. Бажыңыңарга ада-иенер, акы-угбаларыңар-биле тывызыктажыр силер бе? Сактып алган тывызыңарны бот-боттарыңарга салыңар.
 - 5. Эштериңер-биле бөлүктөр болуп алгаш, тывызыктажып мөөрейлежиңер.
 - 6. «Тыва улустуң тывызыктары» (1976) болгаш «Тувинские загадки» (2002) деп номнар-биле таныжыңар, оларның авторлары кымнарыл, тодарадыңар. Онаалганы күүседирде, улуг улустуң дузазын дилеп болур силер.
 7. Л.Б. Чадамбаның «Кым-дыр мен?» деп шүлүүн тыпкаш, номчуңар.
-

II кезээ. ААС ЧОГААЛЫНДАН УЖУКТАЛГАШ...

*Чоннуң сөзү — алдын,
Чогаал сөзү — чечен.*

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

КЫМ ЭҢ АЖЫКТЫГЫЛ?

Хөвөң ышкаш хоюг булут-биле орааттынып алгаш, шөлээн удуп хонган хүн оттуп келген. Оон чоорту бедип, баштай тейи, ооң соонда хөрээ, ынчап чоруй, бели, адак соонда мырыңай үпчү боду көстүп келген. Сактырга-ла, хүн үнер чүкте бедик даг, тейлерниң бажында улуг-ла кызыл бөмбүк салып каан чүве дег кыннып турган.

Частың шак ол эртенги ыржымын бир-ле дааш үрепкен: тарр-ррр. Ол дааш улуг эзимни дешпилдир чаңгыланып бады барган: таррр-ррр...

Хенертен болган шимээнден чожуй бергеш, Сырбык хыйланган:

— Ындыг ийин бо, Торга деп чүве! Ажык-дүжүк-даа чок, арга-ыяш-ла үрегдеп чоруур. Оода чадаарда оожум-даа соктавас, су-уу-ук, су-уу-ук...

Ону дыңнай салы-ла, Торга дээрге будук-садыкка, моңнап каг дег, ужуп чедип келген. Көөргеттинген чүве дег, көстүктерин кылаңнады бажын согаңнаткылааш, чугаалаан:

— Шала бодамчалыг моң, өңнүк. Бир эвес мен хоралыг курттарны чыып чип турбаан болзумза, чеже хире ыяштар кадып, сынып калган турбазыл. Сен чүнү кылыпкан сен, Сырбык? Тарр-рр?

Салгын аайы-биле чылбыңайнып турар суук дүктерлиг селбегер кудуруун ооргазын дургаар салгара азынгаш, Сырбык харыылаан:

— Мээң кежимни кижилерниң канчаар үнелеп турарын дыңнаваан сен бе, Торга? Ылаңгыя күзүн оларның солуннарын номчуп, радиодан дыңнап көрөм. Кандыг аңчыларны мактап,

шагнап турарлар-дыр, бистиң кеживисти хөйну дужааганнарны!
Су-уу-ук!

— Тарр-рр... Ол ажыңны маргышпас мен харын — деп, Торга сургай аарак чугаалаан. — Далашпайн боданып көр, Сырбык. Мээң кылып бергеним коңгул бажында чурттап турар-дыр сен, мээң курттардан камгалап кааным пөштерниң, дыттарның тооруктарын, чочагайларын чемиш кылып турар-дыр сен. Ону безин оваарып көрзүңзе.

— Ону билир мен, ол дузаң дээш четтиргенимни база катап илергейлеп тур мен. Су-уу-ук, ынчалза-даа ажык талазы-биле сени черле мурнумга киирбес мен, Торга — деп, Сырбык уламчылаан.

Торга дүжүп бербестээш туруп берген:

— Кижилерниң ногаан өңүктери — сая-сая ыяштарны камгалап турар мен. Сен черле мээң соомга кирер сен, Сырбык, таррр-ррр...

Ол-ла ынчап олурларда, эртен чемнеп чораан Койгун душ болуп маңнап кээп-тир. Демгилер ону-даа эскербейн, изиг-изиг тутчуп турганнар. Элээн дыңнап туруп-туруп, Койгун мендилээн:

— Экии, эштер! Маргылдаа дең-хайым болуп төнзүн! Тот- тот. Торга биле Сырбык сырбаш кылынганнар:

— Экии, Койгун! Ындыг-ла болзун, чорууң чогузун!

Торга биле Сырбык ийи Койгунну шииткекчи болуп берип көр деп дилээш, боттарының ажык-дузазын тус-тус төөгүп-ле эгелээннер. Койгун карак чивеш дээр аразында ындыг улуг эрге-дужаалдыг апарганынга чоргаарланып, дойтук буттарын маспактаныпкаш, бирде Торгаже оң кулаан делбийтип, бирде Сырбыкче солагай кулаан делбийтип дыңнап олуруп-тур. Ынчап олуруп-олуруп, чаргычыларже хөкпеш кылдыр чоокшулап алгаш, карактары дозураңайнып чугаалаан:

— Ээта, дуңмаларым, силер хей чүве маргыжып турар-дыр силер. Чижеглеп ап көрээлиңер: коржаага¹ мээң кежимден

¹ Коржаа — садыг.

даараан чучак делгеп каан дижик. Ону көрүп каан бичии уругнуң ада-иезиниң кулаа амыраар бе? Чок. Чүгле уруунга садып берген соонда, кулак дыш боор болгай. Ол хире үнелиг-дир мен. Ынчангаш мен турумда, маргышкан херээңер чок ышкаш. Тот- тот...

— Амыр-дыр сен, Койгун — деп, Торга биле Сырбык аасташ дүжүргеннер. — Кежиң безин бүдүн чучакка чедер эвес. Ак орууң-на оруктап көр, тала.

— Үжелээ маргышкаш, шаг-ла болганнар. Шак ынчаар үш-дөрт хондур изиглежип келгеш, ол эзимниң чиңгини¹ Сыынга барып, чаргызын чардырар деп-тирлер эвеспе.

Биеэ Сыынны дилеп турда-ла, оът-сиген көгөрүп, ыяш бүрүзү ногаарарып келген. Адактың соонда ол улуг эзимниң ортузунда малгаштыг хөлчүгештен ис кезер деп дугуржуп турлар. Дал дүъш турда, аңаа чеде бергеш, аң бүрүзүнүң изин ылаптап шинчилеп турда, хөлчүгешке Кас кээп хонупкаш, айтырып-тыр:

— Силерниң маргылдааңарны дыңнап кааш, черле ужуп эртип шыдавадым. Кымны истеп турарыңар ол? Га-га, га-га...

Торга, Сырбык, Койгун суглар кайда-чүде изи кургаан Сыын сүрүп турбайн, маргылдааны маңаа үстүрүп албас чү-ве бе кылдыр бодааш, Каска чугаалап-тырлар. Кас оларны дыңнап-дыңнап, ак-чоорганнар ышкаш улуг чалгыннарын сугга далбаңнадыр каккылааш, мынча дээн:

— Мен ышкаш улуг чуургалар бээр, мен ышкаш чымчак дүк бээр, мен ышкаш амданныг эът бээр эвес силер. Мен ындыг-мындыг ажыктыг мен деп шуугап турган болзумза, ужурлуг-ла-дыр, га-га-га-га!

Ам мырыңай дөрт апарганнар. Кас келгеш, дуза кадардан, дужамык халдадып каан мындыг. Ам черле Сыынга чедери албан болу берген. өөрүнүң кымны дилеп турарын дыңнааш, Кас чугаалаан:

— Га-га-га-га... Дүүн бо эзимниң ындында улуг көк тайганың кыры-биле ужуп эртип чыда, Сыын көргөн мен. Ол эвес ыйнаан?

— Ол-ла-дыр — дишкеш, ынаар чоруп кааннар.

¹Чиңгин — ылап, ёзулуг. Мында: ёзулуг ээзи.

Ушкан ыяштарга кылаштап чадааш, Кас дээрге Торганы эдертипкеш, ыяштар кыры-биле чавыс ужуп олурган. Сырбык күжүр оларның аайы-биле сыралар баштары дамчып тутсуп орган. Койгун хөөкүй олардан чыда калбас дээш, хилинчээн көрүп чораан: эртер арга чок шырыш таваржыр — ону ояр; доора черзи¹ чыдар — ону артаар; шапкын кара суг кээр — ону сүзүп кежер...

Чеди хонук ажыг дилеп чорааш, эртенги одарда тайга хөрээнде каътка кедеп олурарга, Сыын бо оъттап үнүп келген. Ам чүү боор, Сыын-биле эптиг-ээлдек мендилешкеш, чүге келгенин чугаалап-тырлар. Сыын ынчан чаа-ла четчип үнүп келген мөндүңневе чымчак он ийи адыр мыйызын аарзынып чайгылааш, чаргычыларга чугаалаан:

— Мени биле тура-ла, ала часты өттүр, чайның изии дүшкүже, маргыжар кончуунарны, дуңмалар. Эът эвес эът, кеш эвес кеш менде болгай: чүс сырбык, чүс торга, чүс койгун, чүс кас хары угда-даа мээң дензим базып шыдавас. Мыйызым кайы хире үнелиг ийик. Мээң эң ажыктым тодаргай-дыр бе?

Демгилер Сыын-биле чөпшээрежир дириг кара-ла хөңнү чок болганнар. Шак ынчаар он шаа хонук маргыжып чорда, Элик маңнап келген. Ол база-ла шииткекчи болур байтык, бодунуң ажыын суртаалдааш туруп берген. Ол-ла ынчап хуралдап турларда, чаңгыс мөгенниг, достак хаайлыг буур тутсуп келген. Күжүр Буур база бодун мурнаткаш турупкан.

Ынчап чоруй, оларга Тооргу, ооң соонда Күртү немежип келген. Хүн келген тудум, көвүдөп-ле турганнар. Бичии маргылдаа шуут-ла чыышче шилчий берген. Чыылганнар сыгыр даң бажындан орай дүнге чедир хуралдаар дээш, одарга безин арай боорда чедип турганнар. Чайны өттүр хуралдап келгеннер, кымның эң ажыктыын доктаадып чадап кааннар.

Адак соонда күс дүжүп, оът-сиген оңуп чорда, мынча дишкеннер: аңнар боттарывыс түңнел үндүрүп шыдавас-тыр бис, ону азырал амытаннарга барып үзе шиитпирледип алыылыңар.

¹ Черзи — ушкаш, ирээн ыяш, дазыл.

Олар биске хамаанныг эвес, бистиң херээвиске кайын хол кире бээрлер деп.

Аң-мең шуужупкаш, тайганы куду көжүп-ле кааннар. Тор-га дээрге Сыынның мыйызының бир адырынга олурупкан чораан. Кас дээрге Буурнуң, ийи деспи дег, калбак мыйыстарының аразында саадапкан олурган. Койгунувус Эликти кондаалыктапкан чортуп чораан.

Хамык аң-мең ынчап, бир колхозтуң мал турлаанга чедип келген. Оларның бараанын Теве көрүп кааш, ырактан-на уткуп келген. Теве дораан аалчыларны хамык малдың кажазынга эдертип эккелген.

Ырак-узак орукка чораан өңнүктерин мал-маган өөрүшкүлүг хүлээп ап, аыш-чеминиң дээжилерин — кукурузаларны, тыкваларны, капусталарны, морковьтарны салып хүндүлөп-тирлер.

Өңнүктерниң чүге келгенин дыңнап-дыңнап, бир дугаарында Аът сөс алган. Ол мөңгүн чүген-чуларын кылаңнадыр бажын савагылааш, каң суглуктарын кыңгырадыр дайнагылааш, мынча деп-тир:

— Ии-хоо, кончуг шын-дыр. Шиитпирлээр өйү келген айтырыг көдүрген-дир силер. Кымның эң ажыктыын тывары черле чугула. Борта киржилге чок артар аргам чок. Чүге дээрге эң ажыктыг амытан мен болгай мен, ии-хоо!

Ындыг харыы манаваан аң-мең дээрге ону дыңнап кааш, кезек када аңгадай-ла бергеннер. Аъттың эң ажыктыын бадыткап бээр дээш келген эвес, ооң-биле база-ла маргыжып эгелээннер.

Хамык аң-меңниң, мал-маганның ыыт-шимээнин чидир бустагылапкаш, Инек тура халаан:

— Өңүм кара-даа болза, сүдүм ак, мээң эъдим, мээң саржаам, мээң сүдүм делегейде алдаржаан. Мен эң ажыктыг мен, мөө-мөө!

Семис кудуруун калбаңнадыр чайгылааш, Хой база маргыраан:

— Мээң хураганым кежин, мээң дүгүмнү уттуп алырыңарга, черле таарышпас, ма-маа!

— Буук-буук... Мен дег мөге-шыырак ажилчын силер бе? — деп, Теве база киржи берген.

Айтырыг үзе шиитпирледип алыр дээш келген аң-мең харын улаштыр хуралдааш туруп берген. Ол ынчап үрүңейнип турларда, күс-даа эртип калган, кыш-даа чоокшулаан.

Бүгү аң-мең, мал-маган боттарын ончалап-санажып келирге, чыышта чаңгыс Адыг ирей келбээн болган. Ол кончуг томаанныг ирей маргылдааны үзүп шыдаар боор дишкеш, ам ынаар сөктүп каап-тырлар. Ийи чеди хонук чыгыгы дилеп келгеш, тайганың аар ийинден арай боорда тып алганнар.

Адыг ирей дораан аалчыларны хүлээп ап, тайганың тооруунуң үрүңү-биле хүндүлөп-тир эвеспе. Аалчылар ижээнни долгандыр олургулапканнар.

Ол хамык амытаннарның аас-сөзүн Адыг хондур дыңнап чоруй, чугаалаан:

— Адыр-адыр, акы-дуңма, өө-өө... Айтырыг шиитпирлээр, арга-сүме айтырар адыр-хаагым каапкан-дыр мен. Бичии манаңар, оомну ап алгаш келийн.

Чүү мындыг илби-шидилиг адыр хаак апарды, ынчап айтырывысты дүрген шиитпирледип алыр-дыр бис кылдыр бодааш, хамык амытаннар: «Ынчал харын» джип-тирлер.

Адыг ижээп киргеш, чидип-ле барган. Хондур манаан — сураг. Адак соонда Буур чугаалаан:

— Торга, дыңнап көрөм, ыяш иштинде безин курттуң шимээнин билип каар болгай сен.

Торга ижээнче кулаан чыпшыр туткулааш, ыттаан:

— Тарр-тарр... Кончуг чалгаапайыңар ижээй берип-тир, хаарыгы дыңналы-дыр.

Ынчап турда, хар-даа кодан-майыктап, соок-даа үрүп эгелээн. Хамыкты мурнай Кас шыдашпаан:

— Га-га, га-га, ха-дуңма, ха-дуңма! Даван-даяам доңа берди. Кыштаар черим ырак кижин мен, хамык өөрүм база арлы берген, чааскаан арттым. Мен-даа ужуптайн.

— Ку-ка-ре-ку-у, дыңнап көр, Кас — деп, Дагаа чугаалаан. — Сен ынаар ушпа, колхозтуң куш кажаазыңга бистиң-биле кады кыштап ал. Бир эвес тааржыр болзуңза, бистиң колхозтуң кужу-даа болуп алгай сен.

Кас Дагаа эжиниң сүмезин өөрүп хүлээп алгаш, ооң-биле кады чоруур болуп-тур. Оларның чугаазын дыңнааш, хамык амытаннар дөгерези оон-моон шуугап, чанар-чанар джип бергеннер.

Ол аразында Теве туруп келгеш, чугаалаан:

— Ха-дуңма! Силер тарап чангылаңар, аал-ораныңарда ажы-төлүңер, ажыл-агыйыңар ат болду. Мен-даа канчаар, аштавас-суксавазым, доңмас-дожавазым аайлыг эвес, Адыгны часка чедир борта манаайн. Чазын катап шак борта чыглылыңар, буур-буур, буур-буур!

Хамык амытаннар шупту чөпсүнгеннер.

— Шын-дыр, шын-дыр!

Чыылган бүгү аң-мең, мал-маган тарап чаныш, өвүрнү өрү көжүп, арыны ажыр көжүп чоруп-турлар эвеспе.

Теве база ижээн эжиинге чеди хонук чыдып чоруй, хөңнү калы берген. Оон: «Адыгның таңнылы эвес мен» кылдыр

бодангылааш, арга-ыяштың ожук-харын тө-чая чыраалап чаныпкан.

Теве ажыл чок олуруп шы-даваан-даа, чажындан ынчаар чаңчыкпаан-даа.

Теве чанып оргаш, бодан-гылаан: «Бүгү аң-мең, мал-маган шупту дөмей ажыктыг-дыр бис. Ындыг турбуже, «мен-мен» дээш-ле, чүгле бот-бодувусту мактангаш турарывыска, херек

бүтпес болбайн канчаар. Кым кандыг ажыктыгыл, ол ажыын-на көргүзүп чораай».

Шынап-ла, кажан час дүшкенде, демги ижээн чанынга кым- даа келбээн. Аң бүрүзү, мал бүрүзү херектиң ужурун Теве ышкаш билгеннер боор оң.

Ол хевээр-ле олар маргыжып-даа көрбээннер, маргышпас-даа апарганнар дижир чүве.

-
1. Чогаалдың жанрын чүге авторлуг тоол деп адап турарыл, уруг-лар? Тоол аянында дыңналыр чижектерни тывыңар.
 2. Силер бодап көөрүңерге, кым эң ажыктыг-дыр? Чүге ынчаар бодап турар силер?
 3. Чогаал маадырларының маргылдаазы чүнүң ужунда болу бергенил?
 4. Тоолду рольдап номчуңар. Номчаан ролуңарның маадырының дугайында чүнү билип алдыңар, эштериңерге тайылбырлап бериңер. Аң бүрүзү канчаар боттарын үнелеп турарыл?
 5. Тоолдуң планын тургузуңар.
 6. Чогаалда болуушкуннар кайда, кажан болуп турар-дыр?
 7. Аңнар чаргызын чардырып аар дээш келирге, өске аңнарның харыызы кандыг болур-дур, харыыларны кысказы-биле бижип алыңар. Чижевэ, «...Кас келгеш, дуза кадардан дужамык халдадып каан».
 8. Маргыжып турар аңнарның аажы-чаңында чараш, чаптанчыг, кижизиг чүнү эскердиңер?

9. Тоолдуң эң-не чугула бодалын илереткен одуругларны тыпкаш, кыдырааштарыңарга бижип алыңар.
 10. Тоолдуң сөзүглелинде доора уткалыг ажыглаттынган сөстөрни, деңнелгелерни тывыңар. Оларның ужур-дузазы чүл?
 11. *Аасташ дүжүрген, дужамык, черзи, шииткекчи, дойтук* деп сөстөрниң уткаларын тайылбырлаңар.
 12. Бойдус эртеминден тоолда адыкирген дириг амытаннар дугайында медээлерден чыып белеткээш, дыңнадыгдан кылыңар.
 13. Кандыг дириг амытаннарга ынак силер? Оларның дугайында тывызык, үлегер домак, тоол билир силер бе?
 14. «Кым эң ажыктыгыл?» азы «Мээң ынак дириг амытаным» деп кыска чогаадыгдан бижирер.
-

Монгуш ЭРГЕП

Чартык арбай

Бичиимде арбай соктааш, хайлыг, төгөрим кончуг кижинен. Дүгүн тазартыр шоңнап каапкан чаагайы кончуг улуг кызыл-сарыг арбайларны кыраанындан салаалары дагырмагыр апаргылаан холдары-биле довурак аразындан чаңгыстап чыып ора, кырган-ачам чугаалай-дыр:

— Бо тараа дээр чараш чемни төп болбас чүве-дир ийин, оглум!

— Ийи-чаңгыс арбайлар канчаарыл ол, кырган-ачай.

— Оо, ийи-чаңгыс деп чүү адам боор ол! Оон туржук чартык арбай кижини тыны алган чоор.

Чартык арбай кижиге чүү хоолулуг¹ болур боор деп удурланганымны буруу шаппышаан, кырган-ачам-даа тоолдап-ла эгеледи:

— Биеэде, шаг багында чаңгыс иеден төрүттүнген ийи алышкы ада-иезинден, ха-дуңма чонундан чарылгаш, чер кезип, кылаштажып чоруп каап-тырлар эвеспе. Та кажанга, та

¹ Хоолулуг — чемиштиг, сүүзүннүг.

чеженге чедир тояап келген күжүрлер чүве ийик, бир-ле хүн көшкен аал орнунга өл-тынында калгып кээп-тирлер.

Өг орнун бир кылдыр чимзенип диленип тура, бичии оолдың кара чаңгыс арбай тып алган иргин.

— Акый, акый! Алдын арбай чыдыр! Довурак аразында хөмдүне берген, чүгле хензиг ужу чайыннанып көстүп чытканын көрүп кааптым! Чартыктажып чиили, акым! — дээш, дуңмазы арбайның улуг чартыын акызынга чара дайнап берип-тир.

Акызы аңаа амыраар туржук, харын ажынып-дарынып-ла эгелээн:

— Дүктүг арбай чартыы-биле кижичи кыжырып чоруур сен. Сээң мооң кижиге чүү хоолу чемиш болур чүвөл! — дээш, дуңмазының берген чартык арбайын сизген аразынче чидир шывадапкан.

Дуңмазы бодунуң хензиг үлүүн чараазынга хоюдур дайнааш, куруг иштинче ажырыпкан.

Алдын арбай чартыын амзап четтиргеш, биче оолдуң ала караа чырып, аштаан кодузу¹ хогланып келип-тир эвеспе.

Ие чериниң чаагай сүүзүнүн чооглаан биче оолдуң чалыы бодунга чаа күштер-даа немежип, сагыш-сеткили-даа хайныгып көдүрүлгөн.

Чартык арбайдан ойталаан турамык акызының кылажы улам кызырлып, базымы улам баксырап эгелээн. Күжүр дуңмазы ону каш артты ажыр, каш хемни кежир, дөъш черге чүктеп, дөвүнчүк черге чедип алгаш, чоруп олуруп-тур.

Ортаа артты ашкаш, ортаа хемниң унунга кээп, шагзырап баксыраан дуңмазы өл суг-биле өс эдип, бичии доктааган чүве-дир.

— Чартык арбайны чашпан аразынче октаваан-на боорум кай, көрем, дуңмам! Чартык арбайның үнезин билбейн, чалыы назынымдан чарлырым бо-дур! Мээң бо частырыымны таварышкан кижилериңниң шуптузунга чугаалап берип чоруур сен — деп, оолдуң акызы хайыралыг кара чаңгыс дуңмазынга чагыг сөзүн чугаалааш, алдын амызындан мөңгези-биле чарлып-тыр эвеспе.

¹ Коду — хырын.

Күжүр оол өлгөн акызының мага-бодун чүктеп алгаш, оон ыңай ийи хондур чоруп келгеш, ховузунда хоор тараазы чалгаан, алаагында анай-хураган дешкилешкен ачы-буянның аймак-кожуун чонга амы-тынның калгып чедип келген чүвөң иргин.

Ол чаагай сеткилдиг эки чон аштап кылаштап келген бичии оолдуң аңаа чурттаарын чөпшээрээн болгаш ооң акызының мага-бодун боттарының хөөрүңгө хөөржүдүп кааннар.

Биче оолдуң айыылдыг ашты канчаар ажып эрткенин дыңнааш, ол аймак чоннуң мерген угаанныг өгбези мынча деп-тир:

— Чаңгыс арбайга чамбы-дип-даа тодуп болур. Ада-чуртуңнуң арбай-тараазының чартыын амзапкан болгаш, аш өлүмнү тиилээн-дир сен, оол.

— Көрбөс бе, чаңгыс арбай туржук, чартык арбай безин кижиниң амы-тынын алган-дыр. Ынчангаш бо тараа деп эртинени төп, будаңнап болбас чүвө-дир ийин, билдиң бе?

 1. Чогаал силерге солун болду бе? Чүгө?

2. Ийи алышкының аажы-чаңнары кандыг-дыр? Таблицага дүүш-түр бижинер.

Алышкылар	Аажы-чаңы	Чугаазы	Кылдыныы

3. *Дөгш, дөвүнчүк* дээрге кандыг черлерил, тайылбырлаңар?

4. Чогаалда тоол аянында бижээн домактарны тывыңар. Ушта бижип алыңар.

5. Тоолдуң кол бодалы кирген домакты ушта бижип алыңар.

 6. Чогаал чүгө «Бичиимде арбай соктааш төгөрим кончуг кижимен» деп домактан эгелээн деп бодаар силер?

7. Хлебке кижилерниң хамаарылгазы кандыгыл?

8. «... Алдын амызындан мөңгези-биле чарлып-тыр эвеспе» дээн домакта «алдын» деп сөстү чүгө ажыглаанын бодуңарның билип турарыңар-биле тайылбырлаңар. Чүгө амы-тын алдыныл?

 9. «Тараа — эртин» деп презентациядан кылыңар.

 10. «Чаңгыс арбай чамбы-дипти тоттурар» деп кыска чогаадыгдан бижинер.

Карактар дугайында маргылдаа

Бичии Койгунчук, бичии Үгүжүк, бичии Авырганак душчу берген-дир. Аңаа карактар дугайында маргылдаа болган чүве эвеспе.

— Мээң караам дег, улуг, мээң караам дег, көскү карак кымда-даа чок. Кандыг-даа караңгыда Койгунактың караш дээрин соора көрбөс мен — деп, баштай-ла Үгүжүк мактанып эгелээн дээр.

— Дот-доот! Хей мактанма, Үгүжүк. Сээң карааң чеже-даа улуг болза, чүгле баарыңда чүве көөр боордан башка, ыракта чүве көрө алыр эвес. Мээң караам дег, дастагар болгаш улуг карак кымда-даа чок. Ынчангаш караңгыда Үгүжүктүң кырымга караш дээрин-даа, чырыкта Бөрүнүң шывараш дээнин-даа эндевес мен — деп, Койгунак харыылап-тыр.

— Хей маргышпаңар, акыларым — дээш, Авырганак киржи берген-дир: — Үгүжүктүң карааның дугайында Койгунак кончуг шын чугаалады. Ынчалза-даа бодунуң карааның дугайында Койгунак бир чүве уттупту ышкаш. Чүл дээрге, далчырының дугайын...

— Ха-ха! Шын-дыр, Авырганак. Чер кырында чаңгыс-ла далчыр чүве бо. Оозун билинмес, мени бактап — деп, Үгүжүк тура халып келген.

— Дот-доот! Авырганак мээң карактарым чоп бактап тур. А бодунуун чоп чугаалавады — деп, Койгунак база тура халып келген.

— Мана, Койгунак... Мен сөзүм дооспаанымда, Үгүжүк үзе кире берди. Бир эвес карак дугайын чугаалаар чүве болза, мээңиңге чедер карак чок — дээш, Авырганак хөкпейгеш, шывык сарыг кудуруун ооргазының кырынга салып ап-тыр.

— Үү-хүк! Авырганактың үгүлдүүн. Сээң уштунар чеде берген карааң дыт будуундан өске чүве көөр эвес. Мен олурумда, хөөреве — деп, Үгүжүк ам база мактаны берген.

— Дот-доот! Доозаңар калчаарашпаңар. Мээн карактарымче көрүңер. Кайы хире-дир? — дээш, Койгунак карактарын алараңнаткаш олурупкан...

Карактар дугайында маргылдаа узааш турупкан. Ажыл-хожул уттунган, аыш-чем чивээнинден куруг хырыннар хыыгайнып эгелээн. Маргылдааны бир-ле кижиге үстүрбес болза, хоржок.

Үжелээ чоруп каап-тыр. Койгунак чер кыры-биле маңнапкан. Авырганак ыяштар дамчып чорупкан. А Үгүжүк ужудуп олурган. Бир черге Адыг ирей кат чыып олуруп-тур. Аңаа корга-корга чеде бергеннер.

— Силерден, кырган-ачай, чүве айтырып болур бе? — деп, Авырганак чывыжаңнаан¹:

— Че, чүл? Ажылдап ор мен, чайым чогул. Дүрген чугаала! — деп, Адыг көргүрөөн.

— Бистер, кырган-ачай, маргыжып турдувус — деп, Койгунак Авырганакты мурнапкан.

— Чүнүң дугайында? — деп, Адыг ылавылаан.

— Кайывыстың караа улугул, кымның караа көскүл деп маргыштывыс, кырган-ачай — деп, Үгүжүк ону база үзе кирипкен. — Дугуржуп чададывыс. Силер шиидип көрүңер.

— Мээңии але, кырган-ачай? — деп, Койгунак чыпшылаңнаан.

— Чок, мээңии але, кырган-ачай? — деп, Авырганак тура халып келген.

— Чок-чо-ок. Мээңии але, кырган-ачай? — дээш, Үгүжүк карактарын алараңнаткан.

— Кайы хире маргыштыңар? — деп, Адыг ирей доңгун айтырган.

— Адар даңны атсы, ары хүннү бадыр — деп, үжелээ деңге харыылаан амытаннар-дыр.

Адыг карактарын чидиткеш, хаваан дүгдүнгөш, баштай Койгунакче, ооң соонда Авырганакче, адак сөөлүндө Үгү-

¹ Чывыжаңнаан — чашпаалаан.

жүкче көргөш, туп-тура халааш, турган шетти тура соп алгаш, хөректенип-ле үнгөн.

— Хей черге маргылдаа үндүрүп, ажыл кижизинге шаптык жуураштырып турар кулугурлар боор! Карак дугайында маргышкаш, оон чүнү чедип алыр силер! Ооң орнунга ажыл-хожулуңар кылзыңарза! Ада-иеңерге дузалашсыңарза! Азы мээң караам сыгыр боорга, мени кочулап келдиңер бе! — дээш, шыкпыыжыбиле кагар деп чааланып келген. — Чер силерни шиңме!

Демгилери корткаштың чүк быдарады салчыпкан. Койгунак чер кыры-биле маңнапкан. Авырганак ыяштар дамчып шурапкан. Үгүжүк агаарладып ужугупкан. Оортан соңгаар олар маргышпаан болгаш Адыгже чагдавастаан дижир чүве.

-
- 1. Номчаан тоолуңарның утказы кайы чогаалга дөмей-дир? Сонуургадыңар бе?
 2. Тоолда эң кол бодалды кым чугаалаан-дыр? Ону тыпкаш, кыдыраажыңарга бижип алыңар.
 3. Адыг ирейни кымга дөмейлеп болур-дур? Маргышканнар кымнарга дөмей-дир?
 4. Койгунак, Үгүжүк, Авырганак оларның аажы-чаңын илереткен сөстөрү тывыңар.
 - 5. «Кыры шимчээр — хырны тодар», «Хоозун чугаа хүн бадырар» дээн мерген сөстөрү бо тоолга хамаарыштырып болур бе? Чүгө?
-

Чап ЧҮЛДҮМ

Тарааның тывылганы

Бир-ле катап олут орбас, чыдын чытпас экер-эрес яды эр кадагааты өске чуртка чоруп чорааш, ол черниң улузу малмаган, аң-мең-биле амыдыраарындан аңгыда, черге тараа тарып чип, кайгамчык тодуг-догаа чурттап турарын магадап көргөн. Амды эр алыс черле садыг-саарылгалыг кижин болгаш, амдан хоолулуг ол чемни садып аар дээрге, ону чүгле алдын-мөңгүнге

орнап-солуур, эң-не берге чүве — бодунуң чурт девискээринден дашкаар чаңгыс борбак үрезин-даа халаска үндүрүп болбас, а бир эвес ону кылыр болза, буруулуг кижиниң бажын ап шиидер шак ындыг кадыг-дошкун хоойлулуг чер болган. Ам канчаар, амдыы эр чеже-даа эрес-кайгал бол, ядыы кижиге болганда, алдын-мөңгүнү бар эвес, ооң кадында хоойлудан эртип, бажын алзыр эвес, ынчалза-даа күзээни күштүг болгаш, канчап-чооп-даа каш үрезинден аал-оранче алгаш чанар деп шиитпирлеп алган чүве-дир.

Эр-даа чүү боор, үжээшкин-чиндиишкинден үнер чаңгыс арга бодап ап-тыр. Ол чиңге-тарааның каш үрезинин дыргактарының аразынга салаа шаа-биле тырып алгаш, ук чурттуң кыдыг-кызыгаар даамалдарынга алдыртпайн, оран-чуртунга Ыт чылында ынчалдыр ээп чанып келген иргин.

Авазы оглунуң кедергей узап өскөн дыргактарын кезип берип олуарга, ооң чадып алган эдээнге тоглап дүшкен тараа кош-адыш чедип турган чүве-дир. Оол тараазын чазын тарып кааш, күзүн ажаарга, кыштап чииринге четчип, үрезинге безин артып каап турган-дыр. Оон бээр-ле тыва чуртунга чиңге-тарааны тарып эгелээн болгаш, улус-чон тодуг-догаа чурттап, улам бай, шыдалдыг апарган джип чугаалажыр.

Өске база бир таварылгада Тывага чиңге-тараа үрезинин демги чурттуң кызыгаарын эрттир даңза соруулунга чажырып эккелгеш, тарадып нептереткен деп-даа чугаа бар-ла. А бода тарааның тывылганының дугайы база солун. Ол-ла кайгал эр ол-ла чурттан дагаалар садып алгаш, оларын арбай, ак-тараа-биле чемгерип чорааш, кызыгаарга үжээшкин-чиндиишкинден ынчалдыр арыг эртип кээп, аал-чуртунга келгеш, амдыы дагааларының иштинден арбай, ак-тараазын үндүр суйбап туруп, үрезин кылдыр чажып ап турган деп тоолчаан домак база бар.

-
1. Тараа дугайында мооң мурнунда номчаан чогаалдарыңардан ылгалы чүү-дүр? Чаа чүнү билип алдыңар?
 2. Тарааны садып алыры кайы хире берге турган-дыр?

3. «Күзээни күштүг» деп теманы чогаалга даянып тургаш, ооң утказын тайылбырлап көрүңерем, уруглар.
- 4. Күш-ажыл, тараа дугайында темага чуруттунган чуруктардан, ырылардан тыпкаш, сайгарылгалыг чугаадан кылыңар.
- 5. Тоолдуң сөзүглелин катап кичээнгейлиг номчааш, «Тарааның тывылганы» деп эдертигден сактып бжиңер.

Монгуш ЭРГЕП

Хек чүге ыраажы болганыл?

Иези ону өскениң уязынга төрүп кааш: «Канчал-чоон: өлү-рүңнү-даа, өзериңни-даа бодуң бил!» дээш, каапкаш барган-даа чүвең иргин. Өскениң уязы чылыг-даа бол, бодунуң иезиниң төрүмел чалыны дег эргим чүве делегейде кайда турар боорлаан! Ие чылыы көрбээн чаш ийлеп-даа болур, суг шыгы көрбээн ыяш кадып-даа болур-ла болгай. «Диригге кагдырган өскүссүрел өлүмден чарылган өскүссүрелден дора» дижип чугаалажыр.

Ынчангаш хары куштун хоргаалынга чаглактангаш, частып, бодарап, чырык хүннү көрүп келген хек оглу, ишти-хырны аштаваан-даа болза, авазын сагынгаш, ала карааның чажын төп, аажок муңгак-хилек өзүп келген чүве-дир.

Өөрүшкү азы муңгаралдан ыры төрүттүнер дижир болгай. Улуг баштыг хүргүл-бора куш оглу төрөөн иезинге кагдыргаш, чыргалдыг өртемчейге туруп көрбээн хилинчектиг муңгаралга бастыргаш, ажыг-шүжүглүг шагбаң хөрөөн ажыдып аргалаар дээш, үргүлчү сырынналдыр ырлап чоруп, өзүп келген чүвең иргин.

Ол ырлаарда, ыяш бажынга бедиктендир олуруп алгаш, өрү-куду дилегзинип, харанмышаан, узун кудуруун «бээр кел, авай!» дээн хевирлиг чайып ора, ырлаар куш-тур:

«Чаш-ла төлүң черге кагбайн,
Чанып келем, мээң авам! Кук-куук!
Хөөкүй мени муңгаратпайн,
Көстүп келем, күжүр авай! Кук-куук!»

Күжүр хекчигеш мынчаар чеже-даа ырлап кээрге, ооң иези чаш төлүнче дедир эглип келбээн. Чаш төл төрөөн иезинден кажан-даа хөңнү калбас болгаш ону кажан-даа утпас. Ынчангаш хекчигеш авазының эргеледиин ам-даа манавышаан, ырлап-ла чоруур ужуру ол.

Чажындан тура түрегдел көрүп, дириг өскүстүң берге амыдыралыңа көрбээнин көрүп өскөн болгаш, хек сагыш-сеткилдин ханызындан ындынныг ыраажы куш болган дижир чүве.

-
1. Чогаалды чүге «Хек чүге ыраажы болганыл?» деп кааныл?
 2. «Хек» деп эгеден бодуңарга чаа чүнү билип алдыңар?
 3. «...өскениң уязы чылыг-даа бол, бодуңуң иезиниң төрүмөл чалыны дег эргим чүве делегейде кайда турар боорлаан!» деп домактың утказын тайылбырлаңар. Кыйгырыг демдээн чүге салган деп бодап тур силер?
 4. Хектиң ыраажы болу бергениниң чылдагааны чүдел?
 5. Бердинген сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тайылбыр-бырлаңар: *хары куштуң хоргаалы, ала карааның чажы, ажыг-шүжүглүг шагбаң хөрөк, авазының эргеледии.*
-

АВТОРЛУГ ТООЛДАР

Улустуң аас чогаалында кирген чоннуң аас-кежиктиг, тайбың амыдырал дээш демисели; бурунгаар, чаагай чараш чүүл чүткүлдүг күзелдери; эриг баарлыг сагыш-сеткили, ёзу-чаңчылдары авторлуг тоолдарда илереттинген. Авторлуг тоолдарда аас чогаалының аяны: тургузуу, дыл-домааның уран-чечен аргалары авторнуң чогаадыкчы аргазы-биле чергелештир кирген болур. Авторлуг тоолдарга С.А.Сарыг-оолдуң «Агар сандан ыяш», К.-Э.К. Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?», М. Эрпештиң «Чартык арбай», «Хек чүге ыраажы болганыл?» дээш оон-даа өске чогаалдар хамааржыр.

Тыва чогаалчылар шүлүктээн тоолдарны база бижигилээн: С.Тамба «Доңгада кадык» болгаш өске-даа.

Авторлуг тоолдарның аас чогаалындан ылгалы:

- 1) Тоол авторлуг болур.
- 2) Авторлуг тоол вариантыларлыг болбас.
- 3) Чажыт утканы илереткен маадырларны чураан болур.

Олег СУВАКПИТ

Арзылаң биле Пар

Айлар эрткен, ийи өңүк
Ажыл-ишчи чарыш түңнээн:
Арзылаңның ийи чүс хуу,
Амдызының чүс он болган.

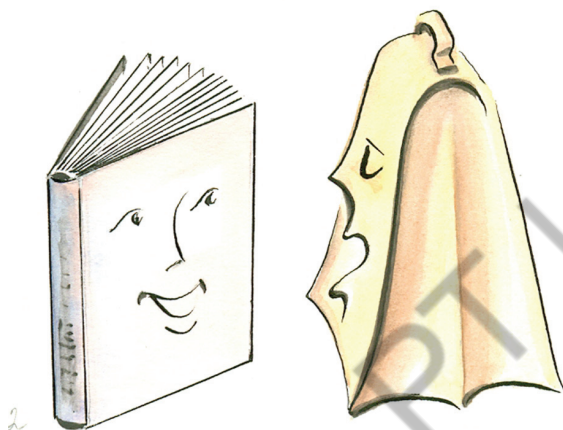
Аңаа өөрээн өңүктер-даа
Аъжын-чемин делгевиткен.
Парның чазаан сандайынга
Арзылаңы саадавыткан,
Байгы чемни хөөреп-хөөреп,
Амданнанып чий-ле берген.
Арзылаңның кылганынга
Аштырган Пар олурупкаш,
Ол-ла дораан ойда дүшкен —
Оозу чуурлуп чаштай берген.

Кедизин-даа, шынарын-даа
Херексесес кижилерниң
Ажылының түңнелдери
Арзылаңга кончуг дөмей.

-
1. «Арзылаң биле Пар» деп басняның кол утказын билдиңер бе? Автор ында чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр?
 2. Арзылаңның болгаш Парның тус-тузунда аажы-чаңын, ажылга хамаарылгазын сайгарып чугаалаңар. Бо чогаалда кандыг кижилерниң дугайында ойзуп көргүскен-дир?
 3. Басняны аянның номчуңар. Чогаалдың утказынга дүүштүр чуруктан чурааш, тайылбырдан бериңер.

4. Басняның утказынга чоок үлегер домактардан сактып бжиңер.
Чижээ: «Кежээниң мурнунда — хүндү, чалгааның мурнунда — кочу»,
«Шын күчүлүг, шынар ачылыг»...

5. Басняны шээжилеп алыңар.

Салчак СЕРЕН

Ном биле Портфель

Шооча чок эрги сарыг Портфель
Чоогунда анаа чыткан Номче көргеш:
«Портфельче мени суп ажаар боор» деп
Бодава-даа. Сени чоорул,
Куруг эвес, чык долу иштиг-дир мен,
Курум безин үстүр четкен мени көрем:
Доктаал, саавыр, чажыт бижик
Доозазы менде болгай, көөр сен бе?..
Кайы хире идегел-дир?!
Кандыг-дыр мен! Билдиң бе?» — деп,
Хөрээн шанчып, көөргеттинип,

Хөөрегилеп, эктин чайган.
«...Баштай мени эки номчааш, боданзыңза,
Бажың мээзи орталаныр...
Чулчурбастап, мактанмастап,
Чугаа, сөзүң чазалыр» деп, Ному бодаан.

Болбас тенек черле ындыг,
Бодун мактап, серемчизин уттуп чоруур.

-
- 1. «Ном биле Портфель» деп басняның кол утказын тайылбырлаңар. Автор чогаалда кандыг кижилерни шоодуп чураан-дыр?
 2. Силер мактаныкчы, билииргек улус көргөн силер бе? Бодуңарның аажы-чаңыңарда ындыг шынарлар бар бе, боданып көрүңерем.
 - 3. Басняны рольдап аяңныг номчуңар. Ону шээжилеп алыңар.
 - 4. Басняның өөредиглиг кезээн номчуңар, ооң утказынга тааржыр үлегер домактардан тыпкаш, тайылбырлаңар. Оларны Оларны кыдырааштарыңарга бижип алыңар.
 5. Портфельдиң аажы-чаңын көргүскен сөстөрүни, сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, түңнелден үндүрүңер.
-

ДИРИГЖИДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Диригжидилге дээрге чогаалга ажыглаар кол уран-чечен аргаларның бирээзи болур. Дириг эвес чүвөлөрүни азы бойдуштуң болуушкуннарын, кижилер болгаш дириг амытаннар ышкаш, амы-тынныг, дириг чүве дег кылдыр көргүзөр.

Диригжидилгени чогаалчылар шүлүк, чечен чугаа, шииге-даа ажыглаар. А өөренип турарывыс басняларда диригжидилгениң көскү чижектери хөй. «Ном биле Портфель» деп басняда Портфель «хөрээн шанчып, көөргеттиниң», «хөөрегилеп», «эктин чайып» турар. Ол ынчаар аажылаарга, Ном «мени эки номчааш, бажың мээзи орталаныр...» деп бодап орат. Ынчалдыр чогаалчы Портфельге болгаш Номга кижилерниң аажы-чаңының шы-

нарларын кирип, диригжидип каан. Диригжидилгени ажыглаарга, чогаалдың дылы уран-чечен, чуруттунган омур-хевирлер номчукчуга тода болгаш көскүзү-биле чуруттунуп келир.

1. Диригжидилге деп чүл?
2. Диригжидилгелерниң чижектери кирген чогаал сөзүглелдеринден тышкаш, оларның ужур-дузазын чижектерге бадыткап тайылбырлаңар.

Лидия ИРГИТ

Теве

Аъш-чем сады складка
Эргелекчи херек дээнин
Ажай Теве дыңнай сал-ла,
Эрте четкен — хүлээп алган.
Күзелин ол чедип алгаш,
Хүннүң мону бодаар турган:
«Ооргамга салыпкаштың,
Орай кежээ чанып турайн,
Мөгеннерим аразында
Бөрбекти кым эскерерлен».
Хүлбүс аткан черинден-не
Хүннүң аңнаар дижири дег,
Кертикпейниң олчазы хөй
Кежээниң-не келир турган.
— Соодукчувус чок-даа болза
Чоор сен ону, эккеп тур — деп,
Кертик эңгин хыйыңайнып,
Кегженири дам-на барган.

Чазый чорук башка халдаар,
Чазыг кылып черле болбас!

Билип кагза, тудуп алза,
Бисти ат-ла кылганы ол.

Теве харын ындыг ыйнаан,
Деңгер-ле бо, аравыста
Чамдык ындыг кижилерни
Чаза шавар шаавыс чок бе?

-
- 1. Л. Иргиттиң «Теве» деп баснязының кол утказын чугаалаңар. Чогаалдың кол маадыры Тевениң аажы-чаңында, ажил-агы-йында четпес талалары чүл?
- 2. «...Ооргамга салыпкаштың,
Орай кежээ чанып турайн,
Мөгеннерим аразында
Бөрбекти кым эскерерлен...» — дээн одуругларның утказын канчаар билир-дир силер, тайылбырлап көрүңер.
3. Басняның сөзүглелинде үлегер домак, чечен сөс бар-дыр бе, тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.
- 4. «Теве» деп басняда мындыг одуруглар бар:
«... Болбас тенек черле ындыг,
Бодун мактап, серемчизин уттуп чоруур».
- Мында чүгө серемчилел дугайында чугаалааныл? Серемчилел дугайында үлегер домактар билир силер бе, чугаалаңар.
- 5. Тыва улустуң аас чогаалында теве дугайында чогаалдар бар бе? Башкыңар, ада-иеңер азы өске-даа улуг улус дузазы-биле ону тодарадыңар.
6. Амыдыралда теве деп амытанның ажык-дузазы кандыгыл?
-

БАСНЯ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Басня дээрге кочулал, шоодуг, сургаалдыг, колдуунда-ла шүлүк тургузуглуг, улуг эвес хемчээлдиг элдээрти сөглээш-кинниг чогаал. Басня кижилерниң аажы-чаңын, үүлгедиглерин болгаш оларның социал хамаарылгаларын ойзу сөглөп тургаш, чуруп көргүзүп турар. Басняларның төөгүзү дириг амытаннар дугайында тоолдардан укталган.

Басняның эгезинге болгаш колдуунда сөөлүнгө ооң утказын илереткен допчу сургаал өөредиглиг болур. Чижээ, үстүндө көргенивис басняларның түңнөп сөглээн допчу уткалары сөөлгү одуругларында илереттинген. «Арзылаң биле Пар» деп басняда «Кедизин-даа, шынарын-даа херексесес кижилерниң ажылының түңнелдери Арзылаңга кончуг дөмей» деп түңнөп, ажылды шынарлыг кылырын номчукчуларга билиндирип, сургап турар. А «Ном биле Портфель» деп басняда кижиде бодун боду мактанып, хөй чүвө чулчуруп чоруур болза, серемчилели кошкар дээрзин угааткан. «Теве» деп басняда хоптак-чазый, оорланыр чорукту сойгалап көргүскөн.

Кижилерден аңгыда, дириг амытаннар, ыяш-даш, эт-херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер басняның маадырлары болу бергилээр. Чижээ, өөрөнгөн чогаалдарывыстың маадырлары кылдыр азырал дириг амытаннарны, черлик аң-араатаннарны болгаш өөредилге херекселдерин ажыглаан.

Басняның сөс-домаа бөдүүн, анаа сөстөр болгаш илередиглер дорт утказынга хереглеттинип, чиге сөглеттинген уран-чечен үлегер домактар болгаш чечен сөстөр ышкаш болгулаар. Басняларда эң-не кол ажыглаттынган уран-чечен арга — диригжидилге болур.

III кезээ. ЧАШТАР ДЕЛЕГЕЙИНИҢ КӨРҮНЧҮҮ

Леонид ЧАДАМБА

Аян-чорук

(Тоожудан үзүндүлөр)

Ужар

№ 213 теплоход Бии-Хемни өрү агымны чара чүткүп чоруп-ла олурган. Ооң ийи талазында чалгыглары безин куш чалгыннары ышкаш апарган чоруп олурар.

Чайгы хүн чүгүрүүнге кирип, кежээликтей берген. Хемниң ийи талазы биеэ-ле хевээр ногаан арга-арыглыг, бедик даглар-ла, даглар.

— Бо дагларда та кандыг казар байлак, та кандыг-кандыг аңнар бар ыйнаан? — деп, Лена эжинден айтырган.

— Хаа, чүү чок дээр сен, эжим! Мен бодаарымга, адыг, сыын, койгун... — дээш, Алла оон ыңай аңнар аттарын тышпайн барган.

Уруглар Чаңчаар ирезинден кээп айтырган.

— Бо сыннарда кандыг-кандыг аңнар барыл, ирей?

— Чүү-даа бар ийнаан — дээш, адап-ла эгелээн, — адыг, бөрү, морзук, ирбиш, чекпе, дилги... сыын, мыйгак, буур, булан, элик, хүлбүс, киш, диин, кырза...

— Койгун.

— Ийет, койгун.

— Аа, бай-ла тайгалар-дыр.

Теплоходтуң командазы болгаш пассажирлери столоваяга шупту чемненип олурган.

Улус хөөрешкен, бир кижини бир-ле солун чүвени чугаалаан олурган.

— Марат Агбанович! — деп-ле, Лена капитанны кый дээн.

— Ийе, Лена, дыңнап олур мен — деп, капитан чемненмишаан олура харыылаан.

— Хамык-ла пароходтар шупту аттарлыг боор-дур. «Аврора», «Варяг», «Ленин» аттыг атомоход, «Гагарин», «Космодемьянская», «Матросов» суг-суг дигилээш...

— Ындыг-ындыг, Лена, чугаала-ла, солун-дур — деп, капитан сонуургап олурган.

— Силерниң бо пароходунарның ады чүге чок чүве боор?

— Харын аан, уруглар. Кым-даа ат бербээн, чүгле дугаарлыг-ла болгай — деп, капитан буруузунган байдалдыг харыылаан.

— Хемчилерниң байырлалыга алдар болдуруп, бо теплоходка ат тыпсыр деп бисте санал бар.

— Чүү дээр боор, дуңмалар, аныяк аян-чорукчулар, бистер болза өөрүп четтирер-ле улус-тур бис — деп кааш, уругларже айтырганзыг кайгап олура, дилээн. — Харын, адап берип көрүңер, уруглар.

— Чүү дээр деп бодаан-дыр бис? — деп, уруглар, оларга тывызык ыткан ышкаш, айтырган.

— Харын де, тывызыктың баажызы чүдел ынчаш?

— Баажызы бе? — дишкеш, уруглар сымыражы каапкаш, — хемде — деп кааш, манап олурганнар.

Капитан кезек боданып чоруй:

— Аа, билип кааптым, «Бел» дээн-дир силер — дээш, бүдүү хүлүмзүрүй тыртып каан.

— Чок, чо-о-ок... Тывыңар, тывыңар харын че — джип, уруглар оон оюн эреп, хөлчок-ла хөөреп каттырышкан олурганнар.

— Ындыг-дыр харын че, ам-на тыптайн... Адыр-адыр.

— Че-че, дүрген!

— Адырам, бир эвес тыпсымза, чүнүң-биле?..

— Шаңнаар, шаңнаар.

— Чүнүң-биле? Оон башка мен тыппас-даа мен.

Аныяк аян-чорукчулар удур-дедир көрүшкен соонда, бир-ле чүве сымырашканнар.

— Азас-биле!

— Хаа, ол хире улуг үнелеп четпес шаңнал турда, ол атты тыппас болза, черле канчаар боор, дуңмаларым!

— Че, че!

— Чараа-чечен! Чараа-чечен!

Аныяк аян-чорукчулар кара баары каткыже каттырышкан:

— Чок, чо-ок... чок ийин! Канчап тыппас капитан боор.

— Ол хире үнелиг болгаш солун атты кижини канчап тывар боор, дуңмаларым. Бажым безин тений берди, ам черле тыппазым ол-дур, адап берип көрүңөр. Дыңнаксаарым черле аажок. Ам-даа боданып көргөй-даа мен, хугбай, ам удавас озалдыг чер база бар...

— Ындыг-дыр, адап берээли. Ооң садызынга чүнү канчаар силер че?

— Аттыг-ла өртээ аар ат болгаш тур аа?! Адырам чүнү канчаар улус боор бис, оолдар? — дээш, капитан өөрүнчө карак база тыргып каан.

— Че-че, хүн батты, озалдыг чер база чоокшулаан-дыр — дижип, уруглар шыны-биле далаштырганнар.

— Ындыг болза, Ужарга четкиже, бир-ле черге кончуг чараш аң көргүзүп бээр мен, кандыг деп бодаар силер?

Ынчаар орта уруглар өөрээнинден бир угда:

— Ужар! — деп чирт кылганнар.

— Хаа, ынча дептейн дээш, бичии черден-не ара соксадым ийин — дээш, капитан хараадаанындан бажын дырбанган. — Адырам, чогуң «Ужар» дээниң утказы чүү боор чүве ирги? Куштуң азы самолёттуң ужары дээни ол бе азы бо бар чоруурувус Бии-Хемниң Ужары дээни ол бе? — деп, капитан уруглардан баштактанып айтырган.

— Бии-Хемниң улуг Ужары-даа болур, самолёттуң ужары-даа болур.

— Ынчаарга-ла улуг үнелиг болбас арга чок — кончуг чараш-даа, ханы уткалыг-даа ат-тыр! Мен-не байырлап хүлээп алыр кижини-дир мен — деп, капитан өөрүндөн айтырган. — Че, кандыг деп бодаар силер, оолдар?

— Чүүлдүг-дүр оо! — дижип, рулевой оолдар чир шоң болганнар. «Ужар» деп ол атты шупту-ла бир үн-биле хол көдүрүп бадылап алганнар. Шак мынчангаш хемчилерниң байырлалдыг

хүнүнге алдар кылдыр Бии-Хем унунда чоруп турар № 213 теплоходтуң ады «УЖАР» болган.

Кайгамчык-ла

Улус ынчаар-ла чемненип, хөглежип чоруур аразында, Марат Агбанович ыңай-бээр хараны каапкан соонда:

— Баландаш, Баландаш!.. Баландашта чедип кээп-тир бис!
— дей каапкаш, аткан ок дег ыңай болган.

Хемниң ол-бо талаларында база-ла куржааңгы хаялар. Олар хемниң эриктери апарган. Ооң кедээзинде кара-ногаан бедик тайга-сыннар ынаар-ла чаттылып чоруп берген. Хемниң эриктери кедээрлеп эгелээн. Ынчангаш мында хем калбарып, саарыгланып келген.

— «Балан» дээрге тывалап «оол» дээн сөс чүве-дир. Ынчангаш «баландаш» дээрге, «оол-даш» дээн сөс-түр ийин — дигилээш, Марат уругларга база бир тоол чугааны төөгүлей тыртып берген.

Шаг шаанда бир оол салдап бадып орда, салы дашка үскеш, үрелген чүве-дир. Демги оол, чаяан бооп, даш кырынче үне халааш, менди арткан. Ынчангаш бо черни Баландаш дээр апарган чүве-дир — деп каан.

— Ол оолдуң камгаланып үнген дажы кайда ирги? — деп, Лена чуруп алырын бодап, ыңай-бээр көрзүңгүлээн.

Хем унунда улуг даш-даа көзүлбес, чүгле шурамнаар, көвүктелдир халып чыдар чалгыглар көстүр.

— Оо, сал үспезин дээш, ону хемчилер шагда-ла буза тепсип каапкан болгай аан — деп, Марат Агбанович тайылбырлаан.

«Ужар» аңаа хөй-ле дизиглиг сал четкен № 239-ка ужурашкан. Теплоходтар база-ла медээзи-биле кускуннажып, капитаннар рупорларындан чугаалажып, бот-боттарынга байыр чедиржип эрткеннер.

Бо черниң улузу Бии-Хемни Улуг-Хем дээрлер. Улуг-Хемниң унунга кандыг солун чүвелер турбас дээр! Хемниң уну магалыг байлак-даа, чараш-даа — кижиниң харап-ла чоруксаазы келир. Уруглар удуур уйгузун безин уткан, ыңай-бээр харанган,

ол хамык солун чараш чүүлдерни угаан-бодалынга чуруп демдеглээн чорааннар. Баландаштың куржааңгы хаяларының чаражы дээрге бир-ле уран-шевер кижиде даа чуруп, сиилби каан ышкаш. Ол кызылгыр, ногаанзымаар, ягаан, көгүлдүр дээш янзы-бүрү өңнерлиг куржааңгы хаяларның үстүндө караногаан пөштерлиг бедик сыннар ак-көк дээрде үзүп алган ышкаш көстүр. Бо арга-сыннар эгээртинемес байлактарлыг: кат-чимис, тоорук дээш, чүү чок дээр! А черниң иштин ажыдып көөр болза, та кандыг үнелиг эртине чаштынып чыдар чүве!

— Хаа, дүү ол чокпак кара пөштерни көрүңер даан, уруглар, тоорук деп чүвени! Бо черде казыл-кат деп чүвени чүү дээр силер, эндерик-эндерик — суг-суг деп, капитан уругларның чилбизин хайындырган.

— Бии-Хемниң унунуң чараш-чаагайын болгаш байлаан кижиде төөгүп ханмас-тыр ийин — деп, хоочун капитан Виктор Константинович база улашкан.

— Ол шын. Бии-Хем күчүлүг-даа, чараш-даа, байлактаа! Бии-Хем күчүлүг ооргазынга та чеже түмөн-сая эртиней байлакты чүктеп турар хем чүве! — деп, аныяк капитан аңаа улашкан.

— Бии-Хем хайыраканның буянының дугайында чүзүн чугаалаар ону! — деп, Чаңчаар ирей кайгап ханмазын чугаалаан.

— Ам удавас кончуг чараш хоолааш көстүр. Ону аржаан дижир. Бо-ла эртип-дүжүп чорааш, мен ону кончуг-ла сонуургаар мен ийин — деп, Марат капитан дыңнаткан.

Ону көөр дээш, уруглар карак салбайн харангаш олуруп бергеннер.

Удатпаанда-ла капитан:

— Бо-дур!.. Бо-дур! — деп-ле, ону шагда-ла манаан дег, алгыра берген. — Кайы хире-дир, 150 метр бедиктен бадып турар!

— Кайы, кайы?! — дижип, уруглар капитанның айыткан черинче хараны берген.

Бии-Хемниң Хүт чоогунда, оң талада, хаяларлыг, аргаяштыг даг турар. Шында-ла ында чүс бежен ажыг метр

бедик хаядан хоолааш шурап бадып турган. Харын-даа фонтан сагышка келир. Ооң салгын-хады уругларга чедип кээп турган дег. Бии-Хемниң унунда чараш көрүштүг черлерниң кайызын ол дээр! Ол-ла чоруп олуларда, хемниң солагай талазында база бир шуугаазынның хемчигеш көвүктелдир шурап бадып, Бии-Хемче агып кирип чыткан.

— Бо хемни Кызыл-Хем дээр ийин — дээш, Чаңчаар ирей ынаар бир-ле чүве сагынган хевирлиг харанып турган.

— Адыгларны! Адыгларны! — деп-ле, капитан, база-ла өөрээн-даа ышкаш, девидээн-даа ышкаш алгыра берген.

Ол Кызыл-Хем аксында эрик кырында ийи эниктиг ээш каттап чораан. Уруглар адыгны база катап ылаптап көрүп чоруурлары бо. Адыглар чүнү-даа тоор хире эвес, оолдары бичии уругларзыг ойнап чоргулаан.

— Бии-Хем уну дээрге бир-ле зоопарк-тыр ийин, чүнү-даа көрүп болур! — деп, Лена кара кайгаан...

...Ол-ла чоруп турда, бурунгаар дөмейи кончуг чеди сүвүр баштыг сыннар туман бөрттерин кедипкен, бичии аян-чорукчуларны уткаан дег, чыскаалыпкан турган.

— Чеди алышкы деп сыннар ол-ла болгай. Баштарында туманныг, көрүңер даан, бөгүн база чаар-дыр — деп, капитан арай хомудаан байдалдыг чугаалаан.

Уруглар ол акышкыларны дыка магадаан. Лена база-ла чуруп эгелээн. Уругларның сагыжынга ол сыннар чеди маадырлар ышкаш сагындырып турган.

— Чогум өлүк-киш бо Чеди-Сүвүрлерде болгай аан — деп, Чаңчаар ирей тайылбырлаан.

Хемниң унунда солун черлер хараар дээш, уруглар үе-шактың эрткенин безин эскербейн чорааннар. Ол-ла чоруп турда, эрик кырын дургаар ыяш аразында бажыңнар көстү берген.

— Севи. Бо дээрге база бир үрдеги суур-дур ийин — деп, Чаңчаар ирей аңаа шаанда шанактыг чоруп турганын сактып чугаалаан.

Бии-Хем бир черге келгеш, эңмежок-ла адырланып чоруп берген.

— Ой эжен, хемивис чоп көвүдөй берди? — деп, Лена алгырган.

— Ат-сураглыг Дөртөн-Адыр деп чер бо-ла болгай! Эки-ле кичээп чорбас болза, озалдыг чер болдур ийин, саарыгга олурупта бээр чадавас. Оң талаңче тут, Сергей — деп, капитан терең черни айытпышаан чораан.

Уруглар хемниң адырыктарын ам-на санап эгелээн. БИнчалздаа хемниң адырыктары орта-ла санаттынмас болган. Шынап-ла, хемниң адырыктарының хөйү-ле хөлчок. Саарыг черлер-даа озалдыг — теплоход кызырт-кизирт кыннып каап, чамдыкта дедирленип каап, эртип чоруп-ла турган. Капитан Марат Агбаничичиниң карактары пат-ла өөренип калган, барык-ла шээжи чүве дег, айтып чоруп турган.

— Ам ажырбас, оң талаңче тут!.. Моон ыңай тереңней бээр — деп, ол аныяк рулевойну сургавышаан чораан.

— Дүү-ле сын бажында бедик тудуг турар, чүү деп чүве боор?— деп, уруглар хемниң оң талазында элээн ыракта сын бажында бир чүве эскерип каан.

— Суурга деп чүве-дир. Чер шинчээчилериниң кырынче үнүп барып, чер чуруу тырттырар суургазы-дыр ийин, дуңмалар — деп, капитан тайылбырлаан.

— Геологтар маадырлыг-ла улус аа, чорбас-барбас чери-даа чок. Бо хире бедик сын бажында ындыг бедик суурга тудуп алган. Та чеже метр бедик! — дижип, Лена биле Алла база-ла хөлчок-ла магадаан чорааннар.

Лена сонуургап көргөн чүвезин чуруп ап-ла чораан. Чуруунуң допчу тайылбырын бижип-даа каар.

Хем унунда, арга-арыг кыдыында майгыннар, одаг чадыр-даа көзүлгүлээр. Моторлуг хемелер-даа халчып тургулаар.

— Каттаан, тооруктаан улус болгай аан.

Ол-ла тутсуп чоруп олура, база бир солун черни эрткен.

— Бо дээрге база бир төөгүлүг чер. Дожаң-Эрик деп чер-дир — деп кааш, капитан хемниң солагай талазында куу довурактыг кадыр эрикче харанып чоруй, чугаалаан: — Чоокта чаа шак моон шинчээчилер эрте-бурунгунуң бир-ле кайгамчык улуг

амытанының сөөгүн тып алган. Ону бистиң Алдан-Маадырлар аттыг музейивисте делгеп каан, көрдүңер-даа ыйнаан.

— Хаа, ындыг кончуг төөгүлүг чер-дир аа?! Ам-даа казып көрзе, база чыдыр-даа болгай аан — дижип, уруглар Дожаң-Эрикче харанмышаан чорааннар.

Орайтаан. Тайга-сын аразында хем унун туман дуй алы берген. Дожаң-Эрикти эрткеш, элээн чоруп турда, хем ортузунда сайда бир катер одун чырыдып алган турган.

— Кемдээн, дуза дилеп турар чүве-дир. Хемге чүү болбас боор ийик — дигилээш, капитан чеде бергеш, ооң судалын тудуп көргөн — моторда кемдээн болган...

Кемдээн катерни төрепчилээш, «Ужар» оон ыңай база-ла өскөп чоруп каан.

— Туман-на, туман... Сыстыг-Хемге хонмас арга чок-тур — деп, капитан рулевойларынга айтышкын берген.

— Сыстыг-Хем кайдал? — деп, Лена сонуургаан.

— Моон көзүлбес, бо арыг ындында. Ында аңныыр тывыш чери, школа, эмнелге, клуб, садыг черлерлиг база улуг суур. Долгандыр ногаан арга, кончуг чараш чер.

— Кончуг чараш база байлак, сураглыг чер болдур ийин. Шагда ооң бажынга алдын уургайы база турган. Аккан бажы сыстып үнүп чыдар боорга, Сыстыг-Хем деп адап каан — деп, Чаңчаар ирей база тайылбырлаан олурган...

Азас

Тываны көрбээн кижиги Сибирьни көрбээн, Тожуну көрбээн кижиги Тываны көрбээн, мынчаарга Азасты көрбээн кижиги Тожуну көрбээн дижир болгай. Ынчангаш аян-чорукчулар Азасты барып көөр дээн — сорулгазы-ла ол. Уруглар сөөлгү сезоннуң путёвказын Кызылга-ла саттырып алган. Хуусаа-даа келген.

Турбаазаның машиназы хүннүң чыгыгы кээп турар. Олар ону-даа манаваан. Ленаның акызы чиик машина дилеп эккелген.

Дүъш четпейн турда, Азас кайы сен дээш халдып үнүп-кенер. Каяа-даа баарга, чиңгир ногаан арга-эзимин делгеп турар. Орук бо удаада база арга ишти-биле чорупкан. Аргадан

үне халдып кээрге, мурнунда делгем-не шөлде суур көстү хонуп келген.

— «Доора-Хем» совхозтуң төвү — Адыр-Кежиг суур-дур — деп, акызы Кол таныштырган. Суурнуң улуг кудумчузу-биле халыткаш, ам ажык шөлче үнүп келгеннер.

— Бо шөлдү Чалың шөл дээр. Тарааның чаагайын көрбөспө! — дигилеп, акызы ында тараа ажаап турган комбайнче айыткан.

Шөл ортузунда — бичежек хөлдер. Ында өдүрөктерниң хөйүн! Бир хөл кыдыында шаңда ажыл база-ла хайныккан турган. Шөлдүң кедээзинде эзим баарында-даа, ишкээр хем кыдыында-даа чылгы, инек, хой, өшкү чаттыла берген оъттап чораан.

— Тожу иви-биле база бай дижир. Ол ивилери чоп көзүлбөс чоор? — деп, Лена айтырган.

— Хоо, ивилер бо оранда чок боор оңар, уруглар. Моон дыка ыракта, аъттыг кижиги 4–5 хонуп чорааш чедер черде — Өдүгөн, Хам-Сыра, Бедий суг-суг деп тайгаларда. Иви изиг черге таарышпас болгаш, шулун дээр онзагай оъттуг сериин тайгаларга тааржыр — деп, акызы тайылбырлаан.

Шөл төнгөш, ам база-ла эзим-арга, хараганныг бүүрелчин черлер эгелээн.

— Көрүңер, көрүңер! — деп, чолаачы алгыра берзе-ле, орукту кежир аңнар халып эртип чыткан.

— Ах, кулугурларны, мыйыстыг чүве — хулбүс-түр — деп, акызы айыткан.

— Чараштарын!

— Дыка-ла халыыр але! — дижип, уруглар аңнар көргенинге кончуг-ла амыраан.

Ол-ла халдып олурда, ынаар, ишкээр, ыяштар өтгүр суг кылайып көзүлгөн.

— Азас дижир Тожу хөлдүң эгези ол-дур, уруглар — деп акызы тайылбырлаан.

Эзим иштинден үне халдып кээрге, дөң кырында бичежек бажыңнар көстү берген.

— Совхозтун төп сүт-бараан фермазының чайлаар чери бо. Хөлдүң бо кезээн Кара-Боор дээр. Тожу хөлдүң ортулуктары, кезектери дыка хөй. Олар тус-тус аттарлыг ыйнаан — деп, Кол уругларны сонургадып чораан.

Хөй-ле шилги-шилги инектер дүү-ле хөл кыдыында таалай берген оъттап чораан. Ферманың саанчылары, кадарчылары, оларның бичии уруглары ол бичии дача бажыңчыгаштар чанында оларже, бо кымнар боор бо дээнзиг, кайгап туруп калган.

Кезек халдып олуларга, кара-ногаан арга-эзимге хүрээ-ледип алган, далай дег улуг, ужу-кыдыы көзүлбес хөл хүнге чайынналдыр көстүп келген. Ооң кедээзинде хавак кырында бажың-балгат чаражы кончуг чалап турган.

— Че, Тожу хөлүңер бо-ла болгай! «Азас» дээр аян-чорукчулар турлаа кедээзинде турар ол — деп, акызы безин чоргааралдыг чугаалаан.

Хөлде моторлуг хемелер шимээн-дааштыг халчып тургулаан. Хемелерлиг кижилер балыктаан, хөлде хөй-ле дыштаныкчылар эжинген, чамдыктары волейбол, чамдыктары дүү-ле ыяш аразында селгүүстээн — экизин канчаар! Ак-сарыг өңнүг бичежек бажыңчыгаштар кудумчулай чергелештир көстүп тургулаан. Ак-көк дээрде дыка бедикте самолёт ужуп бар чораан.

— Көрдүңер бе, Чазылар деп черже, иви фермазынче бар чоруур-дур — дээш, Кара-оол ооң соонче эдerti көрүп туруп-туруп, — че, барып турлагжыыр-ла болгай — дээш, уругларны эдерткеш базыпкан...

Кежээ орайтай бергенде, турбаазаның столовая баарынга улуг-ла одаг хып үнген. Ооң чалбыыш чаштанчылары караңгы дээрже ужугуп үнүп тургулаан. Хамык аян-чорукчу дыштаныкчылар ону долгандыр чыгып келген. Мында кандыг кижичок дээр. Хөй национал акы-дуңма улустарлыг Төрээн чурт — Совет Эвилели улуг делгем. Аян-чорукчулар ооң чүк бүрүзүнден келген. Азас — бүгү чуртта база бир алдарсураглыг чер. Ыраккы тайга-сын аразында бо чараш чаагай

Тожу хөл — Азас — улустарның кончуг ынак бир сураглыг чери — найыралдың турлаа апарган. Ол турбааза деп ат-биле алдаржаан. Ооң директору дыштанырының чурумун болгаш хөл, ооң байлааның дугайын дыштаныкчыларга сонуургадып турган.

Уругларның «Азаска» бир хүнү ынчаар эгелээн.

Эртенги чем соонда уруглар теннис ойнап халчып турарга, бир-ле аъттыг кижии чортуп келген. Ол кижии доруг аьдынга кара таалың артып каан. Ашак таваар кылаштап кээп, волейбол ойнаан улус көрүп, бир-ле кижини дилегзинген хевирлиг ол-бо көргүлээн олурган.

Кымның кырган-ачазы боор дээш, уруглар ооң чанынга халчып келген.

— Лена, сен сен бе, уруум?! Кажан келдиң? — дизе-ле, Лена-ның бир кырган-ачазы почтачы Максим Мандалович Чигжит болган.

Хоочун уруглар-биле хөөрежип, чүү-хөө чүве айтырып каап олурган.

— Бо хөл дугайын биске чугаалап берип көрүңерем, ирем — дижип, уруглар оон дилээн.

Ирей чажам дивээн.

— Тожуда хөлдөр-ле хөй. Тожу хөл — оларның эң улуу. Бистиң районувусту бо хөлдүң ады-биле Тожу дээр — дээш, хоочун төөгүп эгелээн. — Шаг шаанда бо хөлге бир черден ивилик аал көжүп кээп хонуп алган чүве-дир. Бир эртен улус көөрге, хөлде тош деп улуг аң эштип турган. Бо хөлдүң ээзи ол-дур дээш, улус аңаа чүдүп, тейлеп эгелээн. Оон бээр-ле хөлдү Тош деп адай берген. Чорза-чорза Тожу хөл дээр апарган. Ынчангаш бо районну Тожу деп адаан чүве-дир. Бо хөлдүң алыс ады — Азас эвес, Тожу. Азас дээрге бо хөлче кире аккан тайга хеми-дир. Шаг шаанда ивилик улус элдептиг ас көрүп каан чүве-дир. Оон ол асты «аза ас» дижи берген. «Аза ас» деп ийи сөс каттышкаш, Азас болган. Ынчангаш ол хемни Азас дээн чү-ве-дир. Чооктан бээр-ле бо бүгү чараш чаагай черни, та чүге, та адаарга эптиг болурга — Азас дижир апарган улус бо. Азас ам алдаржаан, алдаржаан, уруглар. Азас дээрге-ле

бо черниң ниити ады апарган. Бо хөл-даа, бо аян-чорукчулар турлаа-даа, бүгү хем-даа — шупту Азас апарган — дигилээш, хоочун почтачы хөглүү-биле каттыргылаан.

— Бо хөлдү долганып көргөн силер бе, ирем!

— Хоо, аъттыг каш-даа долгандым ийнаан. Хемелиг балык-тап, каттап каш-даа ыңай-бээр чоргулаан ашак-тыр мен. Улуг-ла хөл бо. Узун дурту 40 километр-даа чедип турар. Дооразы 12 километр. Тереңи каш-даа чүс метр бар ийнаан. Хөлче Азас хемден эгелээш, беш тайга хеми кире аккан. Чүгле чаңгыс хем үне аккан — Доора-Хем ол. Шаанда бо хөлдү тос-тос ортулуктуг Тожу хөл деп адап турган. Шынында-ла тос ортулуктуг хөл бо. Улуг ортулук, Ортун ортулук, Кыдыг ортулук, Кораблик, Куба, Яндайкин суг-суг дигилээр. Моторлуг хемеге олурупкаш, боттарыңар-ла оларны көре бээр силер. Бай, байлак, чараш-чаагай-даа оран бо. Ынчангаш бо хөлдүң чөөн, Азас хем кирген талазындан ыңай күрүнениң камгалалдыг чери кылып каан. Ында хайгаарап турар тускай ажылдакчылар бар. Тожу хөлдүң байлаан кижии санап четпес. Бо-ла долгандыр карак четпес калбарып чоруткан кара-ногаан арга-сынны көрбөспө. Бир байлаа ол, ында аң-мең, өлүк-кишти! Сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, тош, буур, булан, куудай, койгун-тоолай, киш, диин, дилги, ас, кырза, күзен, кундус, дырбактыг, чекпе, адыг, бөрү, маны... дээш чүү чок дээр! Хөлде кара, кызыл кундустар, ондатра база өзүп турар. База бир улуг үнелиг байлаа ол. Куштуң кайызын ол дээр, кара-куш, күртү, күшкүл, авырган, эзир, хартыга, үгү, межерген, айлаң; хөлүндө аңгыр, кас, өдүрек, дуруяа... Хөлдүң бир кол байлаа — балык: бел, мыйыт, кадыргы, шуруш (шортан), ала-буга, ак-балык, седис, шереш, мезил дээш, щор, байлаңнарга чедир. База бир онзагай байлаа — тоорук, көк-кат, кызыл-кат, инек-караа, киш-кулаа, честек-кат, кызырак-кат, чодураа... кайда-даа дилег чок. Арга-эзимде айның хөйүн!

Азаска хүннер база-ла эскертинмейн эртип турган. Ногаан-Хөлге каш-даа четкен. Ооң аржаанын-даа ижип, хөлүнге-даа эштип турган. Чүгле дааның честек-кады эстип калган, ол хомуданчыг болган. Кара-Боорда сүт-бараан фермазынга-

даа аалдап чорааннар. Балыкчыларны-даа барып сонuurгап көргөннер. Хемеде чаа туткан балыктар дывылавышаан чыдар. Балыкты доскаарларга дузап турар. Оларны Кызылче киирер...

...Чүү-даа канчаар, моторлуг хемеге олурупкаш, Тожу хөлдү долгандыр халдып аян-чорук кылыры онза! Хеме халыырга, арынга салгын удур хап, чалгыг хемениң ийи талазында чалгынналып турар. Хөлдүң ортузу дөстөк кылдыр көстүр. Өдүрөктер бо-ла ужуп үнүп тургулаар.

Хөлдө лилия чечектерниң чаражы кончуг: хүндүс дүү-ле агаржы берген олурад, дүне чиде бээр — удааны ол. Эртең хүн-биле кады агаржы берген көстүп кээр. Уруглар хемелеп чеде бергеш, оларны суйбап көргүлээр. Ол чечектерни чулуп болбас. Хөлдүң бир чараш, көрүштүг чүвези — лилия чечектер ол...

... Эртенинде уруглар таныш-көрүштери-биле келир чылын база катап кээр болуп байырлашкаш:

— Магалыг Азас, база катап ужурашкыже! — дишкеш, чана халдыпкан.

Лена биле Алла Доора-Хемге саадаваан. Эртең «Заря» бадар деп турган. Боралдайының буду-даа эттинип калган, сергээ-даа аажок болган, оозун аргаже киир салыпканнар.

Эжишкилер «Заряга» олурупкаш, Бии-Хемни куду алзы ужудуп бадыпкан.

— Тоолзуг чараш, эргим ынак ногаан Тожу, база катап ужурашкыже, байырлыг, менди-чаагай!

Аян-чорук ам-даа үргүлчүлевишаан.

1. Л.Чадамба чогаалын чүгө «Аян-чорук» деп адааныл?
2. Теплоходту «Ужар» деп адаанының чылдагааны чүл?
3. Уругларның аян-чорук үезинде таварып эрткен черлерин адаңар. Чогаалчы тоолчургу чугааларын дамчыштыр кандыг черлер аттары-биле таныштырганыл?
4. Тоожуда чуруттунган черлерниң кайызы силерге солун, каас-чараш болду, чүгө? Сөзүглелде үзүндүлөр-биле бадыткаңар.
5. Уруглар Азас дугайында тоолчургу чугааны кымдан дыңнааныл, чаа чүнү билип алдыңар?

6. Тожу хөлдүң байлааның дугайында немей медээни сөзүглелден тышкаш, делгеренгей чугаалаңар.
7. Алла биле Ленаның аян-чоруун канчаар эрткен деп санаар силер?
- 8. Тоожуда бижиттинген тураскаалдыг черлерниң дугайында чүнү билир силер?
- 9. Тоожунуң кайы эгези солун болду? Чүге солун болганын чижектер-биле бадыткаңар.
10. Улуг-Хемниң бойдус чурумалын көргүскен одуругларны ушта бижээш, уран-чечен аргаларны ажыглаанын сайгарыңар.
11. Сөзүглелден деңнелгелерни тыпкаш, оларның ажыглалын сайгарар.
12. Л.Чадамбаның кандыг чогаалдарын билир силер?
- 13. *Рупор, рулевой, куржааңгы хаялар, дизиглиг сал, хоолааш, эниктиг ээш, зоопарк, суурга, катер, таалың, ас* деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.
14. «Эң-не солун эге» азы «Тоожуда мээң ынак маадырым» деп темаларны шилип, кыска чогаадыгдан бижирер.
- 15. «Тываны көрбээн кижии Сибирьни көрбээн, Тожуну көрбээн кижии Тываны көрбээн, Азасты көрбээн кижии Тожуну көрбээн» деп домактың утказын канчаар билип турар силер, бо чогаалга даянып тургаш, тайылбырлаңар.
- 16. Тываның картазын көргөш, аян-чорукчуларның эрткен оруун демдеглеңер.
17. Тожу дугайында немей тоолчургу чугаалардан дилеп, чыып бижирер.
- 18. Л.Б. Чадамбаның «Тоолчургу Тожу чуртум» деп номунда «Тураскаалдыг чер» деп чечен чугаазын номчуңар.
19. Азас — күрүнениң камгалалдыг тураскаалдыг чери. Ону чүге ынчаар кылганын тайылбырлап көрүңер.

ПЕЙЗАЖ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Пейзаж дээрге чечен чогаалда бойдустуң чурумалы. Чогаалчы пейзажты дамчыштыр бойдуска хамаарылгазын илередип, ооң шыдал-күчүзүн, каас-чаражын болгаш онзагай демдектерин номчукчуга чугаалап турар. Л.Б. Чадамбаның «Аян-чорук» деп тоожузунда *«Бо черниң улузу Бии-Хемни Улуг-Хем дээрлер.*

Улуг-Хемниң унунга кандыг солун чүвелер турбас дээр! Хемниң уну магалыг байлак-даа, чараш-даа – кижиниң харан-ла чорук-саазы келир. Уруглар удуур уйгузун безин уткан, ыңай-бээр харанган, ол хамык солун чараш чүцүлдерни угаан-бодалынга чуруп демдеглээн чорааннар. Баландаштың куржааңгы хаяларының чаражы дээрг бир-ле уран-шевер кижиде даа чуруп, сиил-бип каан ышкаш. Ол кызылгыр, ногаанзымаар, ягаан, көгүлдүр дээш янзы-бүрү өңнерлиг куржааңгы хаяларның үстүндө кара-ногаан пөштерлиг бедик сыннар ак-көк дээрге үзүп алган ышкаш көстүр. Бо арга-сыннар эгээртинемес байлактарлыг: кат-чимис, тоорук дээш, чүцү чок дээр! А черниң иштин ажыдып көөр болза, та кандыг үнелиг эртине чаптынып чыдар чүве!».

Пейзаж чогаалдың маадырларының иштики сагыш-сеткилин улам тода чуруурунга немелде арга кылдыр ажыглаттынар.

Пейзаж чогаалдың тема, идеясын илередип тыварынга ужур-дузалыг.

Чижээ, «Эжишкилерде» частың чурумалын мынчаар дам-чыткан. *«Хар чаа чаапкан, чер ам-даа кургаалак, чүгле хүн-нээрек черниң кыры куурарты кургай берген, ам-даа аш-куу частың тыныжы, ооң шыктыг соок салгыны туразында аажылап чоруп турган. Ынчалза-даа хүннүң чылыышкынныг херелдери черже өрүмнелдир сиңип кирип, ооң амыдыралын диргизип эгелээн: дагларның мээстеринде, ыжык черлеринде көктерниң, шончалайларның баштары чаа-ла сугуйтур үңүлөп, чадаң сарыг чечектер чаптып келген аяс дээрге хүннүң чылыдып турар херелдеринге өөрүп чытканнар».*

Ук бойдус чурумалы, маадырының амыдыралының экижиий бээрин оштап турарын чуруп көргүскен.

-
1. Пейзаж деп чүл?
 2. Пейзажтың чечен чогаалга ужур-дузазын чугаалаңар.
 3. Номчаан чогаалдарыңардан пейзажты ушта бижээш, ооң ужур-дузазын тайылбырлаңар.
-

Олег САГАН-ООЛ

Эжишкилер

Хар чаа чаапкан, чер ам-даа кургаалак, чүгле хүннээрек черниң кыры куурарты кургай берген, ам-даа аш-куу частың тыныжы, ооң шыктыг соок салгыны туразында аажылап чоруп турган. Ынчалза-даа хүннүң чылышкынныг херелдери черже өрүмнелдир сиңип кирип, ооң амыдыралын диргизип эгелээн: дагларның мээстеринде, ыжык черлеринде көктерниң, шончалайларның баштары чаа-ла сугуйтур үнгүлөп, чадаң сарыг чечектер чаптып келген аяс дээрде хүннүң чылыдып турар херелдеринге өөрүп чытканнар.

Ындыг мээстерниң бирээзинде, ооң ыжыкталган часкамында Көкей байның хойлары оьттап чораан.

Оларны хөлечик Төмүр кадарып чораан. Ооң кышкы негей тону куурара додуга берген болгаш орулган черлеринден ак-ак дүктөр уштунуп келгилээн, дыралып хойй бергилээн, артында-ла аар чүве дег.

Ооң хары чаа-ла 12 четкен, ол хирезинде байның хамык ажылын ийи чыл иштинде кылып келген: ыяжын чыыр, тараазын соктаар, хойун кадарар, ооң ужун чүнү-даа албаан, харын сөстүң багы-биле сөглөдип, ыттан дора кончудуп, дорамчыладып чораан. Аңаа болчур ада-иези чок — өскүс оол-дур.

Аңаа эң чоок, төрээн акызы дег кижичи — Маадыр. Боду шыырак эрес эр чүве-дир. Ол база-ла хөлечик кижичи. Төмүр биле Маадыр байның ажылын кады кылыр, ооң аажылаашкынын кады дыңнаар, дүне кады удуур, хүндүс кады чоруур — мындыг эжишкилер-дир.

Хойларның көстүр дөлеминге бичииниң чоруур аажызы-биле кандыг-даа сезик чок, черден даш алгаш шывадаар-даа, бирде даш кырынга олуруп-даа алыр, ынчап ойнап чорааш, Төмүр кандыг-бир каш минутаның иштинде кадарчы хүлээлгезин утту каапкан. Төмүр бир дыңнаарга, бир черде шимээн үнүп, дидирткейни берген. Төмүр дегийт тура халааш, хойларның уунче көөрге,

олары аалче угланыпкан хоюп бар чытканнар, хойлар биле Төмүрнүң аразында, элээн ырак черде, ак хойну бир бөрү ойтур каап алган, хой дырбаңайнып чыдырда-ла, бөрү ону үсперлеп турган. Төмүрнүң арны изиш кыннып, кежи дирчийип, кылыннай берген ышкаш апарган, ооң чүрээ диртиледи соп эгелээн. Ол аразында Төмүрнүң бодалынга хөй чүве кирип, ол байдалдан канчап үнериниң аргаларын дилеттинип турган. Ам канчаар? Төмүр алгырарга, үнү мырыңай үнмес, чүгле хыжылаар, бөрү ону-даа тооваан, харын дүрген-не хойну чип алыр-дыр дээн ышкаш, сыыртынып турган.

Төмүр хая көрнүп кээрге, Көкейниң хөлечии Маадыр кел чораан. Маадыр чедип келгеш, аъдындан дүшкеш, айтырган:

— Канчап алзып алганың ол, удуй бергениң ол бе?

— Чок, удувадым — деп, Төмүр оожум харыылааш, ооң арнынче бир-ле деткимче дилеп көргөн.

— Көкейге кончудар кижиле-дир сен. Анаада өнчүк тышпас Көкей болгай. Ам канчаар сен ону, өжегерээн баглап берипкен эвес сен — дээш, Маадыр хойну аъдынга арттып алган. Аъдының узун-дынындан чедип алгаш:

— Че, чоруулу. Хойлар аалда салчып кире бергеннер — дээш, Төмүрнүң холундан Маадыр чедип алган. Төмүр иштинде бир-ле билдинмес дүвүрээзинниг кожалажып чорупкан.

Ол аразында часкы дүрзүгүр бүргээшкин чер кырын улам кууарартып, ооң эдеринчизи соок болгаш каржы сырын Төмүр биле Маадырның арыннарынче хайыра чок хап турган.

Аалга чоокшулап чедип келгеннер. Хойлар өдекте кирип келген, дедир изинче, Маадыр сугнуң кел чораан уунче, оларның-биле кады бирде соонга, бирде мурнунга шошкуп, ыңай-бээр чыдыргап, ол-бо черлерже димзенип чоруп турган ыттарже шуптузу сезинчиг көрүп турганнар. Төмүрже Маадыр хоюг көргеш, сагыш човап чугаалаан:

— Чүү-даа дээринге, сеңээ шынзыгарлар эвес, «эъдин чиир дээш, өжегерээн бөрүге чидирткен дора-өлчүктер» дээрлер болгай — дээш, ыыттавайн барган.

— Аңаа эки болчуп тур! Шуптузу сүлчээлиг, бир хепке куттурган кулугурлар. Тут, ол чүвени! Чүге хөлүе берген чор сен?! — дээш, Көкей Төмүрже дап берген. Маадырның арны хүрерип келген, холдарының сиирлери дыңзып келген. Ооң шыдажырының савазы ам долуп, ооң ыңай эриин ажа хона берген. Маадыр бүгү боду-биле Төмүрнү дуглай турбушаан, Көкейниң холундан сегирип алгаш:

— Тевеш дизе-ле, теверин билир, карбаш дизе-ле, кагарын билир, оон өске билир чүвези чок. Ол чаш төлче чүге карбаңнаарың ол? — дээш, Көкейни ыңай идипкен, демгизи тендирип чоруй, бир холу-биле чер даянгаш, барып ушпайн туруп келген.

Көкей ызырынмышаан, холунда саваажы-биле Маадырны кагар деп чорда, Маадыр аъдының дынын салыпкаш, Көкейниң боостаазын ийи холдап сегирип алгаш, ооң диштерин шаккылады, арнының дамырларын шаарарты силгип-силгип, бодундан ыңай күш-биле идерге, тендирбишаан час ойтур барып дүшкеш, оон дегийт тура халааш, канчаар-даа аайын тыппайн, хорадаанынга ышкыштап тура алгырган:

— Мээң коданымга бо хүнден эгелээш, ис баспаңар, доп-дораан чоруңар, иелээ! — дээш, хая көрнү-көрнү, өөнче далажыпкан.

— Чоруй барбайн аан, ооң-биле кижиге коргудар сен бе, хеверип алгаш? Ийи караа шуруланы берген кулугур! — дээш, Маадыр дап бээрге, Көкей ужа-тура өөнче маңнапкан.

Көкейниң ол маңнашкыны ооң хөлечиктеринге бужар болгаш чөгенчиг болган, оларның мурнунга Көкей бай кожай эвес, багай ырбакчы болгаш кортук мелегей кылдыр көзүлген. Төмүрнүң кырынга кыжанып келген диргелиишкин хенертен чайлай берген. Ооң чаш хөрээниң дүвүрээзини тарай хона берген, ам аңаа чиик чүве дег апарган болгаш бир-ле хайныышкынның четтириишкин-биле Маадырже көрүп турда, ооң кара карактары өөрүшкү-биле кыптып турганнар.

Хөлечиктиң ийи чылы оларны чарылбас кылдыр холбаштырган болгаш ынакшылдың быжыг удазыны-биле доңнаан. Ол ынакшыл-биле олар чоннуң чоон оруунуң уун эдерип, амыды-

ралдың чалгыгларын эки эштиишкин-биле булганып чорааш, амгы чаа чуртталгазын тургузуп турарлар... Төмүр ам колхозтуң тракторизи, а Маадыр колхозтуң даргазы...

-
1. Төмүр деп кымыл? Халаптың хеп-хенертен болганының ужуру чүл?
 2. Төмүр биле Маадырның аразында диалогундан кандыг түңнелди үндүрүп болурул?
 3. Маадырның дидим чоруун силер канчаар билип турар силер?
 4. Чогаалда чуруттунган пейзажтың ужур-дузазын тайбырлаңар.
 5. Ажыглаттынган деңнелгелерни тыпкаш, ужур-дузазын тайылбырлаңар.
 6. Чуруттунган овор-хевирде ажыглаан уран-чечен аргаларны тайылбырлаңар.
 7. Чечен чугаага пландан тургускаш, утказын план аайы-биле допчулай бижичер.
 8. «Өңүктөр дугайында сөс» деп темалыг беседага белеткениңер.
 9. «Маадыр — ёзулуг эш» деп кыска чогаадыгдан бижичер.
-

Олег СУВАКПИТ

Аът чарыжы

Бичиимде чүве. Ынчан 10 харлыг турган мен. Чеди ай чыскаалы чоокшулап, челер, чыраалаар, чүгүрүк аъттарын чон соодуп, үргүлчү үзүүргедип-ле турган чүве. Мени чиик бичии кижии дээш болганчок-ла аът мундуртур. Ол хирезинде-ле чер албас мен, бирде үш-дөрт аът соондан келир, бир таварылгада аъттан сывырлып чыдып каар, а чамдыкта адактың соондан-даа кээр. Шыны херек, черле бир, ийи дугаар черинден кээп көрбээн мен. Ынчангаш улустар меңээ аът мундуртпас, улуг дыка тоовас апарган болгаш «чолу чогувас оол» дижирлер.

Менден кезээде-ле хөңнү калбас кижии — кара чаңгыс акым-на болгай. Ол мени эштип өөреткен, үргүлчү чагып-

сургаан чоруур. Чүгө дээрге, боду чок дээн аът мунукчузу кижги.

Чыскаал үш хонар деп турда, бистен бир арт ажыр Ак-Туруг сумузундан шилги аътты мунган, шилгедек, бедик сынныг кара аътты четкен ашак чедип келди. Ол ачам сугнуң өннүү кижги болган. Ооң аьды суму кырында чок дээн чүгүрүк аът деп акым хөөрей-дир. Оон хөөннүг-хөөн чок айтырдым:

— Кымга мундуртуру ол, акый?

— Кожуун төвүнге чарыштырары-биле меңээ мундуртур дээш келген кижги-дир — дээш, акым мени кээргээн, сагыш човаан чүве дег, боданып олур. — Дыка муңгарава, Эрес, бичии кижги-дир сен, чарыш аьды мунары сээң мурнуңда ышкажыл... Че, Чүгүрүк-Караның аажы-чаңы-биле, маң-халыжы-биле барып таныжып алыылы — деп, мени оожуктуруп кааш, баглаашта комдуландыр соодуп каан, бажын савап, ыңай-бээр девиржип турган аътче базыпты...

Байыр-наадымга келген хамык чон суму-суму аайы-биле көк шыкты долгандыр олурупкан: кижги бажы кизирт, аът бажы козурт чүве.

Чүгүрүк-Караның ээзи акымга чедип келгеш:

— Чарыш аьдын үндүрер деп барды, канчаар улус боор бис, дуңмам? Сени бо чугула ажылдан чардыктырарга кайын болур, кымны сүмелеп болур сен? — дей-дир.

Акымга даргалар өске ажыл, революсчуларга дузалаар организация кежигүнү болганы-биле, чондан акша-көпеек чыырын дагзып каан, ооң ужурундан чарыш аьды мунар чай чок апарганын билип алдым.

— Ой, шынап-ла, ону уттупкан-дыр мен, ирем. Адыр-адыр... кымга мундуртур чоор... Ындыг эвес, Эрести олуртуптар-дыр. Ол черле шыдаар боор — дээш, мени бодунче имнепти...

Бистер, алдан ажыг хире кижги, аът чазакчызы үш ирейниң соондан чортуп каап, шошкудуп каап чоруптувус. Бора-Булак ховузунуң төнгөн бажы бедик тейжигешке келгеш, бисти чыскаалдыр тургузупкаш, аът чазакчылары хары угда: «Че!» деп кускуннап-ла дүжүрдүлөр.

Мен акымның сүмезин ёзугаар хөй аъттарның эң-не кедек талазы кыдынга туруп алган кижин мен. Аъдымның чүрээ хөөрөп, девиржээнинден халып ыңай болуп чыдырда, хензиг-ле черден ызыртынып артып калгаш, аксын арай боорда-ла тыртып, оожумнадып алдым. Ол хирезинде-ле хөй аъттың орту үезинде тутсуп ор мен. «Чер аразы ырак, аъдың ындыг кончуг узак эвес, ынчангаш чер ортузу эрткеш, амна дынын сула салыр сен» деп, акымның чагыын сактыш чор мен.

Чиңге болгаш чолдак кызыл сөөскенден кылган чымчак баглыг кымчымны билээмге суп алгаш, ийи хол-биле аъдымның муңгаш-дынын так кылдыр тудуп, адыштарымның ишти изиңейнип чораанын билип чор мен.

Оңгул-чиңгил черлер таваржып келирге, ийи будумну кыза каапкаш, аъдымның челинден туттунгаш, бурунгаар үзейип чор мен. Мээң мурнумга халып орган бора аъттыг оолдуң чанынга кожа чедип келиримге, кижим мээң аъдым бажын доза ээй берди. Оон Чүгүрүк-Караның дынын шала кошкаш кылыштарымга, чүгле караш диди. Ол оол соомдан чүткүдүп ора, чоорту-ла ырап чыдып калды. Ам мурнумда он хире-ле аът бар. Чер ортузу ам-даа четпээн. Аъдым аксын тыртпышаан, шала озалааш, чоруп ор мен.

Чер ортузу ыракта эртип, эрткен аъттарга демдек тутсур кижилерниң барааны көстүп кел чорда, аъдымның дынын салгаш, кымчым-биле агаарга үргүдүп каап, бурунгаар үзейинкеш, челинден туттунуп алган хан ор мен. Мурнумда чүгле үш аът бар. Бирээзинге чедип олурумда, ооң мунукчузу мени дозуп, «бир эвес мени эртер болзунза, канчаар эвес мен!» деп кымчызы-биле анны-дыр. Мен база-ла аъдым маңыга бүзүрөп: «Чүгүрүк аът эртер-ле ыйнаан, кымчы-биле кижин коргуткан херээң чүл?» — дээш, шала оя чоруй эрте бердим. Ам мурнумда шилги аът шивецнедип олур. Маңнап орда, чүгле ширек аттыгар, аъттың боду борбаннаар чүве. Оон мунукчузу — эжим Кара-оол болду.

Оом чүве-даа ыыттавайн, эрте халдып олурумда, менче чүгле адааргал-биле көрдү.

Бурунгаар көргөн — аттыг-чарлыг Чүгүрүк-Сарала дагдан баткан дукпурту дег, чүгле доозуну бурулаар, дуюглары караңнаар, хартыга дег, кылайтып бар чыдыр. Чеже-даа кызыдарымга, аьдым оон ыңай чер албаан болгаш, ийи дугаарында халдып келген мен. Чүгүрүк-Караның ээзи меңээ уткуй хап келгеш, аьттың узун-дынындан алгаш, чыылганнарны оя чоруй дээригледип хап тургаш, чоорту доктаай бергеш: «Эр хей, Эрес, ёзулуг-ла аьт мунукчuzu-дур сен. Моон соңгаар үргүлчү-ле сеңээ мундурар мен» — дей-дир.

-
1. Эрести чүге «Чолу чогувас оол» дээр турганыл?
 2. Ол канчап аьт мунукчuzu апарганыл?
 3. Эрестиң аьт чарыжыга канчаар киришкенин делгеренгей чугаалаңар.
 4. Чүгүрүк-Кара биле Чүгүрүк-Сараланың омур-хевири чураан уран-чечен аргаларны ушта бижээш, сайгарыңар.
 5. Тыва Республиканың сүлдезинде аьттың чуруун чүге киригенин тайылбырлаңар. Ол дугайында төлевилелден тургузуңар.
 6. Чечен чугаага хамаарыштыр чуруктан чурааш тайылбырлаңар.
 7. О. Сувакпиттиң «Хуулгаазын кажыктарым» деп шүлүүн номчааш, «аьт чарыштырар» деп оюнну кажыктап өөренип алыңар.
 8. Аьт дугайында кандыг үлегер домактарны болгаш чогаалдарны билер силер, сактып бжиңер.
-

Монгуш ЭРГЕП

Өдүгенде чайлаг

(Үзүндүлөр)

Өдүгенде чайлаг

Бисти бир дугаар-ла аалдың казыралар дег улуг кара-кара база көк-көк ыттары кээп уткудулар. Ыттар биске уткуй ээрип маңнажып келгеш, бригадирни танып каапкаш, кудуруктарын чайгылап мендилешкилээш, ол-бо талаларже тарадыр шошкуп чоруй баргылаан.

Ыттарның соондан ырыктааш чүвүрлерлиг болгаш майкаларлыг кызыл-даван үш оол маңажып келгеш, эжим-биле экилештилер. Олар, мени эскербээн-даа ышкаш, карактарының ужу-биле бүдүү аажок көрүп чорлар.

Алыс бодум сыр танывазым кижилер көргөш, бижииргээрим база кончуг-даа болза, оолдарны бүдүү шинчилеп-ле эгеледим ийин. Ийи улуг оолдар чирбээштерлиг, а бичии кара эр бажын чаа-ла тазартып кыргыдып алган.

Кончуг улуг, адырарган мыйыстыг бир ивиде ушкажып алган, ийи уруг челдирип келдилер. Бирээзиниң арны аажок кызылгыр, ойнаар-кыс-даа ышкаш. Ооң бажының дүгү чолдак. Өскези бажының дүгүн чушкуузуңда бөле бооп алган.

Уруглар черле ындыг ышкажыгай: чүве болза-ла шуугаар, алгыржыр, каттыржыр.

— Шурумаа деп бодадывыс. Өске эр кижини ышкажыл. Уруглар ышкаш, бажының дүгүн өстүрүп алган — дижип, холчок-ла каттыржып чорлар.

Улуг улус бригадирин аажок сонуурганнар. Олар майгынарарындан үнө халышкаш, эжимни үглей-ле бергеннер.

— Бистиң оглуvus бо бе? — деп, кызыл аржыылдыг, көк хөйлеңниг, узуну аажок бир херээжен кижини менче айты-дыр.

Хамык-ла чагаа, солуннар-биле ажаанзыраан Самбууевич ону-даа дыңнаар хире эвес боорга, ол мынча диди:

— Артыш-оол! Эжиңни майгыңче эдертип аппарат. Пашта мүннү чылдып бер.

Үш оол-биле эң мурнунда сарыг брезент майгыңче чоруптуvus. Артыш-оол дээрге мээң бодап турганым дег чолдак эвес, харын менден элээн узаш кыннып турар эр болган. Оон арай чолдак-даа бол, семис чоон сарыг эрни Сергей дээр болду. Ооң карактары Артыш-оолдуң ышкаш улуг, дорт эвес, а хыйыраартыр көөр.

Эң бичези «белеткел классчы Нурзат» дишкеннер. Эъдиниң хүнге карарганы кончуг арган кара оол. Чодалары дыка чиңге деңер даан.

Кожа кылаштажып олуруvуста, Артыш-оолдуң меңээ баштай чугаалаан чүвези бо:

— Сен соок-даа мүннү ижиштер боор сен ийин оң?

Мен туралыым-биле чөпшээрештим, а Артыш-оол аажок амырай берди:

— Ол болбас ийикпе. Кадайлар эвес, канчап «изиг мүн», «изиг шай» деп-ле оарар боор.

— Биске үр болур сен бе?

— Чайлаар мен.

— Экиз-ин! — деп, Нурзат алгыра берди.

— Ойнаар бис! — деп, Сергей деткиди.

— Баг кагар — деп, Артыш улашты.

Элээн хүлүредир хөөрежип олурувуста, өске оолдар сагынмайн орда-ла, ырбыска Нурзат мынча деп айтырар болбас ийикпе:

— Каш дугаарны доостуң?

Биеэги-ле хайлыг үжүм ам база башта чык-ла диди. Бо оолдар дугаарга кээп үскен болганда, демдекке ыяап-ла чедерлер. Авамның ыянчыг деп чугаалааны кончуг-ла шын-дыр ийин, бээр келбес-даа чүвемни.

— Бешти дооскан мен.

— Демдектериң шупту дөрт, беш ыйнаан — деп, Артыш бо.

— Шупту беш-даа боор ийин оң — деп, Сергей немеди.

Мээң ам чүү деп харыылаар харыымдан бодумнуң эки азы багай өөреникчи болурум шуут хамааржыр апарган: «Дөрт-бешке өөрөнгөн мен дизимзе, хоорай кижизи, өөренири кончуг деп мактадыр мен, а үшке өөрөнгөн мен дизимзе, черле угааны кыдыра, өөренири багай, өөдежок чоруумну, чечекте хонган арылар дег, бо чанымда мени үглөп алган олулар, мырыңай чаа танышкан өөрүмгө ажыдып бээрим ол. Мегелептер чоор бе дээш, «эки өөрөнгөн мен» деп домак мырыңай ааска тырлып келгеш, дыл бажынга кээр орта, пат боорда дедир тыртып алдым. Кажан-бир билдине берип болур дээш, сезиндим.

Оолдар мээң тыртылып олурарымны билип каапканнар. Нурзат дозургай кара карактары-биле мээң аксымдан черле өскээр көрбейн олур, сөөк манаан эник-ле.

— Багай өөрөнгөн сен бе? — деп, ол човаан хевирлиг менден аяар айтырды.

Нурзаттың айтырыы мени чүгээр оңгарып, мээң шын харыы бээримге дузалапкан. Үш дээрге мырыңай багай дээни ол эвес-ле болгай деп бодап келгеш, шору сергеп келген мен.

— Чок, шуут багай эвес. Чүгле санда үштүг мен.

Артыш-оол дораан-на бичии Нурзатче айытты:

— Бо Нурзат ышкаш, санга пат-тыр сен аа. Багай белеткелдиң санынга база дөңгүп-ле үш болган кижидир.

Нурзат аңаа мынчаар харыылаан:

— Артыш-оол чурулгага дөрт, а мен беш мен. Сергей болза ырыда үш, а мен — беш!

Мээң адымны Сергей айтыра каапты:

— Сээң адың кымыл?

— Өнер-оол.

— Оо — деп, Артыш-оол мындыг. — Хоорай оолдары шупту орус аттарлыг боор ийик. Сээң адың чүге тыва болганы ол?

— Хоорайга эвес, кырган-авам сугга төрүттүнгөн мен. Ооң ынчаар адап кааны ол-дур.

— Ынчаарга сен хоорай кижизи эвес, а кырган-аваң сугнуң кижизи-дир сен — деп, Нурзат түңнеди.

Ол улустуң хлевин чииримге кедергей-ле амданныг болган. Артында-ла шөйлүп, чыырлып турар.

— Мындыг эки хлебти кайда садып турарыл?

— Чок, сатпайн турар. Авамның даштын малгаш суугузунга быжырган хлеви-дир.

— Ам Кызылдың шагында он тос шак он беш минута-дыр — деп, Кызылдан чугаалай бээрге, кайгай-ла берген мен. Топтап көөрүмге, майгынның дөрүндө стол кырында улуг-ла приемник. Чугаазының ыткыры дээрге майгын ишти сыңышпас-ла чүве. Даштын Артыш-оолдуң авазы боор, алгыра-дыр:

— Артыш-оол! Мын... Өдекче кирип эккелиң-э-эр!

Оолдар бурт-ла дидилер. Ырак черге аът чавыдактаанымдан буттарым аажок аарышкылыг турган. Мен пат боорда тургаш,

чандаайнып үнүп кээримге, ивилер мунгулапкан оолдар дөө-
ле хаадымнадып бар чорлар.

Чааскаанзырап, муңгараксай бердим. Майгынче дедир кир-
геш, хааржакка чөленип алгаш ора, билбейн удуй бер часкан
чораан мен. Артыштың авазы чугааланы бээрге, сырбаш кылын-
ган мен. Көөрүмге, ол дүрер-орун салып тур.

— Карактары боттары-ла шимдинип олурлар, пат турупкан
оол-дур. Бээр чыдып ал, оглум. Чаа черде келген кижичаагай
дүштен дүжөп, дыжың хандыр удуп көрөм че.

Чараш мал

— Сонуургап турарың шын-дыр, Өнер. Кижичаагай малда
иви дег шиник-чараш мал кайда боор — деп, мен ивилерни
кайгап-ла ханмас боорумга, Самбуевич чугаалай-дыр. — Бо
узун чайны өттүр магазын хандыр көрүп, билип-ле алыр кижичаа-
гай сен ийин.

Берт-межел сын-тайгаа-даа, улуг харга-даа, малгаш-тулаага
болгаш суг-чарга-даа тура дүжүп болбас, адаккыр, шыырак,
үнүп чорда, дөш-дөвүнчүк дивес мал-ла болгай.

Кижичаагай чер-черинге мунуп чоруурга, ак сагышты мырыңай
кедергей. Дыны-биле балдырлай баглааш, ойткарып каарга,
каш-даа хонуктарда оон ыравас, олаага-ла ээзин манап ойттап
турар. Магалыг мал боор — кижичаагай ханмас.

Мен ивилерни улам чоогундан улам улуг сонуургал-биле
көрүп-ле, магадап-ла чоруп тур мен. Өргөннер дег быжыг узун
буттарлыг, кулузун дег кылаңдыржып турар суук дүктерлиг,
хоюг кара карактарлыг, хачыланып турар узун кулактарлыг,
ышкаш ак таңнарлыг мал-ла болду.

Бажын каастаан шыргай хүрең мыйызы дээрге мунган кижичаа-
гай арнын безин дуглай бээр, ушкан дыттың улуг дазылдары-ла.

Ам билип турарымга, ивилер эр-кызының, хар-назынының
аайы-биле тус-тус аттарлыг боор чүве-дир.

Кыс ивилерни — мындылар дээр, чазап каан эр ивини —
чары дээр, бугаларны — эдерлер дээр.

Чаш оолдарын бызаалар дээримге, анайлар дээр чүве деп Артыш-оол айтып берген. Ол хирезинде мындыларның эмиглериниң дошпулары өшкүнүү дег ийи эвес, а инек ышкаш дөрт болур чорду. Эмии чымчак, сагдынгыры аажок. Артыш-оол баалыңныг ногаан стакан тудуп алган, бедик кара-ой иви саап тур, а улуг улус дискектендир олуруп алгаш, саар болду. Мен улуг-даа, бичии-даа ивилерже көргөш, үргүлчү-ле «иви» деп-ле турарымга, таарымча чогу кончуг болган. Оолдар менче көргөш, хүлүмзүрүүрлер, а демги ийи уруг (сарыг баштыг уругну Оля, а каразын Чойганмаа дээрин оолдардан билип алган мен) мени бир катап дыңнааш, баары каткыже каттырышканнар.

— Анайже көрүп алгаш, «бичии иви» дээр! Аамай оол-дур. Хи-хи-хи!

Черле эр кижичи каяа-даа чорааш, эрезин-не көргүзөр болза, эки чүве-дир ийин. Ынчалза-даа кижичи черле билбес чувезин канчаар боорлаан. Сөөлүндө бодап турарымга, уругларның мени каттыржып турарында, хензиг-даа бол, каттырынчыг чүве бар хире болган. Биске дийик кылдыр чижеглек бодаарга, бызааны-даа көргөш, инек-ле дээр кижичи тыптып келзе, хөктүү кончуг ыйнаан.

Мен уругларның мурнунга мелегейимни катап көргүспес дээш, шырбайып-ла турган мен: мынды, чары, эдер дээрзин дораан-на билип алдым.

Бир-ле эртен шала улуг апаргылаан дыка хөй ивилер аал кедээзинде ойда оъттап чораанын көргөш, кончуг көрүнгүр кижичи болуксаан күзелим-биле оолдарны мурнай алгырып-ла дүжүрдүм:

— Дөө база дыка хөй анайлар чорлар. Арай улуг анайлар чорлар. Арай улуг анайлар!

Харын-даа демги Оля биле Чойганмаа дээр уруглар шала ыракка тургаш, дыңнавайн барганнар болбас ийикпе. Оон башка база-ла кышкыржып-ла эгелээрлер боор.

— Анайлар эвес — деп, Артыш-оол меңээ айтып берди. — Таспаннар дээр. Таспан.

Чаа атты утпазы-биле иштимде «таспан, таспан» деп шээжилевишаан, ам-на иви мал аймааның аттарын шуптузун билип алдым кылдыр бодап, шөлээн-шөлээн базып тур мен.

Бир-ле көөрүмге, кызыл чаактыг Оля холу-биле чер казып турар кончуу дегет эмдик чарыны мунар деп маңнап келди. Бо кончуг чарыга октадыры ол-дур дээш, мен Оляны кээргеи берген мен:

— Эмдик чарыга октадып кааптың, Оля.

— Чары эвес ышкажыл.

— Чары болбайн чүү-дүр. Чары-дыр.

— Чары эвес доңгур-дур ийин. Доңгур дээр чоор — ийи харлыг эр ивини.

Оля ам мени каттырбады-даа, меңээ-даа туттурбайн, адак-кыры кончуг аъттаны каапкаш, доңгурунуң сайгыттарын дызырады чырааладып чоруй барды.

Ивилерниң аттарын доозазын четче билип ап шыдавас-тыр кылдыр боданып, арай муңгак апардым.

Шулун

Ивилерниң чиир чемнери база онзагай, олар, өске малдар азы аңнар ышкаш, аксынга таварышкан-на сигеннерни тырый шаап алыр эвестер болдур ийин. Өдүгөн тайгаларында сүт дег аккыр, хөвөң дег хоюг шулун дээр чиңгис оъттар бар. Шулунарлыг тайгаларны шала ырактан көөрге, харлыг чүвө дег, маңган ак апаргылаан көстүп тургулаар. Иви малдың чогуум-на чемижи ол боор чорду. Чүм шулун оъттуг черни бир кодан ивилер оъттай бергенде, аңаа таварышкан кижини оларны көрүп-ле туруксаазы келир. Аастарының даашкыры аажок чапыгайнып, чараалары сыстыгылап келгилээн, араң-шаараң мыйыстарлыг чараш баштарын чайгылап каап, оъттап турарлар.

— Ивилерниң шулундан өске ынак оъду чок бе? — деп айтырарымга, Артыш-оол мынчаар хөөрөөн:

— Чок боор ийикпе. Капрон удазыннар ышкаш чымчак узун сарыг чааттарны база аажок хоптактанып чиир. Чекпеге

мырыңай кончуг болдур ийин. Күзүн бажының уу-биле, кайнаар-даа болза, чекпе сүрүп чоруп каар. Чаа үнген көк сигеннерни, бүрүлөрни база оъттаар-ла.

Кижини кезип белеткеп берген сигенни иви чивес, ынаар көрүнмес-даа. Ол кижини берген чемден чүгле дуска тергиин ынак. Дус көрүп каанда, кижини базып каа дег, эдере маңнап туруп бээр.

Ынчангаш Артыш-оол черге оъттап чораан чарылар тударда, хөйлеңиниң чеңин халбаңнадып, ыт кыйгырганзыг чукургууларга, чарылар мурнун былаажып, бо-ла кизиредир маңнажып келирлер чорду.

— Чүге хөйлеңиң чеңин халбаңнадырың ол? — дидим.

— Чеңни дустуг хап деп бодаарлар чоор — дидир.

Уялыг-Мыйыс

Мунуп көрзе дээн күзел-биле чарылыг оолдар чанынче чызаалаксааш-ла аажок мен. Оолдар бир черже чоруур дей бээрге азы чер чорааш, четкилеп кээрге, оларның чарыларын баглааштан чежип берип азы баглап каап, ыдып-ла тур мен.

Мээң күзелимни Артыштың авазы билип каапкаш:

— Эжиңерге чааш чарыны — Уялыг-Мыйысты — тудуп бергеш, чарыдан мундуруп өөредиңер. Чарылыг оолдар чанындан ыравас, чары мунуксап тур ыйнаан.

Аажок коргуп, кижини аңдарлы бээр ийне кылдыр бодай бергенимде, хөлчок девидеп, арта-ла дерим төктүп кээр турду, а шоолуг кортпайн, чары мунуп турганымны оолдарга хөөрээр мен деп өске солун чүвелер бодай бергенимде, чарыдан кижини аңдарлыр хире эвес ышкаш апаргылаар. Ам черле элээн үр апарган, шору чаңчыга бердим ышкаш, шала кошкак-даа туттунарымга анаа. Дөжемиргей орукка келгеш:

— Дыным эккел, Оля! — дидим.

— Ойт! — деп, Оля, белиңней берген-даа дег, алгырды. — Өөредип кааптым көрдүң бе! Дыным эккел дидир.

— Мен база өөреткен-не болгай мен — деп, эжи харыылаан.

Солагай холум-биле дынны туткаш, оң холум-биле мөгенчи-гештен сирбектенипкен мен.

Чарының сагыжымга кирери кончуг-ла ышкаш, дынны кошкадырымга, дургедеп орар, а тыртарымга — аяарлай бээр. Ол-бо талаларже ээримге, мырыңай амыр, кижиле сагыжы. Сактырымга, Кызыл парыгының хемезинге-даа олурупкан ышкаш мен, чарымның чоруу кедергей чымчак, ылгыны мырыңай кедергей, дын салба чүве!

Баштай чортуп чоруй, оон чоорту мырыңай саяктадып эгеледим. Күжүр Уялыг-Мыйысты дөштү өрү-даа, дөвүнчүктү куду-даа мунарга, адаккырын канчаар ону, ана окталып-ла орар. Кандыг-бир каракка көзүлбес хендир-биле дагларны, тейлерни, ховужуктарны шалбалааш, бодумче чыыра тыртып-ла турган дег апарган мен.

Уялыг-Мыйыстың бажын кайнаар-ла углай-дыр мен, ол черге аак-маак-даа четпейн, дораан-на чедип эгеледим. Бир-бир бодаарымга, хат-салгын кырынга олурупкан-даа чүве дег, аадамнадып тур-ла мен. Хөөкүй Уялыг-Мыйысты, кежээ башкы сылдыс үнгүже, мунуп келгеш, Артыштың ачазының саналы-биле ам соксадым.

Кежээ чыдып алгаш, Артыш-оолду удутпайн-на чыдыр мен.

— Эйт, Артыш! Эртең кады мындылаар бис аа?

— Чок. Мындыны уруглар хавырар, а бис ыяштаар бис.

— Экизи-ин! Ол-ла! Мен база ыяштаар деп бодап чыткан мен.

Даштын ивилер казырадыр кылаштажы-дыр. Аал мурнунда арга чарыкта бир чоогада кара хаактарда хевирлиг, хек үнү сырынналдыр дыңналы-дыр. Артыш-оол кезек тынып чыда, удавайн каргырадыр хаарыктай берди, а мен та канчалдым ыйнаан, чүгле эртең улус мындылар саап турда, отту чаштап келген мен.

Бүгү кежик — Чер-иеде

— Айның чажыг үези эрте берген, ам кадып, быжып келген боор ийин. Эжиң-биле айлаvas силер бе. Чалгаарап, бууга

бээрийне моң — деп, Самбуевич аржаандан келгеш, ийи хонганывыста, оглунга чугаалады.

— Айлыг-Ойдан айлаар бис! — деп, Артыш-оол өөрээнинден алгыра каапкан.

Дөртелээ черле чарлыр эвес бис, чарыларывыстың дуюгларын кызырадыр челдирбишаан, чолдак кара хаактарлыг оңгар черге тутсуп келдивис.

Бажында, өжегерээн дизип каан чүве дег, салбак-салбак коңгулдууржугаштарлыг, шевергин чиңге бүрүлерлиг узун сулагай сыптар-ла эндерик. Чамдыктарының узуну бистиң баштарывыстан ыракта бедип турар.

Артыш-оол бир ындыг сыптың дөзүн шапты балды-биле дөрбелчин хевирлиг кылдыр оя шапкаш, шириин андара октаптарга, оон чудурук дег сарыг чүве үне халып келди. Ай дээр үнүжү бо чүве-дир ийин. Чемижин көөрге, каът-каът. Даштындаалары чидиг сарыг, иштиндээлери ак-сарыг болгулаар болду. Оолдар кезек чидилер, а мен база-ла дайнагыладым. Чиирге, бышкан капуста-даа ышкаш, экизи сүргей.

Бистиң айлай бергенивисти та канчап билип каапканнары ол ыйнаан, бир-ле көөрүвүске Оля биле Чойганмаа чанывыста шагда-ла четкилеп келген чарыларындан бо дүжүп турлар.

Бичии болганда, Оля баштай-ла казып алган кончуг улуг алдын-сарыг айын менче сунуп алган тур де.

— Ма! Ап ал, Өнер!

Ыңай-бээр көөрүмге, оолдар мени-даа эскерер хире эвес, айлар-биле үрелдежип турар боорга, Оляның айын аяар ап алгаш, дүрген-не кармактай шаап алган мен.

Артыш-оол биле мен майгынга бичии шокар хап иштин эккелдивис. Артыштың авазы айның каът-каът чемижин өзөөндөн адыра соккулааш, оларны сугга агартыр-ла чуп каапты. Оон соонда картошка хаарар бичии кара пашты отка тиккеш, ол айларны кургады хоорупкан.

Кежээки чемде хоорган айларны сакпында иви сүдүнүң кырынче урупкаш, элээн хайындыра каапты. Оон ай кадык болу берген дивес силер бе! Үзүлбес ак кадык апаар чорду. Кисель-

даа ышкаш. Кедергей-даа эки болган ийин, та чеже шаажанны иштивис ыйнаан.

— Ижиңер-ижиңер, оолдар! — деп, Самбуевич хөөрөп орган. — Өл-шыкка эки чоор. Бурун ашактар сыңый, кара-бүү-рек аараан кижилерге база эм болур дижир чүве болгай. Чер чемижи кижиге хоолу боордан башка, багай чүвези чок.

Күстүң чоокшулап олурары-биле кады турлаг чанындан эгелээш-ле кат-чимис дээрге эңдерлип-ле барган.

Сыптарында аскыр дагааныы дег кызыл чалааларлыг, чогул чемижин ушта казып эккээрге, шөйбек ак конфеталар хевирлиг үнүштер бар. Оларны бестер деп адаар, а чиирге, морковь-даа ышкаш кагжыраар.

Арыг иштинге эвес, даглар бели, чоогалар ишти ак черлерде терең сигеннер аразындан үнгүлээр, даштындан үс чаап каанзыг хоюг кызыл көстүр каттарны мээң өөрүм честек-каттар дижип, оларны чип турдулар. Мен база-ла сиген аразында олуруптум. Ол катты чиирге, варенье-даа ышкаш аажок чигирзиг.

Чүгле кажары кончуг кат чорду, сывы чолдак болгаш ынай бүрү хөлегезинге кижиден чаштып, караан базып алгаш, чыдып каары кайы хөй деп бил. Бо чаштыр честек-каттарны чаңгысты-даа кагбас-тыр дээш, мээң мырыңай үңгеп, сигеннерни суйбап тура, кат чыып турган черимден бичии Нурзат эмгежокту чыып алган.

— Өнер-оол эмгежок каттарны кааптар кижидир — деп, ол чугаалады.

Сергей меңээ болушкан хевирлиг мынча дээн:

— Хоорай кижизи ынчанмайн канчаар. Сен-даа хоорайга турган болзунза, база ындыг сен.

Тожу тайгаларының бышкан көк-каттары дээрге бистиң садыгларывыска саткылай бээр виноградтар дег улуг болгулаар чорбадыва. Чаңгыс борбаа-ла аас ишти дола бээр. Черже көөрге, шупту-ла кат — элегер-ле көк чүве көстүр.

Кижиди каттың оюк-делик черлерин көрүп кылаштавас болза, илчирертир бышкан чүм кат чодаларны дораан-на чидиг кызыл кылдыр будуй кааптар.

Черде каът-каът кылдыр чадып каан чүве ышкаш, үш каът болуп үнер киш-кулаа дээр магалыг катты бо черден көрдүм. Мен чоруп турумда, киш-кулааның кырында каъды чаа-ла кызыл шырай тырттынып, быжып турган чүве. Бо каъдын чыып алырга, ооң адаанда шаңгыр каттар көстүгүлөп келгилээр, а оон-даа адаанче тыртып көөрге, эң адаандан ак-сарыг кат бакылап алган чыдар дедаан. Чаңгыс-ла сыпта ындыг болбас ийикпе. Бистиң черде-даа көскү кызыл-каттар дээрге, мында хөлүн эрттир элбээн. Хаактар дег узун сыптарын халайтыр базып бадыра баргылаан, шиштээн эът дег кызыл салбактар мырыңай черде дөжели бергилээн кылаңдыржып чыткылаар. Ынчалза-даа бо черниң оолдары кызыл-катты ажыг дээш арай далдаарлар, а кара-хүрең доңгажыктарга куткулааш, дистиндир аскылап каан чүве дег, илчиредир быжа берген инек-карааларже маңнажыр.

Чогум меңгилерлиг тайгаларның ыжык колдуктарында сула үнген чодур пөштерниң тооруктарын көөрге, чартык литрниң шили дег улуг деңер даан. Сайы дээрге улуг-эргек бажы дег, үрүңүн чиирге, арта кадыг.

Мооң мурнунда кижилер черге чүгле тарааны, ногааны өстүрүп алыр-ла боор, оон өске чүвелер аңаа хамаарышпас кылдыр бодап чораан-на ышкаш-тыр мен.

Кижиниң чооглап турары бүгү-ле аъш-чем, кат-чимис шупту-ла черден төрүттүнүп турар чүве-дир ийин моң.

Бир катап башкывыстың мынча дээнин кончуг тода сактып келдим:

«Чер-ие дээрге, чүге каттыржыр силер. Бис чиир чемни-даа, кедер хепти-даа, чурттаар оран-саваны-даа чер-иевистен четтирип турар бис. Оон туржук тынар агаарны-даа, ижер сугну-даа оон ап турар-ла болгай бис.»

Башкының бо чугаазын ам-даа хандыр, эъдинге киир эки бодап көөр-дүр, адырам.

Изиг маргылдаалыг кичээлдер

Артыш-оол дөрттү дооскан-даа болза, беш дугаарның чамдык саннарын бодаары менден черле дудаваас болган. Бодалгаларны

болгаш чижектерни эртенги чем сөөлүндө бодап, аажок маргыжып турдуvus. Изиг-изиг маргылдааларны Артыштың ачазы чарар турган.

— Кандыг-даа чижектерге баштай ыяап-ла скобка иштин бодаарын черле утпаңар! Бирги, ийиги чаданың кылдыныгларын база билир силер ыйнаан?

— Ийе! — деп, Артыш харыылады. — Баштай үлээр, көвү-дедирин, ооң соонда кадар, казыырын бодаар.

— Эки-дир — деп, Самбуевич чугаалады. — Бодалганың айтырыын шын тургузуп албаска, ам частынып, харыызы үнмейн турар ужуру ол. Формулаларны кайы хире билир силер? Билир болза, эки-дир. Деңнелгелер бодап тур силер бе?

Ам деңнелгелер бодап кириптивис эвеспе. Мен Артышка $2x = 8$ деп деңнелге бижип бердим. Артыш-оол ону, $x = 8 : 2$; $x = 4$ кылдыр дораан бодап кагды.

Артыш бодунуң ээлчээнде меңээ мындыг бодалга берген:

— Ийи пряник, бир конфетаның өртээ 10 көпеек, а бир пряник, ийи конфетаның өртээ 11 көпеек. Конфета болгаш пряниктиң тус-тус өртектери чежел?

Мен баштай мындыг белең бодалганы чүү боор ону кылдыр бодаан мен. Чогум бодай бергеш, бодап чадааш шаг болган мен. Адак сөөлүндө келгеш, 10 көпеекти ийи пряник, бир конфета шупту үш санга үлепкен мен. Оон бир артышкынныг болган. Ол артышкын чаңгыс санныг конфетаның өртээнге немежир болгай деп бодап алгаш, ам-на конфета 4 көпеек, а пряник 3 көпеек кылдыр санап үндүрдүм де.

Ынчаарга ам 2 конфета, 1 пряниктиң өртээ 11 көпеек болбайн канчаар. Тодаргайлаарга, $(2 \cdot 4) + 3 = 11$ болур.

Артыш-оол оон ыңай санның аажок чажыт шынарларын база билир болду деңер даан. Мен ону та чүге билип албайн чораан кижини мен ыйнаан, ядараан.

Артыш-оол мени:

— Бир сандан бодап ал! — дидир.

— Кандыг сандан? — дидим.

— Кандыг-даа болза. Туралааның-биле.

Мен «3» деп сан бодап алгаш:

— Бодап алдым — дидим.

— Ону 2-ге көвүдет!

— Көвүдеттим — 6 болду:

— Чаа — дидим.

— Үнүп келген көвүдээшкинге 3-тү кадып ал!

Кадыптым — 9 болду:

— Чаа.

— Үнүп келген түңнү 4-ке көвүдет.

Көвүдеттим — 36 болду:

— Чаа.

— Ол көвүдээшкинден 12-ни казы.

— Казыптым — 24 болду:

— Чаа.

— Үнүп келген артыышкынны баштай бодап алган саныңга үле.

— Үлептим — 8 болду.

— Чаа.

— Ам сенде «8» деп сан үнүп келген — деп, Артыш-оол бо деңер даан! Мен-даа кайгай-ла берген мен.

— Мынчаар сан бодаарыңга кайыын өөренип алдың, Артыш?

— Математика кежээзинге болгаш бөлгүмүңге улуг оолдарның мынчаар сан бодап турганын көргөш, оон өөренип алган мен. Оон-даа өске «бешке» болгаш «үшке» көвүдедир аргаларын база билир мен.

Артыш-оол сан бодаарыңга дыка ынак болгаш, кандыг-даа берге бодалгаларны база чижектерни ыяап-ла шынын үндүр бодааш, ам амыраар кижиге болду.

Дириг амытаннарның шимчээшкининиң дүргенин билир талазы-биле ол мени ыракта ашкан.

— Бөрүнүң 1 шак иштинде шимчээшкининиң дүргени каш километрил?

Мен ажыгы-биле чугаалаайн: мону черле билбээн мен.

— 50–60 километр — деп, Артыш-оол боду харыылап кагды.

— Коданның кажыл? — деп, ол айтырыгларын уламчылады.

Мен ону каяа билир боор ийик мен, ыт чок олур мен.

— Коданның 40—50 километр — дээш, ол ам база айтырыг салды: — А эзирниң кажыл, Өнер?

Билбес кижичүү дээр боор, ыт чок олур мен. «100 км» деп даап харыылаар дээш, хей-ле боор кылдыр бодадым.

— 36 километр — деп, эжим боду харыылап кагды.

Санга маргылдаалар сөөлүндө муңгарай бээр турдум: «Черле сан билбес кижиче-дир мен! Харын-даа «2» алыр ужурлуг турган кижиче эвес мен бе?».

Ынчап тура, Артыштың сан бодаар аргаларын дыка эки өөренип алдым. Оон ыңай «ортумак хемчег», «ортумак дүрген» дээр саннарны база билип алдым.

Ам черле санга эки апарган-даа ышкаш мен. Сан өөренири — бодалгалар болгаш чижектер бодаары — меңээ аажок солун апарган.

Ам бодаарымга, сан бодавас болза, бодалгалар бодаар талазы-биле кым хөй аргаларны билир эвес дээш, оолдар-биле маргышпас болза, чалгааранчыы кончуг-даа ышкаш.

Берге бодалганың азы чижектиң харыызын үндүр бодап алырга, кижиче экизи, хөглүү кончуг.

Артыш-оол биле Сергей бо чазын дөрткү классты доосканнар-даа болза, хары мээң-биле чажыт болганнар. Ооң ужурун айтырарымга, Артыш-оол амайланы берген ыт чок олурган, а хыйырзымаар Сергей мынча дээн:

— Баштайгы чылда белеткел клазын дооскан бис.

Аъттаныштым

Самбуевич: «Даарта чанар сен» дептерге, аажок муңгарай хона берген мен. Артыш-оол дораан үне халааш, хамык уругларга чарлай каапкан. Майгындан шагжо-ок үнүп кээримге, меңээ бир дугаарында-ла Оля маңнап келди.

— Өнер-оол! Өнер-оол! Ам чанарың ол бе?

— Артыштың ачазы эртен чоруур сен — дидир.

— Дыка багай! — Ол куду көрнү берди. — Соонда бээр дедир кээр сен бе, ынчаш?

— Амдыы чылын база ыяап-ла келир мен.

Сергей магнап келди:

— Соонда кады чоруур бис, Өнер. Дөрт, беш хонгаш.

— Ачам-авам Артыштың ачазынга ыяап-ла ам чорудуңар — дээн-дир.

— Өөредилге эгелээри ам-даа он хире хонук барда, чүгө далажыр улус боор!

Чойганмаа бо чеде хонуп келген тур.

— Эрген каттаар болбадывыс бе. Чорбас сен, ол-ла!

Эң сөөлүндө Нурзат магнап келген.

— Ам саарзык. Канчап ойнаар бис.

Чеже-даа тыртылып, муңчулуп, эш-өөрүмнүң арга-сүмезинге кирип турзумза, демей-ле даарта чоруур апарган мен. Эки чүве чүл дээрге, Артыш эжимниң аэропортка чедир мени үдеп каар чөпшээрелди ада-иезинден алганы болур. Мен ам арта-ла эзерлиг бедик көк-бора аът мунупкан мен.

Артыш кара аъттыг, а почтачы доруг аъттыг. Бис мырыңай чоруурунуң кырында келдивис. Самбуевич холун чүктенип алган бистиң чанывыска турган. — Бисти уттуп кааптың көрөм, Өнер! — деп, ол чоон үнү-биле чугаалады. — Амдыы чылын база келир эвес сен бе. Ачаң-аваңны ыяап-ла эдертип алыр сен!

— Уругларга кижидораан-на өөрени бээр чүве ышкажыл. Артыш-оол база чоруй баар. Бо ийи багай оолдарым чоктап ат боор кадай-ла-дыр мен. Чагаадан бижип турар сен көрөм, Өнер! — дээш, Артыштың авазы бистиң хавактарывыстан ошкагылап кагды.

— Орук-суур менди-чаагай-ла чоруп көрүңер, Өшкү-Саарович! — деп, Самбуевич улуг холун көдүрдү. — Өнер, ача-аваңга эки чедериңни күзөп тур бис. Эжиңни эки үдеп каар эвеспе, Артыш! Самолётка олуртуптар сен.

Оля, Сергей, Чойганмаа болгаш Нурзат суглар үдээривис ол дишкеш, чарыларын мунгулапкаш, бистиң-биле кады хапканнар.

— Ыравайн, четкилеп кээр силер! — деп, иелери алгыржып туруп калгылаан.

Ыравас чүве кайда боор, дыка ырап келген бис. Бир даштыг баалык кыры черге келгеш, почтачы оларны пат боорда дедир чандырган.

Уруглар элээн ырай берген бар чорааннар. Бир-ле көөрүмге Оля, дыт дазылдары дег, шаараш мыйыстарлыг улуг бора чарызы-биле бедик хавак кырынче үне халыда берген, бисче азарганчыг чиңге үнү-биле кускуннаан тур:

— А... ч...б...ы...келир се-эн!

— Оля-а! Келир ме-эн! — деп алгырыпкан мен.

-
- 1. Өнер-оолду Өдүгенге уткааны. Хоорай кижизиниң Тожуда уткулга чаңчылының онзагайын тайылбырлаңар.
 2. Оолдарның салган айтырыын Өнер-оол канчаар харыылааныл, а силер болза канчаар силер?
 3. Ивилерниң эр-кызы, назы-харының аайы-биле аттарын ушта бижээш, доктаадып алыңар.
 4. Иви малдың чиир чеминиң онзагайын чугаалаңар.
 5. Артыш-оолдуң санга мергежилдин бадыткаңар? Өнер-оол Артыш-оолдан сан бодаар кандыг аргаларны өөренип алганыл?
 6. Өнер-оолдуң чанып чоруур дээнин эштери канчаар хүлээп алганыл?
 - 7. Силерниң өөренип турар школаңарда кайы эртемнерниң бөлгүм-неринге, олимпиадаларыңа, кежээлеринге киржиپ турар силер? Чедишкиннериңер кандыгыл?
 8. Өнер-оол эштериниң кандыг айтырыыңа бергедежиپ харыылаар ужурга таварышканыл, чүгө? Бодалыңарны бадыткаңар.
 9. «Бүгү кежик — Чер-иеде» деп домакты канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.
 - 10. «Бараан Самбуевич — дириг амытаннарның өңнүү, камгалак-чызы», «Эң-не сонуургаан эгем», «Өдүгенде чайлаг» деп тоожуда мээң ынак маадырым» деп бердинген темаларга кыска чогаадыгдан шилип бжиңер.
 - 12. М. Эргептиң «Өдүгенде чайлаг» деп тоожузун долuzu-биле номчуңар.
 13. «Өдүгенде чайлагның» маадырлары» деп темага кроссвордтан тургузуңар.
-

Шаңгыр-оол СУВАН

Кара-Баштыг

Боом дагның кырындан Бег биле Хаа хемнерниң каттышкан белдириниң чоок-кавызы, адыш оюунда дег, көстүп чыдар. Аъттыг чаңгыс кижии караш кынныр болза-ла, даг кырында хараалда турар хайгыылчыларның оккур карактары дораан-на эскерип каар.

Кежээ дүжүп, имиртиней бээрге, дүнеки доскуул шериглери бөлүк-бөлүк болуп алгаш, тоо быдарадыр халдып үнүпкөн. А Боом кырынга бараан харап хүнзээн шериглер ыйгылак иштинде одагга чем хайындырып эгелээннер. Элээди оолак Кара-Баштыг кургаг хараганнар чыып, хола паш тип каан одагның чанынга эккеп кааш, отка чыннып олуруп алган.

— Кыргызтарның шериглериниң баштаңгы доскуулу Улуг-Хем ол чарыында көзүлдү деп чугаа меге чүве эвеспе — деп, чазының кирижин дыңзыдып ора, Аганак чугаалаан. — Каш-даа хүн хараалдап келдивис. Чүү-даа билдиртпес кандай чүвел?

— Кым билир боор оларны — деп, Сыырга чугаалаан. — Кыргызтарның шериглери эвес, а кайгалдары-даа көзүлген чадавас. Эйлиг-Хем, Эъжимниң түлүштери, Өөк, Туранның маадылары шаг шаандан-на үргүлчү кыргыстар-биле удур-дедир оорлажыр, месилдежип чоруур чүвелер болбазыкпе.

— Оозу харын ындыг, ынчалза-даа сезинчиг де — деп, Кара-Баштыгның ачазы чугаалаан. — А бо түлүштер, маадылар тайга-таскыл талазынче дескелей көжүп, кыргыстар дайын үндүрер деп тур деп шапкынчылар аъткарып турары база-ла анаа эвес.

— Кыргызтар үр үе иштинде кайы-даа аймак-биле чаалашпаан, аразында ында-хаая месилдежи бээр дээрден башка. Сөөлгү үеде аразында өмөк-дөмөк болуп, эвилелдежи, эптиг-демниг апарганнар. Ынчангаш холдары кижип, өске аймактарга күжүн дөгөп турар апарганы ол-дур. Бистиң-даа

аймактарывыс ындыг ийик чоп — деп, Сыырга чугаалаан. — Кыргызтар-биле эки үеде эдержип, багай үеде бактажып чоруур болгаш, Улуг-Хем ол чарыының тыва аймактары кайын эндээр.

— Чадавас — дээш, Аганак чазының кирижиниң дыңзыын хынап, ону тыртып-тыртып салыптарга, кириш хиг кыннып, согун караңгыже ужуга берген ышкаш болган.

— Эът быжа берди. Чемнениилиңер — дээш, Кара-Баштыгның ачазы пашта эътти деспиге эзип, кезип, ыяш дазылындан чазаан падар аяктарга үлей каап эгелээн.

— Кара-Баштыг, бээр олур. Бис деспиден чиир бис, оглум — деп, эътти үлеп олуро, ачазы чугаалаан.

Кара-Баштыг деспиге чоокшуладыр баскактанып олуруп алгаш, идииниң хончузундан бичии кестик уштуп эккелгеш, ачазының сунганы чаглыг ээгини кезип чип эгелээн.

Хайгылчылар ыт чок чемненип олурганнар. Даарта эртен бооп чиир дээш хараганда өртей баглап каан сергежигештин оъттап, дызырады дайнанганы, ой иштинче ажытталдыр өртеп каан аъттарның былгырганы дыңналган.

— Мындыг сараалыг үеде оглуңну хей-ле доскуулче алырдыр сен ийин — деп, Аганак чугаалаан.

Кара-Баштыгның ачазы кезек када ыт чок ора:

— Авазы чок болган соонда, аалга-даа, черге-даа чарылбас болган, үргүлчү кады чоруур апарган адашкылар-дыр бис — деп чугаалаан. — Дың иелээ болгаш...

— Кара-Баштыг эр болган, эзеңгиден тептинген эр-дир — деп, Аганак чугаалаан. — Удатпас оттуктуг бижек, ок-чепсек астынар. Ачазын эдербейн, аңгы чоруп, кадыг-бергеге боду чаңчыгар...

Ачазы оглунга болушкан хөөннүг:

— Бергээ дээр болза, мээң оглум ачазы-биле деңге чаңчыгып чоруур эр-дир — деп Аганактың чугаазын үзе кирген.

Аганак арай эпчоксунуп:

— Ол Кара-Баштыгдан-на көскү-дүр — деп чугаалаан.— Ынчалза-даа шериглер-биле доскуул үнери, хараалга турары,

хайгыылга чыдары дээрге аңчылар-биле кады хайыр манаары эвес.

Одагны долгандыр олурганнардан кым-даа чүнү-даа чугаалаvain, кезек ыт чок олурганнар.

Элээн болганда:

— Аганактың чугаазы чөп боор — деп, Сыырга чугаалаан.
— Үе-даа дүвүренчиг-дир. Аал-чуртувусту, ажы-төлүвүстү чаачалбаа оруундан чайлатса эки боор. Чаъс соонда, өл артар, чаа соонда, төл артар.

Кара-Баштыгның ачазы:

— Ол-даа чөп харын — дей тыртып каан.

Оң ол сөстөринге ооргаланып:

— Кара-Баштыг, дараазында доскуул үнеривисте, мээң оолдарым-биле аалга артып каар сен аа? — деп, Аганак чугаалаан.

Кара-Баштыг аңаа харыылаваан.

— Мээң аъттарым аразында тулган дээн чаваа бар. Ону тудуп, мунуп өөредип алып сен. Ол хевээр аът кылып алып сен — деп, оолду көгүткен аянный Аганак чугаалаан.

Ачазындан ынай-даа када чарлыр хөңнү чок болгаш, Кара-Баштыг ыт чок олурупкан.

— Улуг кижиниң чугаазыңа харыылаар чоор, оглум — деп, Кара-Баштыгның чүге ыт чок олурарының чылдагаанын билзе-даа, ачазы чугаалаан.

— Та... — деп, оол хөөн чок харыылап каан.

Эът чип, изиг мүн ижип алгаш, Кара-Баштыг ирт кежи кылын негейни эжингеш, ачазының артыы талазынга чыдып алгаш, доскуулчуларның далаш чок чугаазын дыңнап эгелээн. Эрткен кыжын диинчеп чораанының дугайында Аганак төөгүп олурган. Тоттур чемненип алган, база негей иштинге чылыга бергеш, Кара-Баштыг, үр-даа болбайн, удуп калган.

Кижилерниң алгы-кышкызындан, каккылашкан хылыштарның кыңгыраан даажындан Кара-Баштыг хеп-хенертен отту чаштап келген.

Кортканындан:

— Ачай, ачай! — деп, оолчугаш алгырып, ачазын кыйгырып, шуглак иштинден үне халаан.

Кара-Баштыгның чанынга ачазы чеде хонуп келген. Ооң холунда селеме кылаңнаан.

— Кыргызстарның башкы доскуулу бисче хенертен кедеп халдап келди — деп, ол эгиштевишаан чугаалаан. — Оттуг кезекти одагдан ап алгаш, медээ одааның оваазын кыпсып үндүрүвүт, оглум. А бис сени доза туруп тураалы.

Чүү болганын Кара-Баштыг дораан-на билип кааш, одагдан оттуг кезекти ала тыртып алгаш, медээ одааның оваазын чыып каан Боом дагның бажынче халып үнүп-ле каан. Медээ одаан канчаар кыпсырын ачазы Кара-Баштыгга айтып берген болгаш, кургаг сиген, хадың тозу, ыяш чиирбейи чыдар овааның таваанче оттуг кезекти ол октапкан. Кургаг сиген карак чивеш аразында чалбыышталып, хадың тозу, чиирбей дызырадыр хып үнген. Үр-даа болбаанда, медээ одааның чалбыыжы дээр шаар окталы берген.

— Ачай! Ачай! — деп, Кара-Баштыг өөрүп алгырган. — Кыпсыптым, кыпсыптым, ачай!

Оол дурт-сыны дээрже дүндүүштелдир чалбыышталып кыпкан улуг одагның чырыынга кончуг тода көстүп турган. Ол өйде согун агаарга сыг дээн соонда, оолдуң баарынга кадалы берген. Ооң аарышкылыын оол билбээн.

— Ачай, ачай! Кыпсыптым, кыпсыптым!

Ачазы оглунга харыылаваан. Оолдуң бажы дескинип, аткаар тендирип, одагже барып дүжүп чыда, Улуг-Хемни куду көөрге, кожагарлар баштарында медээ одаглары кыва берген болган. «Аалдарда шериглер аъттанып эгелээн боор» деп, Кара-Баштыг амырап боданган...

-
1. Чогаал кандыг төөгүлүг болуушкуннар-биле харылзаалыгыл?
 2. Аганак биле Кара-Баштыгның ачазының диалогундан Кара-Баштыгның дугайында чүнү билип алдыңар?
 3. Кара-Баштыгның маадырлыг чорук кылган дугайында домактарны тыпкаш, аянныг номчуңар.

4. Кара-Баштыг чүге маадырлыг чорукту кылган деп бодаар силер?
 - 👉 5. Аганактың Кара-Баштыгга берген сүмезин канчаар билдиңер? Бодалыңар илередиңер.
 6. Кара-Баштыгның медээзиниң дугайында үнелелден бериңер.
 - 💡 7. *Доскуул, хараал, кириш, падар аяк, кестик, негей* деп сөстөрниң утказын тайылбырлаңар.
 8. «Кара-Баштыг — бичии маадыр» деп темага кыска чогаадыгдан бжиңер.
 9. Чечен чугаага пландан тургускаш, утказын допчулай чугаалаңар.
 10. Чогаалдың төнчүзүн боттарыңар чогаадырын шенеңер.
 - ✍️ 11. Ш.Суваңның «Тоол чурттуг оол» деп номундан Кара-Баштыгның дугайында чечен чугааларны тып номчуңар.
-

Роман ЛУДУП

Таваар, маажым бадып келгеш

Таваар, маажым бадып келгеш,
Дагның бажын шалбалапкаш,
Аккыр туман чыпшыныпты,
Адырылбас болу берди.

Шаар дээрде кылын булут
Ша-даа четпейн, ойлу берди.
Шак-ла оортан алаң кайгап,
Шартагар хүн үнүп келди.

Оймалыкта хенче кулун
Отту чаштап тура халааш,
Иезинден оюн эреп,
Ишкирнипкеш, девиржи-дир.

Илчирбе дег туман-шаңны
Ийи буттап чаза тепкеш,
Шалың-сугну бүрүлерден
Чашканналдыр самна, кулун.

Сенче көөрге, ала-чайгаар
Сеткил дойлуп, ыстай бээр-дир.
Шалбаа сүзүп халып турган
Чашкы үем көстүп кээр-дир.

Хөлүгүр көк имир дүштү.
Хөлөгелер чашты берди.
Октаргайда шупту чүве,
Ожук хар дег, эрип калды.

-
1. Шүлүктүң утказын тайылбырлаңар. Чогаалды билип алырынга кулун кандыг ужур-дузалыг болуп турарыл?
 2. Шүлүкте ажыглаттырган эпитеттерни болгаш деңнелгелерни тышкаш, оларның ужур-дузасын тайылбырлаар.
 3. Дараазында одуругларның утказын канчаар билдиңер: «Оймалыкта хенче кулун, отту чаштап, тура халааш, иезинден оюн ээреп, ишкирнипкеш, девиржи-дир...»
 4. Шүлүктүң темазынга дүүштүр чуруктан чурааш, тайылбырлаңар.
 5. Дараазында одуругларның утказын башкының дузазы-биле тайылбырлаңар:

Хөлүгүр көк имир дүштү,
Хөлөгелер чашты берди.
Октаргайда шупту чүве,
Ожук хар дег, эрип калды.

Шаңгыр-оол СУВАҢ

Хүн-Херелден аалчылар

(Тоожудан үзүндүлөр)

I

...Хой кадарып чорааш, сөөлгү үш хүнде бараанын көрүп келгени «тавакты» Сылдыс дилеп, дээрже көрүп эгелээн. «Школага баргаш, «тавакты» көрдүм дээримге, оолдар та чүү хире адааргаарлар ыйнаан» деп, ол боданган. «Тавакты» эң баштай көрүп кааш, хей-ле корга бергенинге ол хомудаан. Бир эвес «тавак» ылап-ла кайы-бир сылдыстан келген космонавтыларның корабли болза, олар ооң кортуун эскерип каап болурлар. Сөөлгү үеде ында-мында көстүп кээп турар «тавактар» дугайында солуннарга бо-ла бижиир апарган. Оларны номчуурга, «тавактар» черге хонуп, ооң иштинден кижидүрүлүг кижилер үнүп турган деп бижирип каан-даа боор. «Ужуп турар «тавактар» ылап-ла космос корабли болган болза, өске сылдыстан ужуп келген космонавтыларга ужурашса...» Ынчаар бодаптары билек, агаар хенертен соолаш кынган ышкаш болган. Сырын эвес дээрзин Сылдыс билип каан. Дээрже көрүпкеш, аңгадай берген. Оранчок бедикте «тавак» астына берген бүлүртүң көстүп турган. Мурнуку хүннерде көстүп турганынга бодаарга, «тавак» элээн чавызап келгени илдең. Сылдыс «тавакты» топтап көрүп эгелээн.

— Оолчугаш бистен кортпайн-дыр — деп, Бии амырап чугаалаан. — Харын-даа сонуургап турар аянын-дыр.

Оолдуң арнын Бии экран долу кылдыр компьютер-биле чыыра тыртып эккелген. — Сонуургалы карактарындан-на илдең-дир — деп, ол сеткили ханып чугаалаан. — Чүнү бодап турар ирги?.. Ооң бодалы бистиң оолдарывыстың бодалындан шоолуг-ла ылгалбас-тыр — деп, Бии чугаалаан. — Эш-өөрүнүң мурнунга мактанырын бодап турар.

— Бис база мактанырынга бичивисте ынак чордувус чоп — деп, Каа хүлүмзүрөөн. — Ам-даа туралыг-ла болгай бис. Сылдыстарже экспедициялар соонда суг.

— Бистиң корабливисти чүге тавакка дөмейлеп турарыл? Аңаа дөмей боорга, ындыг бе?

— Бистиң корабливистиң бараанын көргөн Черниң чурттакчыларының бодалы шупту ындыг чорду. Солун, радио, телевидениеде база ындыг. Олар кижилерниң бодалдарын дөмейлештирип турар-дыр. Оон башка кижилерниң бодалдары кажан-даа дөмей болбас.

— «Тавак» иштинде кижилер бистер-дир бис — деп, Бии чугаалаан. — Боттарының космонавтыларынга дөмейлеп, бисти скафандрлар кедип алган кылдыр бодап турар-дырлар.

— Бистиң Хүн-Хереливистиң космос ужудуушкунунуң сайзыралының төөгүзүндө космонавтылар скафандрлар кедип турган деп айтып каан. Оозун бодаарга, Хүн-Хереливистиң-даа, Черниң-даа сайзыралы дөмейлешкек-тир.

— Дөмейлежириниң хоойлузу езугаар бо сылдыстарда амыдырал сайзыраан-дыр. Канчап харын каптагай дүвүндө Черден чоруткан радиомедээге душ болуп таваржып, ооң утказын билип апканывыс ол — деп, Бии чугаалаан. — Каш-даа галактика¹ четкеш, ындыг сылдыс тыппаан болгай бис.

— А Черликтер сылдызы?!

— Дөмейлежириниң хоойлузу-биле сайзырап олар үш сылдыс бар-дыр. Бистиң Хүн-Херел, Чер база Черликтер сылдызы...

... — Оол бөгүн бистен көңгүс кортпайн-дыр — деп, Каа өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Дидим-не оол-дур, эр хей!

«Тавак» чавызап бады келген. Ону көөрдө эптиг болзун дээш Сылдыс ойталап чыдып алган. «Тавак» даглар бажынга дээр-дегбес хире кылдыр чавызап, долгандыр оожум ужуп турган.

Челээш-мониторда көстүп турар оолдуң карактарыңче Каа топтап көргөн. Ооң кортканының демдээн ол тыппайн:

¹Галактика — сылдыстар делгеми.

— Чугаалажып көрөөлөм — деп саналдаан.

Кезек боданып ора:

— Шенеп көрөөли — деп, Бии харыылаан. — Чүглө баштай аңаа медээден берип көрөм.

Сылдыс «тавакты» көрүп чыда, ооң уундан агаар соолаш кынганын эскерип каан. «Тавак» аңаа кандыг-бир медээ берип турарын оол билзе-даа, арай-ла бүзүрөвээн, ынчалза-даа сонуурганчыг апарган. Агаарның соолаш кынганы медээниң ийи катап келгени ону коргутпаан.

— Коргар хамаанчок, улам сонуургай берди ышкаш. Адын айтырып көрейн бе? — деп, Каа чугаалаай.

— Чугааны компьютерге бижидип алыр-дыр — деп, Бии сүмелээн.

Каа билээнде компьютерниң сактыгышкын шыгжамырын ажылдадып алган.

«Тавак» Бедик-Кожаягарның шыпшык бажының дужунга доктаай берген. Шимчевейн турда, топтап көрүп алыр дээш, Сылдыс ковайып олуруп алган. Челээштелип турар «тавакты» элээн үр көрүп олурда, бир-ле кижини ону кыйгырыпкан ышкаш болган. Сылдыс чайгаар-ла дыңнаалай берген. «Адың кымыл?» — деп, бир-ле кижини оожум айтырган. Ооң үнүн Сылдыс дыңнаваан, а сагыжы-биле билип кааш, Сылдыс деп адын адап берипкенин безин билбейн барган. «Элдептиин аа!» деп, оол бодай каан.

— Орлан оол-дур. Ады безин Сылдыс, чараш-ла-дыр! — деп, Бии чугаалаан. — Сээң өңүктөриң бис деп дыңнадылам.

— Че — деп, Каа чөпшээрешкен.

— Корабльди чайгандырыптаалам — деп, Бии чугаалаан.

— Чүге?! — деп, Каа кайгай берген.

— Өңүктөри мында деп чүвени билзин.

Байырлаан чүве дег, «тавактың» оожум чайганып эгелээнин көрүп кааш, Сылдыс, чүге-ле ийик, чайгаар-ла хүлүмзүрөөн.

— Көрдүң бе! — деп, Бии амырай берген. — Корабльдиң чайганганының утказын оол билип кагды. Ам ооң-биле чугаалажып болур-дур. Артында-ла хүлүмзүрүптү ышкажыл...

...«Бистен кортпа» дээнин Сылдыс билип каан. «Бир эвес

бак сагыштыг келген болза, мээң-биле чугаалажып турбастар — деп бодааш, ол оожургап эгелээн. — Мээң-биле харылзажыр бодап турар-дырлар. Кымнар ирги?» Ол-ла дораан: «Бисти көрүксээр болзуңза, чоокшулай берээли» дээнин оол билип каан. Бир-ле кижиниң чугаазы бодал бооп билдинип, боду база бодал-биле харыылап турарын Сылдыс ам кээп эскерген. Ооң бодалын бадыткаан чүве дег, «тавак» чайгангылаан. Сылдыс ам мырыңай дидимнели берген. «Тавак» иштинде кижилер, азы та кымнар, мээң-биле бодалдар дамчыштыр чугаалажып турар чоор?» — деп, ол бодаан. Бичии оолдуң сонуургаачалы ооң бодунуң кортуундан күштүг болган. «Чоокшулап келиңер» — деп, Сылдыс харыылаан. «Чавызап эгеледивис» — деп, харыы ол дораан келген. Сылдыс көрүп турарга, «тавак» Бедик-Кожажарның белинче чавызап бады келген, ынчалза-даа Сылдысче чоокшулаваан.

— Эр хей! — деп, Каа оолду мактаан.

— Агаар көжегезин ажыдывыт — деп, Бии чугаалаан. —
Корабльди-даа, бисти-даа көргей аан.

Бүлүртүң кылдыр көстүп турган «тавактың» даштыкы хевири хеп-хенертен кончуг тода апарганын Сылдыс эскерип каан. Корабль тавакка эвес, а өггө дөмей болган. Ооң кыдыглары чырып, иштинде ийи кижиниң барааны көстү берген. Оларның хевиринде кижиден ылгалыр онза чүү-даа чок болган. Ынчангаш Сылдыс көңгүс кортпаан, харын-даа кымнар боор деп улам сонуургай берген.

— Оол бистен шуут кортпас-тыр — деп, Каа чугаалаан. —
Ооң чанынче ам-даа чоокшулай бээрин дилеп көрөм.

«Чаныңга чеде берээли» дээнин Сылдыс «дыңнап» кааш, «Чаа» деп чөпшээрешкен. Сылдыс көрүп турарга, «өг» ооң чанынче бодунуң өзээн долганып, оожум ужуп чедип келген. Эзиннелген агаар оолдуң бажының дүгүн салбараңнаткан. Черге корабль чогуум хонмаан. Аңаа бичии-ле четпейн чорааш, агаарга астындыр тура дүшкен. Ооң дашты дескинип турза-даа, ишти долганмайн турарын Сылдыс эскерип каан. «Үнүп болур бе?» дээнин дыңнааш, «Чүгө менден чөпшээрел дилеп

турарлар чоор?» деп бодаан. «Бис силерниң аалчыларыңардыр бис. Ээзиниң чөпшээрели чокта, чүнү-даа кылып болбас — Хүн-Херелдиң чурттакчыларының чаңчылы ындыг» дээнин оол ол-ла дораан билип каан. «Мээң-биле кым чугаалажып турарын көрүп көрзе» деп бодаптары билек, «өгнүң» ханазы ийи талазынче ажыттынган соонда, бедик сынныг ийи кижии оон үнүп келген. Сылдыс биле ужуп келген «өгнүң» ээлери элээн үр удур-дедир кайгажып турганнар. Солуннарда, журналдарда чуруктарда космонавтылар ышкаш кылдыр «өгнүң» ээлери кеттинмээн болганнар. Кайызының-даа бергү чок, хүн караанга бүлүртүңнеди кылаңайнып турар ак өңнүг костюмнар кедип алган. «Скафандр кетпээнин бодаарга, Черниң агаары оларга тааржыр болган-дыр» деп Сылдыс бодаптарга, «Тааржыр» деп харыылаанын ол-ла дораан билип каан. «Азы боттарывыстың космонавтыларывыс эвес ыйнаан» деп, оол чигзинген «Хүн-Херел деп сылдыстан келген бис» деп, «өгнүң» ээлериниң харыызын «дыңнаан». «Өске сылдыстан келген болза, мээң бодалымны канчап билип ап турар ирги?» деп Сылдыс сонуургааш, «Бодал кайда-даа дөмей. Чүгле ону илередириниң хевири аңгы-аңгы болур» дээн харыыны «дыңнаан».

-
1. Чогаалды чүгө фантастиктиг дээрил? Маадырларның тус-тус чурттап турар черлерин тодарадыңар.
 2. Хүн-Херелдиң база Черниң чурттакчыларының аажы-чаңнары канчаар ылгалып турарыл?
 3. «Тавакты» эскерип кааш, Сылдыстың бодалдары чүгө каш-даа катап өскерлип турганыл? Ооң аажы-чаңы силерге таарышты бе, чүгө?
 4. Хүн-Херел чуртунда кандыг хоойлуларны сагып турар-дыр?
 5. Черниң чурттакчылары чүгө ок-чепсекти хөйүнү үндүрүп турарыл?
 6. Хүн-Херел чурттакчылары чүгө улуг кижилер-биле эвес, а бичии оол-биле найыралдажыксай бергенил?
 7. География эртеминге даянып, октаргай планеталар дугайында

октаргай, планеталар дугайында медээден чыып, төлевилелди камгалаарын шенеңер.

8. «Сылдыс танывас кижилерге таварышкаш» дээш, улаштыр болуушкуннуң канчаар сайзыраарын чогаадып, кыска чогаадыгдан бижирер.

9. Чогаалда чүнү билбейн бардыңар, эштериңер, башкыдан айтырыңар.

10. Чогаалда болуушкуннар кайда, каш хонук болуп турарын эскердиңер бе?

II

«Өгден» үнүп келген аалчылар-биле «чугаалажыр» дээш, Сылдыс кадарып чораан хоюнуң-даа дугайында кезек када уттуп алган. Канчангаш-ла көрүптерге, хойлар Бедик-Кожаярның баалыктарының бирээзиниң сиртиниң¹ кырынче үнүп, ынды талазынче ажар деп барган болган. Оолдуң дүвү релиниң чылдагаанын «космонавтылар» дораан-на билип кааннар. «Ажырбас, оларның бажын бис ээлдир дозуптаалы» деп чугаалааннар. Кезек болганда хойларның башкылы баалыктың бетии талазында ойнунуң² иштинче дедир эглип эгелээн.

Космонавтыларның чогуу кайызы-биле «чугаалажып» турарын Сылдыс билбейн, «Кайызы-биле чугаалажып турар кижини боор мен» деп бодаан. «Мээң-биле» — дээш, бодунче оларның бирээзи айыткаш, — «Каа» деп адын адаан. Өскези база бодунче айыткаш: «Бии» деп «чугаалаан».

«Чүгле оол айтырыгны салып, чугааны ол эгелеп туруп берди. Бис ооң айтырыгларынга харыылаарынга өйлешти-вис — деп, Каа Бииге чугаалаан.— Кончуг сонургаачал оолдур. Ооң-биле ужуражырынга белен эвес-тир бис». «Дедир ужуп үнгеш, белеткенип алыр бис бе?» деп, Бии айтырган, «Кандыг-бир чылдагаан тып, оол-биле байырлашкаш, катап келир бис дээш, ооң-биле канчаар чугаалажырынга белеткенип алыр-дыр» деп, Каа харыылаан. «Канчаар байырлажыр бис?» деп, Бии база

¹ *Сирт* — дагның, сынның, бедиктиң кыры.

² *Ой* — чоога, өзен.

катап айтырган. Чүнү канчаарын аайын тышпайн, олар бичии када ыт чок барганнар. Элээн болганда, «Тып алдым — деп, Каа чугаалаан. — Оолдуң хойларын демги черже катап чорудуптар-дыр». «Шынап-ла, але» деп, Бии деткээн. Хойлары база катап баалык кырынче үнүп бар чыдар боорга, хой бажын дозуптар ирги бе дээнзиг, Сылдыс аалчыларже көргөн. «Сен хоюңну кадар. Бис шаптыктаваалы. Даарта катап чедип кээр бис» деп, Бии чугаалаан. Космонавтыларның чоруур деп барганынга Сылдыс өөрүүр-даа, хомудаар-даа аайын тыппаан. Сеткилиниң ындыг ийи хөөнү хөрээнге харлыктыр холужа берген. Сылдысбиле байырлашкаш, «космонавтылар» «өгже» базыпканнар.

«Өгнүң» даштыкы каъдының долганыры дүргедеп эгелээн. Ооң эзини Сылдыстың мага-бодунга соолаңнады дээп, бажының дүктерин салбараңнады суйбаан. Корабль чоорту дээрже көдүрлүп, ужары улам дүргедеп, элээн болганда дээрниң ак-көк өңүнге эсти берген.

Сылдыс корабль турган черни көөрге, оът-сиген хүн дескинер угже ээргииштелдир чыдышкан болган: «Хүн-Херел сылдыстан келген «космонавтыларның» корабли тавакка эвес, а өггө дөмей чүве ышкажыл» деп, оол бодаан.

Өске планетадан келген «космонавтыларга» ужурашканымыны авам, ачамга чугаалап берейн адырам деп бодап, хоюнуң бажын аалче углай дозуптар дээш, Сылдыс маңнап-ла каан.

Оолдуң хой бажы дозуп маңнап турары чөлээш-мониторда көстүп турган.

— Бөгүн улуг буянныг үүлени бүдүрдүвүс — деп, Каа чугаалаан.

— Кымнар? Бис бе? — дээш, Бии кезек боданып олурган. — Ону бис эвес, демги бичии оолак бүдүргөн...

— Оолдар, уруглар дамчыштыр Черниң чурттакчыларыбиле харылзаа тургузар деп шиитпирлээнивис шын болган-дыр. Улуг кижилер каразыгчал, бүзүрээчел эвес.

— Ындыг, ындыг — деп, Каа улашкан. — Сылдыс эштеринге, ада-иезинге чугаалаар... Ынчаар-ла харылзажыр-дыр бис ийин але.

— Хүнче чоокшулап, чылыг энергиязындан чыып алырдыр — деп, Каа чугаалаан. — Курлавыр эвээжей берген боор...
...Сылдыс аалынга маң-биле келген.

— Авай, ачай, авай! — деп, оглунуң кыйгырганын дыңнааш, авазы өгнүң эжиинден бакылап көргөн. Оглунуң хөглүү кончуг магнап органын көргөш, ооң чүден-даа кортпаанын билгеш, хайындырып орган сүдүн калгак-биле база катап-ла көвүктелдир саарып эгелээн.

Өгже кире сал-ла:

— Авай, хой кадарып чорааш, «космонавтылар» көрдүм — деп, оглу чугаалаан.

— Дыңнаарга, оларның ушпас, барбас, чорбас чери чок болган улус чорду — деп, авазы оглунуң чугаазын херекке албаан.

— Чок ийин, авай — деп, Сылдыс авазының чанынга келген. — Сээң биле мээң аравыста ышкаш, бо-ла хире черге көрдүм ийин.

«Космонавтылар» деп кижилер кайы хамаанчок черге хонмас, хонар-дүжер тускай черлиг чүве дээрзи сагыжынга кирип келгеш:

— Анчыг кылынма! Бир-ле чүве тып алган чоруур бо — деп, авазы бужурганган. — Бо шагда одар-белчиирге хонуптар «космонавтылар» кайда чүвел. Сээң хоюң бажын дозуп бээр дээн эвес.

— Хоюм бажын база дозуп турдулар ийин, авай.

— Уруг-дарыгга элдеп-эзин кино көргүзөр, ооң соонда олар үен-даян оюннар ойнаар, чугаа тывар шаг-дыр бо — деп, сүдүн саарбышаан, авазы хейде-ле хыйланган. — Өске кижилер дыңнап турда, ындыг чүве чугаалава. Тенек, чылчыргай оол-дур деп баар болгай.

— Сен бүзүревес болзунза, ачамга чугаалаайн — деп, Сылдыс хомудай берген.

— Чугаала, чугаала — деп, авазы оглунуң хомудаанын эскербээн. — Ачаң сеңээ бүзүрээр боор оң харын...

— Ачам кайнаар барды?

— Удатпас чедип кээр. Аъттар тудуп алыр дээш чоруй барды. Тараадан өрөмөлөп чип ал, оглум. Хой кадарган кижини аштай берген боор сен.

— Аштавайн-дыр мен — деп, Сылдыс могооттынып, ыт чок барган.

Даштын аът даванының даажы дыңналган. Ачазы келгендир деп билип кааш, Сылдыс өгдөн үнө халаан.

— Ачай, ачай! — деп, Сылдыс ачазының чеңинден барып тырткан. — Мен космонавтыларга ужураштым, хой кадарып чорааш... Авамга чугаалаарымга, бүзүрөвөс кижини-дир.

— Аваң оглунга чүгө бүзүрөвөс кижини боор, оглум — деп, ачазы база оглунуң чугаазын херекке албаан. — Хой кадарып чорааш, кижини бүрүзү космонавтыларга дужар эвес.

Ачазы аңаа бүзүрөвейин баар деп Сылдыс черле бодаван.

— Бир эвес бүзүрөвөс болзуңза, корабльдиң хонган черин барып көргүзейн.

— Бистиң одарывысты космодром кылып алган-дырлар аа — деп, ачазы баштактанган.

— Сен база бүзүрөвөс кижини ышкажыл сен — дээш, Сылдыстың караанга чаш бүлдеңейни берген.

— Бүзүрээр кижини-дир мен ийин, оглум — деп, ачазы оглун бодунче чыыра тудуп куспактаан. — Космос корабльдери чүглө космодромга хонар азы космонавтылар кандыг-бир аппаратка черже бадып кээр болгай...

Ачазының сагыжынга бир-ле чүвө кирген ышкаш болган соонда, ол кезек када ыт чок тура:

— «Космонавтылар» кайыл ынчаш? — деп айтырган.

— Ужуп чоруй бардылар.

— Ужуп чоруй бардылар... Кончуг хейни — деп, ачазы хүлүмзүрөөн. — Корабли үрелип азы бир чүвө болгаш, «космонавтылар» аппаратады-биле ара хонупкан чүвө ирги бе деп бодадым ышкажыл.

— Ында-мында ужуп турар деп, харын-даа чамдык кижилерниң көргени «тавактар» дугайында солуннардан номчаан сен бе, ачай?

— Ийе, бо-ла номчуур кижиге мен.

— Ындыг «тавактан» космонавтылар үнүп келдилер.

— Таан кайынам, бистиң Черниң корабли эвес-тир бе?

— Чок. Ол «тавак» өг-биле дөмей чорду. Бистиң космос корабльдери-биле көңгүс дөмей эвес.

— Барып-барып бистиң одарывыска хонуптар корабль-даа, «тавак»-даа кайда боор. Хой кадарып чорааш, удуй хона бергеш, ынчаар дүжевитпээн сен ыйнаан?

— Бүзүревес болзуңза, «тавактың» хонган черин барып көргүзейн, че — деп, баглаашта аъттың дынын Сылдыс барып чеже берген.

— Анчыг кылынма — деп, ачазы шыжыккан. — Кижиге кылыр ажыл тышпаан бе.

— Мен мегелевейн турар кижиге мен — дээш, Сылдыстың карактарынга чаш база катап бүлдеңейнип келген. — Хой кадарып чорааш, удуваан-даа кижиге мен.

— Бараалы че — деп, оглунуң карактарының чажы бүлдеңейни бергенин көргеш, ачазы арга чадаарда аайынга кирген.

Адашкыларның чугаазын өггө дыңнаалап орган авазы үнүп келген.

— Кайнаар баар деп турар улус силер?— деп, ол айтырган.

— Корабль хонган черге...— деп, Сылдыс харыылаан.

— Угааны тений берген бе бо оолдуң — деп, авазы хыйланган.— Чүнү тып алганы ол мооң.

— Ылап көрген кижиге мен ийин, авай.

— Че-че, баргаш келиили — деп, ачазы чугаалаан. — Анчыгдыр.

Бедик-Боразынга ушкажыпкаш, адашкылар корабльдин изин көөр дээш чорупканнар. «Тавак» хонган черге келгеш, хүн эргилер угже ээргииштелдир чыдышкан оът-сигенни көргеш, ачазы кайгай берген.

— Кончуг күштүг казыргы¹ долгап каапкан эвес ыйнаан?! — деп, ол дадагалзаан.

¹ Казыргы — тырыкыландыр хадыыр хат.

— Корабль маңаа хонупту ийин, ачай — деп, Сылдыс шынзыткан. — Чогум черге шуут хонмады. Черге дегбейн, чаңгыс черде астына берген ээргииштелип турду. Космонавтылар үнүп келгеш, мээң-биле бодал дамчыдып чугаалаштылар.

Ачазы оглунче элдепсинип көргөн.

— Бодал дамчыдып канчаар чугаалажыр чүвөл?

— Чүнү чугаалап турарын сагыжым-биле билип каар чордум.

Ачазы оглунуң хаваан туткан.

— Бөрт чок маңнап тургаш, бажыңны хүнге кактырып албаан сен бе, оглум?

— Анаа-ла кижидир мен, ачай.

— Анаа кижидир ындыг чүвени канчап чугаалап турар чүвөл.

— Анаа кижидир мен, ачай.

— Че, чанаалы.

Адашкылар аалга кээрге, авазы даштын манап турган.

— Чүнү көрдүңөр? — деп, ол сонуургаан.

— Орта эвес ийин... — деп, ачазы чугаалап четтикпейн чыдырда-ла, авазы:

— Чүү орта эвес?! — деп дүвүрөп айтырган.

— Өг орну хире черниң оът-сигенин ээргииштелдир хап каапкан чүве-дир. Хат-казыргы-даа эрткен чүве ышкаш — деп, ачазы харыылаан. — Космос кораблинден кижилер үнүп келген, оларның-биле «сагыш дамчыштыр чугаалажып турдум»-даа дээр оол-дур бо.

— Шынап, шынап, авай — деп, ачазының чугаазын Сылдыс бадыткаан.

— Дадайым ай — деп, авазы девидеп-ле үнгөн. — Оглумнуң чугаазын дем-не чүге херекке албаан кижидир боор мен. Мелегейимни көрөм. Каям, оглум, карактарың!

Авазы Сылдыстың карактарын ол-бо угландыр ыңай-бээр туткулап, бир-ле чүве дилеп, аажок-ла топтап көргүлээн.

— Карааның уу анаа-ла оол-дур. Үен-даян оът-сиген дайнавадың бе, оглум? — деп, авазы айтырган. — Хой кадарып чорааш.

— Чо-о-ок...

— Че, бо чүге анаа турар кижиге сен?! — деп, авазы ачазын чемелээн. — Оглуңну өгже киир.

Адашкылар чүнүң-даа ужурун билбейн, удур-дедир көрүшкөннөр.

— Че, чүге тур силер! — деп, авазы хыйланган.

Адашкылар өгже сүрүштүр кирип келгеннөр.

— Кончуун бо кижиниң! Чүвениң ужу-базын, ужур-чөвүн билбес — деп, авазы ачазын кончаан. — Оглувусту багай хатказыргы тавараан чадавас-тыр. Аптара иштинде артышты дүрген ужулгап, көске өрттедивит. Оглувусту, өг иштин, аал кодан девискээрин артыжаалы. Оон башка куду чайлай берзе канчаар сен. Чугаазының уг-шии безин өскерли берген оол ышкажыл.

— Анаа кижиге мен ийин, авай — деп, Сылдыс чугаалаан.

— Кижиге боду билбес чоор, оглум — деп, авазы оглуңнун базын чыттаан.

— Корабль, космонавтылар көргөш, силерге чугааладым ышкажыл.

Авазы ооң чугаазын безин орта дыңнаваан.

— Оглуңнун чугаазын дыңнавап-тыр сен бе! Анаа эвес апарган оол-дур — деп ачазын кончаан. — Чүнү чиңчерлеп чыдыр сен! Дүргедеп көр!

Ачазын чайлады иде каапкап, артышты авазы боду уштуп, шай саарар калгаанга көс салып, артышты аңаа өрттедиккен.

— Бээр кел, оглум — деп, Сылдысты авазы артыжап-ла эгелээн.

Авазынга удурланарга, оон чүү-даа үнмезин билгеш, Сылдыс ооң аайындан эртпээн.

— Сен база бээр кел. Ынаар чораан кижиге — дээш, ачазын база ында-ла артыжап каапкан.

Оларның соонда бодун артыжап-артыжап, өг иштин бир кылдыр артыжаан. Өгден үнгөш, ону бир долгандыр артыжааш, баглаашта Бедик-Борада барган. Ону артыжап тургаш, калгакты аъттың быктынга билбейн дегзиптерге, аът хойдуккап, артышты буду-биле тө тепкен.

Авазының тывынгыры аайлыг эвес:

— Мал-маган чүве эндээр эвес, Бедик-Бора безин артышты адаанче теп, артыштанып тур көрүнерем — деп, адашкыларны чемелээн. — А силер... сен... оглуңну хат-казыргы таварыпканын-даа бодавас, бүдүү каттырымзап турар сен.

Ачазының арны ол-ла дораан шириин апарып, авазы-биле маргышпаан.

— Мени хат-казыргы таварбаан чүве-дир ийин, авай — деп, Сылдыс чугаалаан. — Корабльди көргеним, космонавтылар-биле ужурашканым шын кижидир мен.

— Дыңнап тур сен бе? — деп, авазы ачазынче караан чидиди көргөн. — Орта эвес оол-дур бо. Чуглуур сугда Дазыл ирей келген диштилер. Ном-даа ажар ирей дижик. Бо дораан чалап, кежээ номдан аштырып көөр-дүр. Чүден чүү дузалавас деп.

— Мырыңай сыр дедир барба, авазы — деп, ачазы чугаалаан. — Анаа кижиди ышкажыл. Аарыг-аржык-даа болза, бо шагда хам-ламага кым эмнедип, угаан-кудун эгидип ап турар чүвел.

— Сен канчап билер сен! Черле билер чүвең бар эвес — дээш, авазы ачазының кырында-ла барган. — Телевизорда безин көргүзүп турар апарган-дыр. Шаң-дүңгүрү чок, девип-самнап турбас дээрден башка, ёзулуг хам улус-ла чорду. Кандыг-даа аарыгны телевизор дамчыштыр безин сымыранып каапкан боор. Аарыг эттинген кижилер боттары хөйнүң мурнунга чугаалап турдулар чоп.

Ачазы аңаа удурланыр-даа аайын тышпаан, а Сылдыс авазы-биле ачазының дүвүрөп турарын көрүп туруп-туруп, каттырып-ла үнгөн. Авазы биле ачазы ооң чанынга чеде хонуп келгеннер. Кайызының-даа кортканы медээжок. Ада-иезиниң арын-шырайының өскерли бергенин эскерип кааш, Сылдыс хенертен каттырбайн барган. Ада-иези дам корга бергеннер.

— Оглум, оглум, Сылдыс, канчап бардың, оглум? — деп, авазы ону кээп куспактап алган. — Аът-хөлүң белетке, дүрген! Суур кирип, эмчи-домчуга оглувусту хынадыылы.

Авазы байдалды улам нарыыдадып бар чыдарын билип кааш:

— Авай, силерни канчаар ирги дээш, өжегерээн баштак-тандым ийин — деп, Сылдыс чугаалаан. — Солуннардан номчуп алгаш аан. Шынында кандыг-даа корабль көрбээдим, космонавтылар-биле-даа чугаалашпадым.

Ада-иези кезек када аңгадай берген турганнар.

Кезек болганда:

— Кончуг кулугурну! Кижиге угаан-куду үндүрүп алган — деп, авазы кончуттунуп-ла үнгөн. — Чугаалаар чугаа, ойнаар оюн тыппаан сен бе!

Корабль, космонавтылар дугайында моон соңгаар ада-иезинге чугаалавас деп Сылдыс шиитпирлеп алган.

Удуур дээш кезең чыдып алгаш, чайгы аяс дээрде кылаңнашкан эмге-санчок сылдыстарже, хараачаны өттүр өг иштинче алдын-сарыг херелдерин саарып киирип турар хола тавак дег айже Сылдыс үр-ле көрүп чыткан...

-
- 1. Сылдыс Хүн-Херелден келген кижилерниң адын канчап билип кааныл?
2. Каа биле Бии чүгө дүвүрөп, дедир чанар дей бергенил, аңаа Сылдыстың киржилгези кандыгыл?
3. Сылдыстың авазының аажы-чаңында онзагай чүнү эскердиңер. «Тенек, чалчыргай оол дей бээр» деп чүгө ынча дээни ол?
- 4. Ачазы чүгө оглунче элдепсинип көрүп, оолдуң хаваан тутканыл?
5. «Ооң эзини (корабльдиң) Сылдыстың бажының дүктерин салбараңнады суйбаан» деп домактың утказын тайылбырлаңар.
6. «Корабль, космонавтылар дугайында моон соңгаар ада-иезинге чугаалавас» деп Сылдыс чүгө шиитпирлеп алганыл? Силер болза, канчаар силер?
7. Ачазының «Аарыг-аржык-даа болза, бо шагда хам-ламага кым эмнедип, угаан-кудун эгидип ап турар чүвөл» деп чугаазы-биле катчыр силер бе, катгышпас силер бе? Чүгө?
- 8. Рольдап аянынг номчуп тура, авазының, ачазының чугаазында дөмей болгаш удурланышкак чүүлдерни эскериңер. Автор кымны деткип турар деп бодаар силер, бадыткаңар.
9. Чогаалдың бо кезеңге аттан бериңер. Чүгө ынчаар адааныңарны шынзыдыңар.
-

III

Даартазында Сылдыс хоюн дүүнгү кадарып хүнзээн чери Бедик-Кожажарның белинче үндүрүп келген. Корабльдин кайыын көстүп кээрин манап, дээрни дескиндир көрүп каап чораан.

Сылдыстың хойну канчаар сүрүп чоруп оарын, дээрже көрүп, бир-ле чүве дилегзинип турарын космонавтылар челээш-монитордан көрүп органнар.

— Сылдыс бисти манап турар-дыр — деп, Каа чугаалаан.

— Ону манатпас-тыр — деп, Бии далажы берген. — Чавызап эгелээли.

«Тавактың» көстүп келгенин Сылдыс дораан-на эскерип каан. Космонавтылар база оолду көрүп каанын медээлеп, «тавакты» чайгандыргылааннар. Сылдыс оларга харыылап, холдарын чайган. Корабль элээн дүрген чавызап баткаш, черже чоокшулап келгеш, оожумнап, аңаа дээр-дегбес кылдыр чаңгыс черге астына берген. Оон Каа биле Бии үнүп келгеннер. «Чаа хүн-биле, Сылдыс» дээн мендини оол билип каан. Оларның аайы-биле Сылдыс база «Чаа хүн-биле» деп харыылаан. «Черниң чурттакчылары-биле сени дамчыштыр харылзажыр дээш келдивис. Биске дузалажырын дилеп тур бис» дээнин Сылдыс билип каан. Чүү деп харыылаар аайын тышпайн, оол кезек када аңгадай хона берген. «Канчаар?» деп, Сылдыс айтырган. «Бистиң дугайывыста кижилерге чугаалап тургаш...» Авазы биле ачазы дүүн бүзүревейн барганын сактып келгеш, «Олар меңээ бүзүревейн барза...» деп бодаан. Ооң бодалы космонавтыларга харыы «чугаа» бооп турарын оол ам-на эскерип каан. «Бүзүрээр кылдыр чугаала, бир эвес сеңээ бүзүревес болза, биске база бүзүревес» дээнин Сылдыс билген. «Эштерим оолдар бүзүрээр-ле боор» деп, Сылдыс бодаан. «Ол-ла дораан эвес-даа болза, ыяапла бүзүрээрлер» деп, космонавтыларның бирээзи «чугаалаан». «Бистиң-биле кады ужудуп, Черни космостан көрүксеп тур сен бе?» — деп, Бии айтырган. «Ийе» деп харыылапканын Сылдыс боду безин билбээн, ынчалза-даа ооң сагыжыңга «Мени ол

хевээр алгаш барза...» деп бодал кире дүшкен. «Кымны-даа, чүнү-даа албадаарын Хүн-Херелдиң хоойлузунда хоруп каан. Бир эвес күзээр болзуңза, бистиң-биле кады ужудуп болур сен. Күзевес болзуңза, бодуң билир сен» дээнин Сылдыс «дыңнап» каан. «Бир эвес мени олчаан алгаш баар дээн болза, дүүн-не алгаш барып болур турганнар» — деп, Сылдыс бодаан. «Бис сени алыр дивээн бис» деп харыылаанын Сылдыс билип каан. «Бир эвес ындыг болза, Черни космостан көрүксеп-ле тур мен» деп, Сылдыс харыылаан. Ындыг харыы «дыңнааш», космонавтылар корабльче углапкаш, «Че, ужуптаалы» деп чугаалааннар. Сылдыс оларның соонче базыпкан.

Корабль иштинге Сылдыс кирип келгеш, долгандыр көөрге, ында кандыг-даа дериг-херексел чок болган. Хана ажыттынган соонда, оон калбак чүвелер уштунуп келгеш, сандайлар кылдыр чаттыла берген. «Олур» деп, космонавтыларның бирээзи чалаан. Шупту сандайларга олуруп алганнар. «Ужуп үндүвүс-ле — дээнин оол билип каан. — Биске ам-даа эки бүзүревес болзуңза, Черге артып каап болур сен». «Ужуп үнээлицер» — деп, Сылдыс бүзүрелдиг харыылаан. Корабльдиң ужуп үне бергенин Сылдыс көңгүс эскербээн. «Бээр келем» — деп, Бии имнээн. Ооң чанынга чеде бээрге, чер, хову-шөлдер, төнчү чок кылдыр дыйлайып чоруй барган хемнер, харлыг баштыг тайгалар корабльдиң ханазын өттүр көстүп чыткан.

Космонавтыларның бирээзи Сылдыстың билээнге шак ыш-каш чүве баглап берген. «Компьютер-дир — деп тайылбырлаанын оол билген. — Ону дамчыштыр сеңээ челээш-мониторну ажылдадып бээривис ол». Ынча дээш, Бии Сылдыстың билээнде компьютерниң өөкчүгештериниң бирээзин базыптарга, оолдуң карааның дужунга агаарга челээш-монитор хып келген. «Карак четпес ырак черде чүүлдерни челээш-монитордан көөр бис» деп, Бии чугаалаан.

Элээн болганда, «Сылдыс, Черни көр даан» — деп, Каа чугаалаан. Сылдыс Кааның холу-биле айыткан уунче көрүп-терге, чүс-чүс сылдыстар херелдендир хып турганнар. Черден ырап келген-дир мен деп билип кааш, Сылдыс корга бергеш,

«Мени алгаш баар дээни ол-дур» деп бодапкан. «Кортпа — деп, Бии ону оожуктурган. — Хүн херелиниң чырыы дег, дүрген ужуткаш, сылдыстарның бирээзиниң хөлегезинде келгенивис ол-дур. Черни сеңээ ырактан көргүзөр дээштиң. Черни көр даан, дөө ол» дээш, эң чырык сылдысче айыткан. Черниң бичиизин Сылдыс кайгаан. Чинчи ышкаш мырыңай бичи ынай. Чер Сылдыска кезээде кедергей улуг ышкаш кылдыр сагындырар чораан. «Бо хире хөй сылдыстарның аразындан Черни тып алгаш, мөңгө херелди аңаа канчап күзевес бис» деп, Бии чугаалаан. «А Хүн-Херел кайыл?» деп, Сылдыс айтырган. «Ол моон көзүлбес. Каш галактика ажылдыр чыдар — деп, Бии харыылаан. — Бистиң чанар үевис келген...» «Кажан?» деп, Сылдыс айтырган. «Сени Черге, хойларың чанынга чедирип кааш — деп, Бии харыылаан. — Хүн-Херелче хүн херели дег дүрген ужуптар бис». Челээш-мониторга тайгалар, даглар, хемнер, хову-шөлдер көстүп келген. Элээн болганда, Каа: «Черде хонуптувус» деп «чугаалаан». Черге ындыг дораан ужуп чедип келгенинге Сылдыс бүзүрөвээн. Корабльдиң ханазы оожум ажыттына берген. Ынаар Сылдыс көрүптерге, хойлар таваар оѳттап чораан. Черже эглип келгенинге Сылдыс дыкала амыраан. «Бис ам Хүн-Херелче чанарывыс ол» — деп, Бии чугаалаан. Космос кораблинге ону олуртуп алгаш, Черни дескиндир, харын-даа оон ырадыр ужудуп, ону көргүскен космонавтылардан чарлыры Сылдыска хомуданчыг апарган. Оолдуң бодалын билип: «База катап чедип кээр бис» деп, Каа «чугаалаан». Сылдыстың билээнде компьютерни Бии чежип алгаш, «Бистиң дугайывыста эштериңге чугаалаар сен. Сен ышкаш бичи өңнүктеривис хөй болза, улуг кижилер-биле база дүрген харылзажып алыр бис — деп чугаалаан. — Бис база катап келиривиске, эштериң эдертип алгаш, ужуражып кээр сен. Оларны олуртуп алгаш, Черни дескиндир ужудуп, ону оолдар, уругларга көргүзөр бис». «Эштерим эдертип алгаш, келир мен» деп, Сылдыс аазаан. «Эр хей, Сылдыс — дээш, Каа оолдуң бажын суйбаан. — Черде эң дидим оол сен-дир сен. Бистен кортпадың. Сен эвес болзунца, Черни та чүү хире үр долганып, дескинип

кээр бис ыйнаан». Бии тургаш, «Хүн-Херелдиң уруглар, оолдарыңга сээң дугайында чугаалап бээр бис» деп чугаалаан. Каа корабльден үне берген. Сылдыс биле Бии ооң соондан үнүп келгеннер. Аяс ак-көк дээрни, ыракта дүдүскектиг тайгаларны, талыгырже шөйлүп чоруй барган дагларны космонавтылар эргилдир көргөннер. Ол бүгүнү олар утпас дээш, сактып ап турар ышкаш болганнар. «Хүн-Херел база мындыг бе?» деп, Сылдыс айтырган. «Ийе, шак-ла мындыг, ынчалза-даа оон арай өске» — деп, Каа харыылаан. «Хүн-Херелди көргөн болза аа!» — деп, Сылдыс бодаан. «Бир эвес күзээр болзуңза, база катап келгеш, чанарывыста сени эдерттип ап болур бис — деп, Бии аазаан. — Черниң чурттакчыларының аразындан Хүн-Херелге бир-ле дугаарында чедер сен». Каа: «Байырлыг, Сылдыс» деп «чугаалаан». Сылдыс: «Байырлыг» деп байырлашкан. «Ужурашкыже» дээш, космонавтылар корабльче базыпканнар. Оларның кайызы байырлашканын Сылдыс билбейн барган.

Корабльдиң ханазы хагдынып, дескинери дүргедеп, дээрже көдүрлүп эгелээн. Бедик-Кожогарның бажының чиге дужунга доктаай бергеш, корабль чайгангылаан. Космонавтылар сөөлгү катап байырлажып бар чыдары ол-дур деп билгеш, Сылдыс холдарын чайып, өрү шурагылаан. Хенертен, чүге-ле ийик, Сылдыска аажок-ла чааскаанзыргай апарган. Сактырга, Чер кырында ол кара чааскаан чүве ышкаш. Корабльдиң соондан ужуптарыңга белен ышкаш кыннып келген. Корабль баштай өгге, оон тавакка дөмейлежип, чоорту көзүлбейн барган.

Сылдыс дескиндир көрүнгөн. Черде чүү-даа өскерилбээн-даа болза, ол ам бир аңгы ышкаш кылдыр көзүлгөн. Ол-ла даглар, ол-ла хемнер, ол-ла дээр... Кандыг-даа хуулгаазын чүве болбаан. Кайда-чүде Хүн-Херел деп Чер-биле дөмей сылдыстан космонавтылар маңаа чорбаан, Сылдыс-биле ужурашпаан ышкаш. Оларның чораанының дугайында корабльдиң астына берген турган черинде ээргииштелдир чыдыпкан оът-сиген херечилеп чыткан. Удатпас ол база чиде бээр, оът-сиген хөндүрлүп¹ туруп кээр. Амыдыралда онзагай чүве чок ышкаш

¹ Хөндүрлүп — ковайып кээр.

кылдыр көзүлзе-даа, Чер кырында тывызыксыг чүүлдер хөй деп Сылдыс ам-на бүзүрөп, оларны көргөн-билген болза деп күзөөн. Өске оолдар, уруглар-биле база та кандыг тоолзуг болуушкуннар болуп турар чүвө!

Өөредилге чылының эң баштайгы төрөөн чугаа кичээлинге «Чайгы дыштанылганы эрттиргеним» деп темага чогаадыгны класстың өөреникчилеринге башкы бижиткен. Хүн-Херел деп сылдыс, оон келген космонавтылар-биле ужурашканының дугайында Сылдыс чогаадыгга бижип каарга, башкы: «Кызып өөренир болза, фантастиктиг чогаалдар бижиир чогаалчы Сылдыстан үнүп болур-дур» — деп мактаза-даа, бердинген темага чогаадыг биживээни дээш, демдөөн кудулалып каан.

Сылдыстың чугаазынга эштери база бүзүрөвөөннер. «Фантас кижидир, аал» дишкеннер. Чүгле чаңгыс Айдың деп оол:

— «Тавак» ылап-ла Бедик-Кожаягар чоогунга ужуп турду бе?» — деп, улус чок черге арай-ла дидим эвес айтырган. Ооң айтырыг салган аянындан, Айдың бүзүрөп турар чыгы-дыр деп Сылдыс билген. Ынчангаш:

— Ийе — деп, харыылаан.

Ол «тавак» ылап-ла космос корабли болду бе, «космонавтылар»-биле ылап-ла ужураштың бе? — деп, Айдың ыла-ылаан.

— Бир эвес бүзүрөвөс болзуңза, олар катап чедип кээрге, сени ужураштырып болур мен — деп, Сылдыс аашкыннар чыгы чугаалаан.

— Ылап-ла бе?! — деп, Айдың кыптыга хона берген.

Айдыңның ооң чугаазынга дораан-на бүзүрөй бергенинге Сылдыс элдепсинген.

— А сен чүгө мээң чугаамга ындыг белен шынзыга бердиң? — деп, ол айтырган.

— Ол «тавак» менче база медээ берип, бодал дамчыдып турду. Корткаш, аалче бурт дөөн мен — деп, Айдың арай ыядыксай берген.

— Мен база аажок кортум... эң баштай... — деп, Сылдыс эжин чазамыктаан.

— «Тавак» бистиң кайывысты-даа Бедик-Кожаягар бажындан көрүп турган ышкажыл... — деп, Айдың оон медээ кээрге, хей-ле корга бергенинге иштинде хомудап чугаалаан.

— Ынчанмайн канчаар — деп, Сылдыс бадыткаан.— Чайлагга аалдарывыс чүгле арт ажылдыр турду чоп.

Хүн-Херел деп чараш аттыг сылдыс, оон ужуп келген өггө дөмей космос корабли, «космонавтылар» Каа биле Бии, оларның биле тоолзуг ужуражышкын оолдарны найыралдаштырыпкан. Хүн-Херелден аалчылар катап чедип кээрге, иелээ барып уткуур деп олар шийтпирлеп алганнар.

Кежээлерде даштыгаа үнүп келгеш, тии чок кара-көк торгу дег дээрже үр-ле көрүп, дээрде чашканналы берген чинчилер дег сылдыстарны кайгап, Хүн-Херел кайы угда ирги деп чугаалажып, чамдыкта оолдар маргыжа-даа бээрлер. Сылдыс бир чүкче, Айдың өске чүкче айыткаш олуар. Чер база Хүн-Херел деп ийи планетада кижилерниң аразында харылзааны тудар дамырлар болу бергенин олар билбейн, маргыжып олуарлары ол.

Хүн-Херел, Хүн-Херел, кайда сен, Хүн-Херел!

-
- 1. Сылдыстың чаа ужуралы силерге солун болду бе?
 - 2. Сылдыс космосче ужударының бетинде чер дугайында канчаар бодаар турганыл? Ырак космоска чеде бергеш, Чер деп планетаны көөрге, кандыг болганыл?
 - 3. Айдың биле Сылдыстың найыралы чүден эгелээнил?
 - 4. Сылдыстың чогаадыг бижээш алган демдээнге чөпшээрежир силер бе?
 - 5. Бииниң «Чер имистелип өже бээр болза, оон коргунчуг чүве турар бе?!» деп айтырыгга харыылап көрүңерем.
 - 6. Чогаалда чүнү билбейн бардыңар, эштеринерден, башкыдан айтырыңар.
 - 7. Чер кажан тыптып келгенил? Октаргай, чер, төрөөн чурт дугайында силерниң бодалыңар.
-

Николай КУУЛАР

Танаа-Херелдин чуртунда

Чайлагга таныжылга

Белек-Байыр малчынның хеймер оглу Танаа-Херел дөрткү классты эки дооскан, демдектери колдуу бештер. Ол болза хүнге додуккан хүреңзимээр арынның, тырың мага-боттуг, хоюг карактарының оду дескелчок хып турар, ынчалза-даа пөрүксүмээр оол чүве-дир. Чайгы дыштанылга эгелей бээрге, чаныган аът дег, суурда угбазы сугга чаңгыс-даа хүн ызырынмаан¹. Мал эмчилери хем өрү аалдар кезиир деп турарын билип алгаш, оларның машиназынга олурупкаш, чана берген. Ада-иези Торгалыг хемниң ооруунда көжүп келген, ёзулуг чайлаанче үнер дээш белеткенип турган.

...Ачазы ол чуржузу-биле кады хем бажында чылдың-на чайлаглаар черинче — тайгада суг бажы үнген оргулаашта чадырынче боттаңнап үне бээр. Олар аңаа дүнеки соокту шыдажыры бергедей бергигеге чедир, малын семиртир оदारладып алып ужурлуг...

...Чеди ай эгезинде бир эртен суурдан чүгк машиназы дииледир халдып келген. Мал эмчизи Билчин угбай, хоочун чолаачы Аржай акый суглар-биле кады кабинадан оол, кыс ийи бичии кижидүжүп келген. Черле көрүп көрбээн улузу боорга, Танаа-Херел сонуургаза-даа, арай бижииргеп, шала ырактан кайгаттынып турган. Дурт-сыны боду-биле барык дең, назы-хары база улгатпас көстүр ийи уруг өгже киргеш, удавайн үне халышкан...

...Аалчы оолдун адын Айдаш дээр, Танаа-Херелдин ачазының кады төрөөн дуңмазы, аныяандан-на Кызылда чурттап чоруур Түмен-Байырның улуг оглу болган. Ак шырайлыг, дыдырашсымаар баштыг, аажы-чаңы эресширги, өде-чара, белен тоор чүвези чок оолчугаш Танаа-Херел-биле чажыт,

¹ Ызырынмаан — артпаан.

кайызы-даа он бир харлыг. Айдаш чаш турда, ачазы бир бо аалга эккеп турган, ону ам кайызы-даа орта сагынмас.

А бичии кысчыгаш кожа өгге келгенин, Дарый күүйнүң кады төрээни Сесермаа угбайның уруу боорун, чаа-ла үш класс доосса-даа, хары шору улуг бооп, удавас он бирлээрин эштеринге дораан хөөрей шаапкан. Чугаакыр, чазык, сарыгзымаар шырайлыг уругнүң адын Аңгырмаа дээр болган. Орлан-шоваа, оолдар-биле деңге ойнаксаар, олардан чыда калбазын бодаар уруг дээрзин Танаа-Херел биле Айдаш дораан билип каан. Оларга база эш херек-ле болгай, ынчангаш Аңгырмааны кайызы-даа улуг аартыктаваан. Чайлагда келген аалчыларны ада-иези арыг агаарлыг, хөлзээзин чок черге сагыш хандыр дыштанып, күш кирип алзын дээш чорутканын олар чажырбаан....

...Хем унунуң сайын, шыгын, кезек-кезек үнгүлээн кара талдарны, сайда койгун чыраазын, узун суук ак-чыраалар үнген кара суг кыдыын, аал чанында бараан хараар шиш баштыг тейлерни, ында тургускан даштан туткан хоюткуларны, терек, дыт холуй үнген арганы, иштинче кирерге, караңгылаш дээр шырыштарны дээш чоок-кавыны эргип шаг болганнар...

...Аржай акыйның чүк машиназы ийи өгнү Торгалыг биле Шаалааш хемнерни шапкын агымнарының катгышкан чери болур Деспекке көжүрүп эккеп каан...

Элдептиг куй

Аян-чоруктуң эгези

Уруглар чаа хонашты¹ сонуургап, өглерниң чоок-кавызын шинчилеп, ол дораан ыңай-бээр эргий халчып эгелээн. Деспек кайгамчык чараш оран болган. Өрү көөрге, ийи хемниң кызаа кашпалдары ногаарарып, карарып чоктай берген. Аал чанында улуг хорулааш бар, ооң адын Шаалааш дээр. Бедик хая кырында кызаадан шурап баткан сугнүң шаалаан даажы ана

¹ Хонаш — бир-ле черге көжүп кээп, турлагжып алыр чер.

халап! Ооң чанынга кижилер чугаалажыры шуут болдунмас. Торгалыгже харап алган шорааннар куржааңгылай дистиндир турупкан турар. Улуг хорумнар кадыр дагларның бажындан эдээнге чедир шөйлүп баткан болгулаар, оон чуулган кандыгдаа амытан та канчап баар чүве, өршээ дадай!

Тайганың үнүш-ыяжы мында аралаштыр үнүп эгелей берген: узун шивилер, мыйгак-хараганы, ай чечээ, чоокта чаа коңгураа чечээ хадый берген шеңне, дая чечээ дээш — кижитанывас кандыг оът-үнүштү чок дээр. Чыдының чаагайын канчаар, хоорай, суур чурттуг уруглар шуут эзирир чыгы.

Деспек ёзулуг чайлаг дээрзи ылап шын. Ынчалза-даа Танаа-Херелдин сагыжы таңды бажында болуп, черле чедип көрбээни Кара-Суг, Ак-Хем, Будуктуг-Чадыр дээн ышкаш чайлагларже барыксааш, бергедеп-ле турган. Чүгле эштерин көргөш, хөлзээн сеткили чавырлыр бооп-тур...

...Бир-ле аяс хүндүс олар хемни кежир ушкан чоон терек көвүрүгнү аяр кырлап кешкеш, ол чарыкта кадыр ийде шораан хаялар баарынче шууштур кылаштап үнүпкеннер. Чүү-даа болза, бо черниң ээзи кижитанывас, Танаа-Херел баштап бар чыткан. Аңгырмаа туруптар чадавас дээш, малчын оол дыка далашпайн, өй-өйлөп доктаап, ыңай-бээр хараттынып, дагже таваар үнүп орган. Бир көөрге, хараган дөзүндө даянгыышсыг чинге ыяш чыткан. Шынап-ла даянгыыш ышкаш боорга, көдүргөш, чөленип чорзун дээш, Аңгырмаага тутсуп каан. Тодаргай сорулга-даа чок чоруп олурганнар. Көзүлбес хол уругларны башкарган-даа ышкаш, аалдан шору ырап келгеннер. Ынчалдыр бедикче үнзө-ле, коңчуг улуг доскуулчу¹ дег, хем унунче, кудулдур ажык делгемнерже харап алган турар улуг хаяның баарынче Танаа-Херел өөрүн эдертип эккелген. Аңгырмаа ам мырыңай чыдып калган, кезек болгаш-ла, даянгыыжыңга чөлөнгөш, дыштаны каап кел чыткан. Дедир чаңныг уруг болгаш, дедирленмээн, оолдардан чыда калыксаваан...

...Хенертен Аңгырмаа:

¹ Доскуулчу — таңныыл.

— Ойт, оолдар, куйну, куйну! Мен баштай көрдүм! Мен! — деп алгыра берген.

Танаа-Херел уругнуң сунган холунуң уунче көөрге, шынап-ла, ол талазында хаяның адаанда куй аксы карартыр өңгейип көзүлгөн...

...Куй аксы чоорту улгадып, мыя бо кээрге, ынаар кирер дизе, хаяны өрү бир кулаш ажыг черни халбактанып үнери билдингир апарган. Уруглар оожургап, тыныжын ажыдып, ынаар ыт чок кайгап турганнар.

— Че, канчаар бис? Кирер дээш дап берзивиссе, ханызы кончуг бооп, сыыладыр чуглуп баткаш, дедир үнүп шыдавайн барзывысса канчаар бис? — деп, оолдардан хар-назыны эвес, бодамчалыг кыс угааны-биле улуг Аңгырмаа домактанган.

— Черле бакылап көөр-дүр. Хей черге боже үнүп келген бис бе? Ажырбас хире болза, кирип шенезе-даа чүл, кедерезе, бо чеп¹ бар-дыр, шарыттынып алгаш баткай-ла — деп, Айдаш эрзип, Танаа-Херелдиң шалбалап өөренир дээш ап чорааны чеп аргамчызынче айыткан...

...Хоорай чурттуг оол ийи холу-биле быжыгландыр тут-тунгаш, бир дап берген соонда, куй аксында тепкииш дег базар чер тып, эптештир туруп алган. Оон оортан караңгы үтче бакылап туруп-туруп:

— Э-эй, кирер болза, ажырбас хире-дир. Ишти чоорту кал-барып бар чытса-ла, өг ишти ышкаш апаар чүве-дир. Аргамчың бээр окта, быжыглаптарымга, туттунуп үнүп келиңер! — деп өөрүн кыйгырган.

Баштай Аңгырмаа, оон Танаа-Херел эжиниң чанынче тырттынып үнүп келгеннер. Уруг демги-ле даянгыыжын, ону ам та чоору ол, кагбайн ап чораан. Куй иштинче баштай база-ла дөскелчок Айдаш дедирленип кирген. Эштери кичээнгейлиг хайгаарап, тептинер черлерни айтып берип турган. Оол куй дүвүнге четкеш:

¹ Чеп — дүктен өрүп кылган баг.

— Дүжүп келиңер, көңгүс белен чүве-дир — деп өөрүн сорук киирген. Аңгырмаа безин ийи оолдуң дузазы-биле бергедевейн дүжүп келген....

— Кижини сонургаар чүү-даа чогул. Хей-ле бисти бээр кыйгырдың. Идик-хепти довуракка борап алдывыс, могап-туруштувус, оон өске чүнү чедип алдывыс? — деп, даянгыгын холдан салбаан Аңгырмаа Айдашты чемелээн.

Танаа-Херел ыт чок барган эжинге болчуп:

— Куй иштинче хүннүң кирип турар эвес бис. Улуг улус безин бо дугайында билбес чыгыгы боор, кымдан-даа дыңнаваным шын. Топтап көрүңер даан, черле чиктиг куй-дур. Кижини холу оюп каан чүве дег. Эртине-байлак, эт-септи музейде дег көзүлдүр салып каан чыдар эвес. Бир азыг-булуңда хөөп каан чадавас — дээн.

— Шынап-ла, бо калбак хаяны аа, хевирин көөрге, эжик-даа дег, өңү безин ылгалдыг, кижиниң ажыда идиксээзи кээр — дээш, Айдаш бир-ле ханаже айыткан.

— Шынап, ындыг болза, ажыдып кирер-дир че. Өске оран-чуртка чеде бээриности канчап билер. Хуулгаазын тоолдарда ышкаш — дээн соонда, Танаа-Херел эштериниң хөңнүн баксыратпазын бодап, ол калбак хаяга чөлөнгөш, экти-биле иде каапкан.

Ындыг амыр чүве кайда боор, хейде-ле күжениптерге, экти аарый берген, а хая шимчеш дивээн.

Аңгырмаа кыжырып каттыра каапкаш, даянгыгын безин октапкан. Ыяткан кижини ыдын кагар дижит. Хартыгазы мында чок-даа болза, Танаа-Херел чыткан даянгыгышты көдүргөш, ыдының орнунга хаяны бир каккаш, угаанынга та кайыын кирип келген сөстөр чүве: «Ажыттын-ажыттын, аңгай-аңгай!» — дей каапкан. Кара кайгамчык чүве, эжиксиг хая сирлеш дээш, аңгайып ажыттынза-ла — ёзулуг эжик апарган.

Шаг шааның довурак-доозуну буртулап, оолдуң бажынче, эгиннеринче дүжүп, артында азырты¹ каапкан. Уруглар шуут аймап калган. Даштын бир-ле куштуң, дээлдиген-не боор, киштей аарак эткени шала дүлейзимээр дыңналган. Кым-

¹ Азырты — мында: азырар дээн уткалыг.

даа ажык эжик ындынче баштай кирер байтыгай¹, ынаар — билдинмес дүмбей караңгыже — бакылап безин дидинмээн. Хенертен эжик ынды чырыш кылынган. «Дең чырыы-даа ышкаш, кандаай чүве боор?» — деп, малчын өгте өскен оол боданган...

...Чырыы шору, чүгле ол чырыктың кайыын кээп турары билдинмес. Долгандыр шевер кижичонуп каанзыг кылагар хаялар көстүр, үт-өдүг шору делгем, кожалаштыр кылаштап боор. Айдаш мурнунга, Танаа-Херел соонга, Ангырмааны камгалаанзыг шууштур кылаштажып, билдинмес черже орук изеп, оваарымчалыг бурунгаарлап-ла органнар...

II

Танывазы оранда чаа таныш

Элээн үр ыыт чок чораан соонда, чырыы дам барган, ынчалза-даа хүн караа база эвес хире. Оон чер иштиниң турнуккан чыдындан өске, оът-сигензиг, арыг агаарлыг ажык оран чыды чытталып келген. Оон-на өдүгнүң ындыы талазында чер чоокшулаанын уруглар билип каан.

— Хей-ле коргуп турган-дыр бис — деп, Айдаш соруккур чугааланган. — Ам көөр-даа силер, дагның аар ийинден үнүп кээр бис.

— Мен-не билбес мен — деп, Танаа-Херел чигзинген.

— Та кайыын үнүп кээр улус бис, дагның ындыы талазынга чедир ырак-ла болгай, а бис үр болбадывыс чоп. Элекке улуг аас этпе, черниң бодун көргөш боор-дур.

«Ынча дидиң бе, ам көр че» дээнзиг, бар чыткан өдүү төнүп, үнер алгыг үт чырыткылаш кылынган. Үш эжишки мурнун былаажып үне халышкаш, ол-бо кайганырга, черле көрүп көрбээни чер апарган.

— Кандыг кончуг онза оран боор, чечек-чимистиң өңгүр чаражын, ыяштарның улуг, бедин, а дагларның чаражын,

¹ Байтыгай — хамаанчок.

кижи чугаалаптар сөстөр безин тывылбас — деп, Аңгырмаа оду чайыннаан карактарын ыңай-бээр чивецнедир көрүп, магадаарынга өйлөшкөн.

— Шынап-ла, бистиң тайга эвес-тир, көңгүс билбезим чердир, бо кайда келгенивис ол?! — деп, Танаа-Херел мырыңай кайгап калган.

— Оо, тайга ээзи танывайн турар болза, шынап-ла чиктигдир — деп, Айдаш улашкан.

Танаа-Херел бир хая көрнүрге, ам чаа үнүп келгени куй аксы дуглалы берген бооп-тур. Караанга бүзүрөвээнзиг дедир халып келгеш, эжик-хаяны идерге, ажыттынмас. Айдаш биле Аңгырмааны коргутпас дээш, амдыызында чүү-даа дивейн, үрелдежип шаг болган — көңгүс хей! Демги ийи кижиге ону-даа эскербес, кайганып, магадап халчып-ла турган.

Эжишкилерниң хенертен чедип келген чериниң агаары мырыңай бир янзы амдан-сүүзүннүг, ары дегийт болган. Ыраан тудум, көгөрип көстүр, сүүр баштарында меңги чайыннаан даглар, өң-баазын ширтек чадып каан дег аяң-шыктар, бедик шиви, дыттар, бичии ырадыр пөштер, адын адаар туржук, көрүп-даа көрбээни чүүл-бүрү улуг-биче үнүштер, кандыызы-даа бар чечек-сиген! Куду көөрге, ужу дагларга үзүп келген ховулар, оларны кежир аккан кара-көк, ак-сарыг кожаалар сагындырар узун-кыска хемнер, хемчигештер...

— Ёзулуг-ла тоол ораны-дыр! — деп, Аңгырмааның үнү үнүп келген.

Ону дыңнааш, Танаа-Херел серт кылынган: «Бо уругнуң «тоол ораны» деп чүзүл? Шынап-ла, кайда келдивис аан?»

Малчын оол ол-бо топтап көрзүнерге, ырак эвес ийде кодан хой оыттап чораан. Кадарчызы база аъдын сула салыпкаш, чадаг кылаштап турары көзүлгөн. Эштеринге ынаар айтып:

— Дуу кадарчыга ужурашкаш, чүү черде келгенивисти айтырар-дыр — дээш, харыы-даа манавайн, өөрүн баштап чорупкан...

...Хой хоюспас дээш, оожум кылашташканындан кадарчының кырынга хенертен келгеннер. Ол аныяк оол ийи караан

шийип алгаш, бир-ле хоюг аялгалыг шөйдүнчек ыр ырлап, хая баарында олурган. Ооң кеткен хеви, даштыкы хевири элдептиг болган: ийи адыр кылдыр өрүп каан чиңгежек кежегелиг, Танаа-Херелдиң танааны-биле өшкү кежи алгы чүвүрлүг, кандыг-ла бир пөстен даараан хөйлөңниг (Айдаш ону музейде чыдар тыва хепке дөмейлээн), бажында улустуң ам кедип турар бөрттери дег эвес, чиктии кончуг бөрттүг, хүнге додуккан хүрең арын-шырайлыг, чиңге даянгыыштыг. Назы-хары боттарындан каш хар улуг көзүлгөн.

Танаа-Херелдиң «экии!» дээн мендизин дыңнааш, ол кадарчы оол сырбаш кыннып, даянгыыжын ында оскунгаш, белиңнеп алгыра каапкан соонда, тура халаан. Үш эжишкини көрүп кааш, оожургап чоруй, элээн кайганышкаш, кижилер эвес, черлик араатан аңнар көрүп каан чүве дег, кортканы илдең аткаар дап берген. Аңгырмаа аайын тыппайн, чиңгежек үнү-биле:

— Бо канчап бардың кортпайн көр, бичии уруглар ышкажыл бис, кожа аалдан келдивис — дээрге, демгизи шору орталанып келген.

Ооң хөлзеп-дүвүрээни чидий берген үнүнден- не илдең:

— О, өршээ-азыра, амыргын-на бе, бо кымнар боор силер, дуңмаларым? Кожа аалдарда силер ышкаш улус барын чоп сагынмас мен. Кайыын сунуп үндүңөр, кай бар чыдарыңар ол? Кайы чер чурттуг ирги силер? — деп айтыргылаан.

— Амыр-ла! Мен дээрге Түлүш Белек-Байырның оглу Танаа-Херел-дир мен, а бо болза мээң эштерим Аңгырмаа биле Айдаш-тыр, чайгы дыштанылгазында биске аалдап келген улус-тур — деп, Танаа-Херел бодун, эштерин таныштырып, оолду девидетпезин бодааш, оожум чугаалаан.

— Багай кадарчы мени өршээп көрүңөр, бо-ла мынчаар чурттап чоруур карачал оол мен ийин. Ат-сывыңарны дыңнааш, кайгаарым аттыг болду ыңар. Бистиң хаанывыс харын ындыг аттыг-ла болгай. Даш-Хүрең аъттыг Танаа-Херел маадыр дээр. Ооң адын канчап дыңнаваан болдуңар, билириңер ылап-ла боор.

— Бичии уруглар ышкажыл бис. Бо Танаа-Херел дээрге кандыг-даа хаан, ноян уктуг эвес, кадарчы кижиге оглу-дур. Шупту

карачал улус ажы-төлү бис. Чуртувустун хааны бисти силерниң черже айбылап чорудупту — деп удур чогаадып, таарыштырып-ла турган. — Ооң оглу тажының ынак аъды читкен. Чуртундан тып чадааш, оорлар ырадыпкан хире боорга, бо черден дилезин дээш бисти айбылапканы ол-дур.

— Чиктиин аа, дуңмаларым — деп, кадарчының үнү шору чооннап келген. — Улуг ара-албатызы, кадарчылары чок хаан чүве бе, силерни айбылаар аан. Черле анаа эвес улус турган боор силер, оон башка өске чуртче чааскаандырыңарны кым чорудар деп, өршээ-дадай! Чогум кайы хаанның албатылары боор силер, чуртуңар кайдал, дуңмаларым?

Эжишкилерниң чугаазы бичии үзүктели берген. Та канчаар харыылаар чүве, кым билир ону. Чүү-даа болза, тоол дыңнап өскен оол, Танаа-Херел, аргазын тыпкан:

— Дуу улуг сынның ары талазында Ак-Хем деп чер бар. Ону ээлеп чурттаан Ары-Хаанның албаты чонунга хамааржыр улус бис.

— Ол тажы дээрге бистиң-биле ойнап өскен хайырааты бол-базыкпе. Багай бисти «эштерим» дээр, биске аажок бүзүрээр. Ооң: «Эштерим шыдавас болза, кым шыдаарыл» дээн аксы-биле бисти айбылапканы бо-дур. Ынавайн шаг болдувус, ынчалза-даа хаан чарлыындан эртер эвес. Ам та канчаар чү-ве, аайын тыспайн чор бис — деп, Айдаш улаштыр чогаады каапкан.

— О, ындыг деңер даан. Тажы кижиниң мунар аъды канчап анаа аът болур чүвел, багай-согай малдан ылгалдыг, им-демдээ-даа бир тускай, кончуг чүгүрүк аът ыйнаан. Бистиң черже эккелген болза, дораан билдине берги дег. Мен хөөкүй черле ол дугайты дыңнаан, билген чүвем чогул. Бо черде халаптыг чаа-чалбак база чоруп турар, сараалы кончуг, канчап харын аңаа таварышпааныңар ол. Билген болза, Аксагалдай Сайын-хавырчы-ла билген туруп болур, оон айтырзыңарза, эки боор — деп, кадарчы оол шын-на сеткилинден сүме кадып чугаалаан.

— Ындыг бе, ынчаарга ол акыйга канчап ужуражып, чугаалажыр бис? Адыр-адыр, мынчага чедир адыңарны безин

билбес-тир бис. Кым дээр ирги? — деп, Танаа-Херел сонuurгап айтырган.

— Аът киштежип таныжар, кижичугаалажып таныжар чүве дээнигай. Ада-ием чажымда-ла өске оранче төре аралчып чоруй барган, алыс угум черле бо хаанның кадарчы-хавырчызы улус бис. Адымны Сайын-Белек дээр, аал улузу Өскүс-оол деп шолалап алган, ону шуут атсына берген мен. Силер мени база ынча деп адаар болзуңарза, черле ажырбас. Аксагалдай Сайын-хавырчы бистиң угундан-на дээргивис-тир. Ол мээң калган¹ ачамны эки билир болгаш, анай-кара чажымдан-на мени карактап өстүрген, акым-биле дөмей буянын көргүскен кижичи. Ынчангаш акым деп чоруур мен. Ооң ак өөнүң чанында багай кара өөм турар, бичии ыракта кижээ барган угбамның өө бар. Мен ам өөмде чааскаан чурттап олурар мындыг мен — деп, уругларның чаа таныжы чүве чажырбайн, илдик чок хөөрээн.

1. Чогаалдың адын чүге «Танаа-Херелдин чуртунда» деп адаанын тайылбырлаңар.
2. Уруглар кандыг сорулгалыг аян-чорукче үнүпкенил?
3. Кадарчы оол болуушкуннун кайы үезинде көстүп келгенил, ооң аажы-чаңында чүнү эскердиңер?
4. Бичии кадарчының оолдарга баштайгы хамаарылгазы кандыг болганыл? Чүге?
5. Бичии уругларның аажы-чаңын чогаалдан тодарадып, дараазында таблицаны долдуруңар.

Маадырлар	Даштыкы омур-хевири	Иштики сагыш-сеткили	Чугаа домаа
Танаа-Херел			

6. Чогаалдың дылында уран-чечен деңнелгелерни тывыңар, оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

¹ Калган — чок апарган, мөчүй берген.

7. Танаа-Херелдиң хоорай уруглары-биле канчаар таныжып алганчаар таныжып алганыл? Оолдуң адының утказын канчаар билип алдыңар?
8. Шаалааш деп хемниң адының тывылганының утказын үзүндүгө даянып тайылбырлаңар.
9. Тус черниң бойдузун чураан үзүндүлерни тып номчааш, ук чурумалдарны чуруңар.
10. «Аян-чоруктуң эгези» деп кезекти рольдап аянның номчуңар.
11. Чогаалда черлер аттарының тывылган төөгүзүн Б.К. Ондарның «Топонимия Тувы» деп ажылындан билип алыңар.
12. Бердинген сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тайылбырлап бижирер: *хемниң ооруу, боттаңнап үне бээр, белен тоор чүвези чок, сорукур, дагның аар ийи, анай-кара чажындан, илдик чок.*

ТООЛ ОРАНЫ

Танаа-Херел хаан

...Чоон үннүг эр кижиге өггө кирип келгеш, чугааланы берген. Ооң, коолаан хем даажы дег, өткүт үнүндөн элээн уйгу апкан уруглар дораан оттуп, бир уг-биле тура халышкан... Аксагалдай Сайын-хавырчы бо-дур — деп, Танаа-Херел кымны-даа мурнай билип каан...

— Бо акыңар кончуг-ла улуг-шыырак, чугаакыр кижиге-дир — деп, Аңгырмаа үзе кирген.

— О, ол чүү дээриңер ол, акым дээрге кижиге ышкаш кижиге-дир. А хаанывыстың бодун, ооң Дап-Хүрең аьдын көөр болзуңарза, ана кайгап-хараар силер. Анаа кижиден ийи катап улуг, ийи чудуруу ийи моң, бажының кежегези сарлык кудуруу дег ат болган күчүтен боор — деп, Өскүс-оол хөөрөп үнгөн... Өске чоннарга билдингир-даа апарза, ында багай чүү боор. Танаа-Херел хаанывыс болза талыгырда дээрде шаштыккан бедик дагларлыг, дээрниң баганазы болган орандан шагда-ла

бистиң черге келген маадыр кижиниң үре-салгалы деп дыңнаан мен. Акым бир-ле ынча деп чугаалап олурган кижини, ол боду база демги маадыр кижиниң салгакчызы-дыр. Чүгле акымның авазы бистиң чер чурттуг, ачазының өгбелери база шагда-ла анаа улус-биле холужуп калган болгаш, хөлүн эрттир улуг-чаагай эвес болган. А хаанывыс угу-дөзүн салгап артканы олдур. Кадай алырда безин албан-биле талыгыр ырак черден Бал-Бал Малчын-Эге хаанның уруу Малчын-Эге даңгынан чалап эккелген — деп, Өскүс-оол тайылбырын уламчылаан...

...Эштери Танаа-Херел маадырның Даш-Хүрең аъдын кончуг сонургап, ылап-ла ээзи-биле чугаалажып, аңаа дузалап турган бе деп катап-катап айтырганнар

— ...Танаа-Херел маадыр хайнып-мөөрөөн калчаа далайны-даа аъдының ачызы-биле кеже халыткан, аът чарыштырар мөөрейни база ойнап алган, бүгү-ле ужуралдарга ол чок болза, чүнү-даа кылып шыдавас турган. Чок апаргаш безин, аъды чок болза, дирлип кээп шыдавас ийик ...Хаанывыс соон салгаар оолдуг, кыстыг, олары ам-даа доруккалак¹. Оглу ачазын дөзөөн, менден-даа улуг, а хары чаа-ла чеди болгай — деп, Өскүс-оол оон-моон келген айтырыгларга харыылап четтикпейн турган.

III

Элдептиг күчүлүг дайзын

— Даш-Хүреңни дайзыннар канчап балыглапканын чугаалап көрөм, акым? — деп, бичии Танаа-Херел сонургаан.

— Караты-хаан өске хөй аймак чоннар эвилелдеп алгаш, Бора-Эртинге күдээзинче халдаарга, хаанывыс аңаа болушкан кижини. Бодунуң эжи-дир ийин, болушпас аргазы чок. Эгезинде ажып-тиилеп турдуvus. Оон дайзын хааннарның күжү немешкеш, ам бисти чер-чуртуvusче киир кызып келгени бо-дур. Даш-Хүреңни балыглапкан дайзын дайынчы анаа эвес чемзектиг

¹ Доруккалак — өскелек, быжыгып.

кижи болган ышкажыл. Аксагалдай Сайын-хавырчы ону боду көргөн-дир. «Бо оранның чемзээ эвес» дээр чорду.

— Бо оранны эвес дээр ол чүзүл? — деп, Айдаш улаштыр айтыра берген.

— Чоокта чаа Караты-хаанның аг-шериинге бир-ле элдеп-чиктиг маадыр каттыжып келген.

Ол ам бистиң улузувусту ат кылып турар ышкажыл. Чемзээ бир тускай, кандыг-даа куяк¹ камгалал аңаа удур бырашпас болган-дыр, а ооң бодунга кандыг-даа чемзек хора халдатпас, хуулгаазын күчү-күштүг, илби-шидилиг дайынчы-дыр. Чаңгыс-ла кайгамчык чүвези бар: черле кижиге амы-тыны үспес, анаа далдыр шааптар ышкажыл. Ооң чемзээнге алыскан кижилер медерелин оскунуп, кээп дүжер. Оон элээн чыдып-чыдып, туруп чоруй баар, каш хонгаш, шуут каң кадык апаар дээр-дир. Аъттар харын бергедээр болган-дыр. Кижилер улуг-ла тоовас...

Уруглар ону дыңнааш, иштинде дүвүрөп, удур-дедир кайгашкан. Өскээр көжөр болза, черле хоржок хире. Бээр үнүп келгени куйлуг дагдан ырап болбас ужурлуг, оон башка ол дагны чидирип алза канчаар. Олчаан өске үеге, хары чуртка, билишпези улус аразынга артар эвес. Танаа-Херел биле Айдаш куй аксын черле ажыдыптарынга идегеп, чер-чуртунче, Деспээнче чедире бээр орук тыпты бээринге бүзүрөп, тоол ораны чеже-даа сонуурганчыг болза, чанары оон-даа чугула деп бодап турган. Аңгырмаада чүү боор, куй аксы ажык хевээр деп бодаар болгаш, улуг-ла дүвүрөвээн. Оолдарны кайы хире баш муңгаш айтырыг хөлзедип турарын ооң билбези-ле эки болган...

...Эжишкилер база катап ыт чок барган. Халааданчыг ыржымны бо удаада Аңгырмаа үрөп, бажынга кирген бодалын ажыткан:

— Хамык ужур чоокта чаа Караты-хаанга каттыжып келген онзагай чепсектиг кижиде хевирлиг-дир. Ооң чажыдын билип ап, тывызын тыпсывысса, херек шуудай бербес бе?

— Харын де, Аңгыр, бис канчап хенертен мында чедип

¹ Куяк — эрги шагда дайынчы демир хеп, кольчуга.

келдивис. А ол кижн база өске черден, үден азып келген амытан эвес ыйнаан? Таптыг шинчилеп көргөн болза — деп, Айдаш идегелдиг чугааланып, карактары арта чырый берген.

— Хей чугаа үндүрбейн, бо кежээ ол кижини бүдүү дилеп чоруптаал. Тып алгаш, хайгаарап көөр-дүр. Эң улуг айыыл оон кээп турар болганда, ооң күчү-күжүнүң чажыдын тышпас болзувусса, чүү-даа бүтпес. Мен силерниң саналыңарга каттыштым — деп, Танаа-Херел эштерин деткээн.

Тоол чуртунда Кызыл чурттуг оол

— Ол кижинер дуу тур. Кеткен хевинден-не, чанында дайынчыларга дөмейлешпес хевиринден-не илдеңдир — деп, мал аралап өөрөнгөн, көскү карактыг Танаа-Херел кымны-даа мурнай сымыранган.

Эштери база сонuurгааш, дилеп келген кижизин эскерип каан хевирлиг, ытташпааннар.

— Ырактан чүү-даа орта көзүлбес-тир. Дуу ол ойну куду үңгеп баткаш, ооң ужунда каш ыяш аразынче кире бээр-дир. Оортан ооң ок-чепсээн, арын-шырайын топтап көрүптер боор бис — деп, Танаа-Херел эштеринге чугаалаарга, олар ыт чок чөпшээрешкен.

Оол-даа улам бүзүрелдиг бурунгаар көрдүнмүшаан, өөрүн баштап алгаш, терең снген аразы-биле үңгеп, чамдык черлерге күдүйүпкеш кылаштап, Караты-хаанның аг-шерииниң турлаан-че чоокшулап кел-ле чыткан. Элээн болгаш, ыяштар аразынче кирип келгеш, эптештир чыткылап алгаш, хайгаарап эгелээннер...

...Хенертен чызыр-чазыр дизе-ле, уругларны ол-бо чүктен шериглер бүзээлеп келгеш, дезер чай бербейн тудуп алгаш, баштыңчылары-ла боор, арай ылгалып көстүр каас идик-хептиг улус аразынче апарган.

— Шивишкиннер тудуп алдывыс, турлаавысты хайгаарап көрүп чыдырда, эскерип кагдывыс — деп, шиш бөрттүг узун эр база кара эр бир турамык баштыңчыга сөгүрээш, илет-кээн.

Айдаш көөргө, угбазының чаңгыс классчызы деп танаан аныяк оглу бодунче үзе кайгап турган. Оон элдеп чүве, Айдашче карак базып каан. Ынчан ам-на чаңгыс беш каът бажыңга кады чурттап турганы оолдуң адындан бээр сактып келген: Демир, Демир болбазыкпе!..

— Канчап мында көстүп келдиңер, кайгалдар? Айдашты көрүп кааш, ийи караамга бүзүрөвейн шаг болдум. Бо чер-делегейде бистиң делегейден чаңгыс мен бар мен деп бодап чораан кижин мен, ындыг эвес болган-дыр — деп, хуулгаазын дайынчы оол чугаалай бээрге, Танаа-Херел биле Аңгырмаа бичии оңгарлып, чугаа-сөзү үнүп келген.

— Кай, силер база Кызыл чурттуг силер бе, акый? — деп, ам-даа бүзүрөксөвейн турары сирилээш үнүндөн-не илдең Аңгырмаа айтырган.

— Ам-на билип кааптыңар бе? Кызылдың төвүндө, Тыва эки турачылар кудумчузунда, базаар дужунда бажында чурттап турар Демир Соловьёв мурнуңарда тур. Бүзүрөвөс болзуңарза, бо Айдаштан айтырыңар, херечим ол-дур — деп, Демир чугаалаарга, оол биле уругнуң айтыртыңан көрүштери эжинде келген...

— Чанар дээш, хайлыг, бодум чадажып тур мен. Дем чаа Айдашты көргөш, амырай бердим ышкажыл. Ам-на Кызылче орук ажыттыңан-дыр аа деп бодадым. Хей идегел болган-дыр. Че, канчап бээр чедип келгениңер, чүгө мында чыдып калдыңар? Силерге чүү шаптыктап тур? Ажыт-чажыт чокка чугаалажып, сүмележип көрээли...

Демирниң үе машиназы

Демир Соловьёв чажындан-на анаа эвес сонуургалдарлыг оол дээрзин билир кижилер Кызылда каш-ла санныг боор. А ооң сөөлгү чогаадылгазы болур үе машиназын көргөннер мырыңай каш борбак. Тодаргайлаар болза, үш-ле кижин. Олар кымнарыл дээрге оолдуң ачазы Алексей Иванович, дооскан лицейинде физика башкызы Александр Владимирович болгаш Айдаштың угбазы Долаана. Чаңгыс классчылары уруглар аразындан

Долаананы сонuurгай берген чылдагааны бөдүүн: математика, информатика, физика дээр эртемнерге эң шыырак оолдардан дудак чок өөренир боорга, ону эскерип, өөрүндөн аңгылай көөр апарган. Өске чылдагааннар база турган-даа боор, ынчалза-даа Демир оларны кымга-даа ыттаваан.

...Ол ынчан он бир-ле харлыг турган. «Үе машиназын херек кырында чогаадып, ажыглап болбас чүве бе?» деп хедер сагыш оолга амыр-дыш бербестей берген. Бодалды боттандылары берге-ле болган. Алды чыл дургузунда янзы-бүрү төлевилелдер чогаадып, шыйып, шенелделер, санаашкыннар кылып, кара хинчээн көргөн.

Бир чыл бурунгаар үе машиназының баштайгы хевирин саазынга шыйгаш, ам-на тудуп эгелээн. Бир чыл хире күженишкынниг ажылдар соонда машина белен апарган. Демирниң ачазының дачазында делгем гаражка туружун ээлепкен херекселдин даштыкы хевирин көөр болза, иштики тургузуу ол хире сайзыраңгай дээри берге турган боор. Ынчалза-даа Демир бодунга бүзүрөөн: машиназы ажылдаар ужурлуг!

...Баштай чааскаан шенеп көөр, оон Долаананы кыйгырып алгаш, көргүзөр. Ынчангаш беш ай эгезинде кымны-даа чалап албайн, дачага чааскаан келген. Оода-ла бир чыл бурунгаар үеже чедип шенеп көөр дээш, хөделдирикчини ажылдады каапкан! Оон ёзулуг халап эгелээн. Та чүнү чедир санап албааны ол чүве, азы машиназын тудуп алган материалдарының шынары багай болган чүве, үе машиназы бир, ийи, үш, чүс, муң... чылды өттүр ужуткаш, бо үеге чедип кээп турда, арай деп доктаадып алган.

...Мында бодунуң санап турары-биле тос ай ажа берген. Караты-хаанга көгүттүргөш, Танаа-Херелдин шериинге удур тулчуп эгелээндөн бээр бир ай ашкан...

— Хайлыг, күш-биле доктаадыптарымга, хөделдирикчинин кончуг чугула кезээ чаштай берген. Маңаа ону септээр арга чоктур — деп, Демир чугаазын дооскан.

— А ол машинаңар кайдал, акый? — деп, Танаа-Херел сонуургаан.

Сактырга-ла, септеп шыдаар-даа чүве дег.

— Дуу ол аргада чажыра тургузуп каан мен. Ийи-чаңгыс барып көрүп, септээрин шенеп тур мен. Черле чадаштым. Ам черле хей боор — деп, Демир чөгөнген.

— Бо хаанның улузу сени аажок дыңнаар-дыр аа? Канчап ындыг байдалга четкенин, ол, олар дээш чүге дайылдажып турарың ол? — деп, Айдаш арай билбээн чүвезин айтыра берген.

— Караты-хаан чоок кижилери-биле ыдыктыг даанга өргүл кылып турда, душ бооп чоогунга машинам хондурупкан болдум. Баштай менче халдап кээр частылар. Оон чепсээмниң күжүн көргүзеримге, өске орандан келген хуулгаазын амытан кылдыр көрүп, мөгейип эгеледилер. Ындыг хүлээп алыышкынга удурланыр харыым чок болду, харын эки ышкажыл, дайылдажырының орнунга аан. А чаалажы бергеним дээрге... Оларның идегелин, манап турган чүвезин шынзыдары чугула апарган. Оларга болчур дээш дээрден бадып келген бурган деп бодааннар чадавас. Менче ынчаар көрбөңөр, херек кырында чаңгыс-даа кижиге тыны үспээн мен, шыным-на бо! — деп, Демир бүзүрөткөн...

— А сен Танаа-Херел дугайында тоол дыңнаан сен бе? — деп, бичии Танаа-Херел айтырыг салырга, Демир кезек бодангаш:

— Мен орус класс доостум, ынчангаш тыва тоолдар номчувааным-на шын. Кырган-ачам чажымда тоолдап берип турган чүве, чогуум та кандыг тоолдар болду ыйнаан, уттундургандыр. А чүге ону айтырдың? — дээн.

— Тоолдар номчаан болзуңза, боданыр ийик сен. Караты-хааның кажар, кара сагыштыг болдур эвеспе. Сээң дузаң-биле тиилеп алза, бо черниң чонун дарлап-бастыр, үптөп-дээрбедээр, хаанын чок кылып каар. Бо дайынны база ол эгелээш, кошкак чуртче халдай бээрге, Танаа-Херел аңаа болушканын билбезиң ол-дур. Кымга болчуп турарыңны боданып көр — деп, Аңгырмаа Демирни сагыш алындыра берген...

-
- 1. Аскагалдай Сайын-хавырчы дугайында чүнү билир силер? Чогаалда ону канчаар көргүскен-дир?
2. Караты-хаан биле Танаа-Херелдиң аразында чаа-дайын чүнүң ужурунда өөскүп үнгенил? Дайынның багай уржуктары кандыгыл?
3. Демир деп кымыл? Ооң-биле болган таварылганы сөзүглелге чоокшулаштыр эдерти чугаалаңар. Демирниң аажы-чаңының четпес талазы чүде деп бодаар силер?
- 4. «Аът — шынчы өңнүк» деп дыңнадыгдан кылыңар. Ону күүседирде, номчаан тоолдарыңарда аъттар дугайында билииңерни ажыглаңар.
5. Тывада аътка тураскаал бар бе?
- 6. *Оран дүвү, кайгап-хараар, хора халдатпас, хары чурт, мал аралаар, күдүйүптер, хедер сагыш, арай сараалыг* дээн сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайылбырлаңар.
-

Аалчыларга бүзүрел читкен

...Танаа-Херелдиң дүжү онзагай болган. Дүжүндө боду хаан апарган, тоол оранында чоруп турар бооп-тур. Ада-өгбези бо чер чурттуг эвес-даа болза, маңаа ызыгуур салгаан хаан апаргаш, албаты чону дээш сагыш салып, эжелекчи дайзыннар-биле демисежип, бергедеп турар мындыг.

Ам эң улуг тулчуушкун кылыр, кара сагыштыг Караты-хаанны канчап-чооп-даа болза, базар ужурлуг. Адаанчызының¹ күчүлүг маадырын бодунуң талазынче кирип алган, ооң-биле эл хол, өңнүк-тала апарган, бодунуң сүлдезиниң бедиинге бүзүрели дам барган кылдыр дүжээн. Оон ол-ла дүжүндө ам хаан эвес, анаа өөреникчи оол апарып, Демирни ынчап турар хаан эвеспе деп бодап чыдары база элдеп...

...Өргээге чугаа үр болгаш изиг-изиг болган бооп-тур. Хаанның чоок эштери: Төлгечиниң оглу Төре-шынар бег биле Белгичиниң оглу Бели-шынар бег олар Демир дээрге кижилер эвес, шулбус дээрзин шынзыдып шаг болган. Хөй кижилер

¹Адаанчы — удурланыкчы.

оларга бүзүрөй берген. Хаан боду чайгылып шаг болган. Шивишкиннерни дүргөн тудуп хоругдаар, аксы-сөзүн айтырар, а Шулбусту удуп чыдырда, узуткаар аргазын көөр деп турган чөвүлөкчилериниң талазынче бир чайгылган. Ооң соонда чүү-даа болза: «Уругларга хора чедирбеңер» дээн. Ынчалза-даа оларның оон келген деп каразааны талыгыр ырак Теңгис далай кыдыында чуртче даарта эртен күш-биле-даа болза чандырыштар деп айтышкын үндүргөн. Ол айтышкынны күүседире-биле Улуг-Сарыг мөге баштаан күш-шыдалдыг, арга-дуржулгалыг он шаа хааны чорудар болган. Эртен даң бажында олар удуп чыткан аалчыларны тудуп алгаш, дораан эдерткеш чоруптар. Теңгис далайже орук ай чыгыы үргүлчүлээр, аар-берге дээрзин Өскүс-оол дыңнаан бооп-тур.

— Ам оларны мурнап, бо аалдан дезип чорупсуңарза эки боор — деп, Өскүс-оол чугаазын дооскан. — Мен-не ыяк бүзүрээр мен: силер канчап-даа шивишкиннер эвес силер. Бистиң албаты чонувуска, алдарлыг хаанывыска багай сагыжыңар чок. Демир маадыр база чүве билбезинден биске удур чаалажып турган боор. Караты-хаан кымны-даа каш халытпас, элзедип¹ аар оптуг-кажар шулбус ышкажыл. Харын силерниң улууңар ол хире арга-хоргалыг, хуулгаазын күштүг боду кымның-даа алдын амызын үспээн, кайывыска-даа улуг хора чедирбээн болгай. Ам ёзулуг чуртуңарже чана бээр болган-дыр силер, дуңмаларым. Теңгис далай кыдыы силерниң аал-ораныңар эвес-ле болгай але?..

Тоол чуртундан дезишкин

— Шериглер эртен эрте кээр дидир сен бе? Ынчаарга бис ам дораан моон чорупсувусса эки ышкажыл. Караңгыда орукту канчап тып аар бис? Халап болган-дыр аа — деп, Демир муңгагдап чугаалаарга, Өскүс-оол удур айтырган:

- Кайы углуг чоруур силер? Ажырбас, мен үдеп каар мен.
- Эң баштай ужурашкан даавысче.

¹Элзедир — аайынга киирер.

...Та чүү хире үр болган, чүү-даа болза, чер чырыыр бетинде, уруглар таныыры даг эдээнге чедип келген. Ангырмаа кылаштап бар чыткаш, бир-ле чүвеге илдиге берген. Ээккеш көөрге, биеэги-ле даянгыыжы. Уруг ажыктыг эдин кагбайн тудуп алгаш, улаштыр чорупкан. Куйлуг хая көстүп келген. Ам Өскүс-оолду чандырып, байырлажып чарылбас болза, хоржок апарган. Аал-чуртунда улузу аңаа каразый берзе, ат болгай. Тоол ораны чурттуг, боду ыраажы болуксаар чылыг-чымчак сеткилдиг акызы дуңмаларын чыыра тыртып кужактап, баштарын чыттап каан. Ооң чажыды болур хире Демирниц сунган холун ооң аайы-биле кадыг ажылга өөрөнгөн күштүг холу-биле тудуп байырлашкан.

— Танаа-Херел хаан дугайында ырны уламчылап, чаа кезээн чогааткаш, силерни база ынаар киирер мен, дуңмаларым. Оода-ла бо Демир маадырның ады дыңналбаска кайын болур. Мээң ол ырымны кажан-бир шагда дыңнап каарыңар чадавас. Чер-чуртуңарга амыр-менди чедип, өөрүшкү-маңнайлыг өзүп-доругуп, оюн оя, чигин чире чурттаңар, багай акыңар мени утпайн, бодап чоруңар. Бир шагда эки сактып, чоктай берзиңерзе, багай өөмнү эргип чедип келиңер. Менди-чаагай, дуңмаларым, силерни кажан-даа утпас мен! — деп, Өскүс-оол байырлашкаш, караңгы ховуже чиде берген...

Чер кыры ам-на чырып, даң хаязының баштайгы херелдери сыннар бажындан эгелеп алгаш, чоок-кавы черлерни хуулгаазын өңнер-биле будуп бадыра берген. Тоол оранында, боттарының делегейинде ышкаш, эң чараш, эң кайгамчык үе даң хаязы дээрзин дөрт аян-чорукчу караа-биле көрүп бүзүрөөн. Ынчалза-даа ол хуулгаазын чурумалды чарашсынып магадаар чай кайда боор! Дөгере куй аксынга баргаш, иткен, тепкен-шашкан, суйбаан-туткан — ажыттынар ужур-даа чок. ...Танаа-Херел бээр кээр бетинде, ындыы талага куйже кирген соонда чүү болуп турганын кызып сактып эгелээн...

...Ийе-ийе, куйже кирип кээрге, өдүгже кирер чер хааглыг турган болгай. Оон эжик ышкаш калбак хая көстүрге,

ажыдыксаазы келгеш, боду ону бир-ле арга-биле ажыдышкан. Кандыг арга ийик? Ону сактып кээри кончуг чугула ышкаш. Адыр-адыр. Анаа идерге, хая көңгүс шимчеш дивээн болгай. Ооң соонда бир-ле сөстөр чугаалапкан. Охалай, илбилиг сөстөр. Хамык ужур оларда эвес чүве бе?! Чүү депкен ийик моң? Угаан-медерел дүвүнде шыгжаттынган ол сөстөрни элээн үр сактып турарга, мүн-не ушта шымнып келген: «Ажыттын-ажыттын! Аңгай-аңгай!»

Танаа-Херел хуулгаазын сөстөрүн сактып келгеш, өөрөөн уу-биле оларны катаптааш, калбак хаяны бар шаа-биле иткен. Сагыш ышкаш чүве кайда боор — хая турган туружунда хевээр. Халап болган! Ам та чүзү четпейн турар. Өөрү-биле сүмележир дээш, чүге хаяны иде бергенин, чүнү сактып турганын чугаалаарга, Айдаш биле Аңгырмаа база боданы берген.

— Даянгыыш! — деп чиңге үннүг алгы үнген.

Танаа-Херел сырбаш дээш, Аңгырмааже көөрге, оозу холунда даянгыыжынче айыткан. Ам-на оолдуң бажында бир-ле чүве «чык» дээн: дуу талазынга эжик-хаяны ажыда идерде, ону даянгыыш-биле ойнай-сылдай хап, угаанга душ бооп кирип келген сөстөрүн чугаалаан болгай. Ынчангаш ам база ынчаар кылыр херек. Оол уругнуң даянгыыжын ап алгаш, топтап көөрге, анаа бөдүүн ыяш даянгыышка дөмейлешпес болган. Ооң мурнунда та канчап эскербээн улус, ...тудазында билдинмес бижиктиң үжүктери-даа сагындырар шыйыглар оюп каанын көрбээн болганнар. Черле чиктиг даянгыыш. Ынчалза-даа ону экидир шинчилеп турар чай бичии-даа чок. Танаа-Херел бир-ле чажыттыг даянгыышты оң холунга быжыг туткаш, эжик-хаяны какпышаан, илбилиг сөстөрүн катаптаан: «Ажыттын-ажыттын! Аңгай-аңгай!» Ол-ла дораан доурак-доозун бурулап, «шыгырт» дээн ышкаш болган соонда, калбак хая божаңайндыр шимчеп, дааш чок ажыттына берген! Амыраан оол өөрүн мурнап, куйже кире халаан — чер-чуртунче орук ажык! Оон дөгере кирип кээрге, бичии болгаш, эжик-хая хагына берген.

— Хаяны дедир ажыдыптайн, кандыг эвес — дизе-ле, Демир Танаа-Херелдиң даянгыыжын алгаш, база катап-ла хаяны хап,

угаанында сиңе берген сөстөрни чугаалаарга, чырыш кыннып, тоол чурту көстүп келген.

— Дүрген чанаалыңар, оолдар! — деп, Аңгырмаа четтикпейн далаштырган.

— Ам чүү боор, дүрген базып ораалы, улузувус сагышсырап ат болуп-тур боор — деп, Танаа-Херел деткээн...

...Ол аразында өдүг төнүп, үнөр эжик-хая бо турган. Даянгыш-даа, сөстөр-даа бодунуң хүлээлгезин бо удаада база күүсеткен. Таныыр чайлаа Деспек, Торгалыг хем көстүп кээрге, үш эжишкиниң өөрээнин чүгө деңнээр! Демир база олардан дудак чок өөрүп, дуңмаларын куспактап шаг болган. Оларга таварышпаан болза, тоол ораныңга бүгү назынында артып каар турганын бодап кээрге, ындыг эргим кижилер тывары болдунмас ышкаш сагындырган. Аян-чорукчулар ийни куду бадып, аалче шиглей кылаштапканнар...

-
1. Танаа-Херелдин дүжү чүнү оштап турган деп бодаар силер? Өскүс-оолдуң чугаазы-биле шүүштүрүп деңнеңер.
 2. «...Та чүү хире үр болган, чүү-даа болза...» деп абзацтан эге лээш, чогаалдың төнчүзүңгө чедир болуушкуннарның канчаар болуп турганының планын тургузуп бжиңер.
 3. Уругларның дедир чанар оруунга шаптараазыннарны ажып эртеринге дузалыг болган чүүлдерни айтыңар. Танаа-Херелдин сагынгыр-тывынгырын бадыткаңар.
 4. Демир хаяны чүгө дедир ажыдыксай бергенил, а Аңгырмаа чүгө чанарынче далажы бергенил? Чылдагааннарын тайылбырлаңар.
 5. «Талыгыр ырак Теңгис далай кыдыында чурт» дээрге кандыг чер деп бодаар силер?
 6. Эрткен үеже «аалдаары» албан бе? Чүгө?
 7. Эл хол, элзедип аар, дудак чок өөрцүр деп сөс каттыжышкыннарының уткаларын кыдырааштарыңарга ушта бжиңип алыңар.
 8. «Танаа-Херел, Айдаш, Аңгырмаа, Демир келир үеде» деп кыска чогаадыгдан бжиңер.
-

Эдуард ДОНГАК

Буянный араатаннар

(Чолдак-Аңчының чаңгыс кезектиг, ци көргүзүлүг шиизи)

Киржикчилери:

Аңчы.

Койгун.

Адыг.

Киш.

Мыйгак.

Диң.

Дилги.

Төтчеглекчилер.

Бөрү.

Өске көзүлбес аңнар, куштар.

Бирги көргүзүг

Тайга. Кадыр кашпалдарлык муңгаш хем. Сценага боолуг кижикылаштап үнүп келир. Улуг бижээн халаңнады астыпкан, долу октуг дайказын куржаныпкан. Ол туруг кырынче үнө бергеш, дураннап олурар.

Аңчы (көрүкчүлерже). Сувай¹ мыйгак болза аарай! Идеңгизинден² сыспа дайнап орган болза. (Улуг бижээн уштуп алгаш, идиинге шалыыр.) Үш чыл улай сувайлыккан мыйгак болза аарай. Идеңгизинден сыспа дайнап олурзумза. Ону көрген кижиниң чаагының суу сайыраар боор оң. (Катап-ла дураннай бээр.) Хы! Дөө туру ышкакжыл. Ол-ла болгай. Автоматтай адарым чок эвес. Шала шавыштыр тутсупсумза, кайын туруп алырыл. Ындыг эвес. Көп-белдир кайы сен дээш тудуссумза, кайын шимчээр. (Дуранын катап сегирип алыр.) Тьфук! Арган сыынак ышкакжыл. Он адырлык. Сыын бо хирезинде шоолуг деңгивес болур чүве. Ээги кадары безин илиг четпес. Оң кадында турар черин көрүңерден. Аза ораны-дыр оң. Оон канчап эът дажыглаар боор. (Көрүкчүлерже.) Эх! Сувай мыйгактың идеңгизи болза аарай.

Адыг биле Мыйгак көстүп келир.

¹ Сувай — боозаваан (төлдүг болбаан), төрүвээн, кызыр арткан.

² Идеңгизи — ужа чаа.

М ы й г а к. Дыңнадың бе, Мажаалай акым. Чүү деп олулар-дыр.

А д ы г. Оожум! Ам чүү дээр эвес. Дыңнап алыылы. Оон соонда чүү боор. Таптыг... Ыы! Хы! (*Дан берип турар.*)

А н ч ы. Эрткен чылын маңаа он алды адырлык сыын ужурдум. Ээги кадары үш илиг. Кургулдайы билек дег. Эх! Чаагайла идеңги чораан. Ону чигеш ылап идээледим. Чүгле ижин чаа безин ийи шоодай болду. (*Боданыр.*)

Адыг биле Мыйгак кедергей дыңнаалаарлар. Ынчан бо хем иштинге турган мыйгактар сувайлыккан турар ужурлуг. Бо арган молдурганы чоор мен. Эъди эът болур бе, кежи үне чедер эвес. «Өртек четпес өргөн-мыйыс өзенинге чоруур ыйнаан». Сувайлыккан мыйгак чок бе!

М ы й г а к. Дыңнадың бе, акым?

Бөрү кире маңнап келир.

А д ы г. Хоранныг хей боор. Бөрү! Арганың хамык аңнарын чыып кел. Дөө куду Суглуг-Чарык аксында өскүс койгунак бар чүве. База кагба!

Бөрү аңнарни медээлеп чоруп каар. Арганың хамык аң-кужу бот-боттарының үнү-биле медээлээш, харыылаарлар. Кушкаш-даа мыжыраар, үгү-даа эдер, кара-куш-даа хүлүрээр, дилги ээргилээр. Аңнар кээп эгелээрлер.

Б ө р ү. Чаңгыс-даа аң арттырбадым ышкаш болдум, Мажаалай акый.

А д ы г. Ам кымнар чогулу?

Д и л г и. Тарбаган, морзук ижээнинде кире берген, оттуруп чададым. «Инчештен бээр чеде бээр бис» дээш, ижээннериниң аксын ажыдып чыдып калдылар.

К о й г у н. Суглуг-Чарык бажында куржааңгыда¹ оъттап чораан те, чуңмага база чугаалаан мен. Дыңнаңардан! Хая-даш козурай-дыр. (*Шимээн дыңналыр*). Кел чыдарлары ол-дур.

Ү н н е р . Бис бо бис!

Шупту өрү көөрлер.

¹ *Куржааңгы* — дагның ийин доора куржай шөйлү берген хая.

Аа! Киш, диң олар бо будук кырында олурлар ышкажыл.
Күшкүл база ужуп олур.

Д и л г и. Тооргу кайыл?

Ү н. Мен мында мен.

Хенертен аңчы чугааланы бээрге, хамык аңнар серт дээрлер.

А н ч ы. Эх, сувай мыйгак болза аарай! Кургулдайын
андаргаш, хола пашка таптыг дүлгеш, идээледир чипсе.

Аңнар шупту ыяштар дөзүнче чашты бээрлер. Койгун мырыңай
сиригайнып ыглай бээр.

А н ч ы. Эрткен чылын сыынын меңээ алыскан мыйгактар
кайда ирги? Че, харын кай баарыл олар. Боду эдер алды-
кырлыым чок эвес. Шала шавыштыр берипсимзе, сөөк-даяа
чуурлуп калгай. Час ок эът-сөөкке эмирлир эвес, чарт сөөкке
чамырлыр эвес.

Мыйгак биле Адыг хоруй берген аңнарны тургузу тыртып турарлар.

А д ы г. Кортпаңар. Шак бо кижиде деп амытанны кезедир
дээш силерни чыып эккелдивис. Чүнү канчаарын ам дугуржуп,
хуралдаалап, чыыштан кылып көрээлиңер. Эй, Бора-Хөкпеш!
Межергенни оттур! Бодуң база ол будук артындан үнүп кел!

Аңнар катап чыгып келирлер.

К о й г у н (*ам-даа ыяш дөзүндө сыынмышан*). Мажаалай
кырган-ачай! Ол кижиде деп амытаныңар халаптыг хей чорду.
И-ий! Ам канчаар бис?

А д ы г. Туруп кел, Койгунак. Бис турувуста сеңээ коргун-
чуг эвес. Ам чүнү канчаарывысты биле бээр сен. Туруп кел,
ачак. Дыка кортук болбас чоор. (*Тургузуп алыр.*)

Б ө р ү (*дыка сезиглиг*). Ме-ен база коргун тур мен. Бо кижиде
деп амытан муңгаранчыг чепсегленген болур чүве-дир. Ооң ол
холунда чепсээ дээрге карак чивеш аразында он улай эттиниңтер
чорду. Э-н-э-энир чылын чүве. База бо өйде. Кижиде менче хараал
бажындан, дөө хем бажынга чорумда, боолай берген. Ол черниң
ыраан көр даан. Кижиде байтыгай, мээң караам угда чок четпес

чер-дир. Оон боолай берген. Бо-ла мези-дир ийин. Ана халап чоор! Баштай дарс-ла дээн. Кырым-биле час ок сыыгайнып ужуп эртти-ле. Чыда дүштүм. Ооң соонда он катап дарс дээн. Алгырып безин четтикпедим. Экизи көргөн, хая кырынга чыдыпкан мен. Ажытталып чытканым, Мажаалай акым дег, хая хул далганналып калган. Ол кончуг час октуң күжү ындыг чүве-дир.

К о й г у н (*өөрүп*). Оон канчалдың ынчаш?

Б ө р ү. Салып-ла бердим-не. Аайын тыппас мен. Изидип каан кызыл сывырган-демир ышкаш чүвелер кырым-биле-даа шуужуп-ла турар, даваннарым аразы-биле-даа изиш дигилзэр.

К о й г у н (*каттырып*). Чүү хире кортуң?

Б ө р ү. Мээң изим көргөн болзуңза, далчыр карааң чажы төгүлгүжеге каттырар сен, майтакпан.

К о й г у н. Ха! Ха! Ха-а! Ха!

Б ө р ү. Кезек черге халаан изим чүдеп калган чоор. Кадыг-даа, суугу-даа кады уштунуп чаштай берген.

А ң ч ы. Сувай мыйгак канчап барган?..

Б ө р ү. Ий, дадайым! Ам бисти кижичи көрүп каар болза, ол кончуг хуулгаазын эди-биле кырды-ла. Че, мен-даа арганың шырыжын, дагның бедиин алдым, ха-дунма! Байырлыг! (*Ыңай болур.*)

А д ы г (*Бөрүңү четкеш, сөөртүп келир*). Кортук болба, Бөрү. Күш-шыдал талазы-биле кончуг болгай сен. Угааның база кончуг. Сен ышкаш күштүглер чокта, бис бо кижичи деп амытанны билиндирип ап шыдавас бис.

А ң н а р. Чүнү кылыр бис ынчаш, Мажаалай акый?

А д ы г (*боданыр*). Харын аан?

М ы й г а к. Ооң ол кончуг коргунчуг эдин былаап алыр арга бар бе?

Б ө р ү. Ону-ла апса, бодунга таптыг... коргулчундан хойладыптар чүве.

Д и л г и. Дыңнаңарам! (*Амырап өрү шурагылаар.*) Мындыг чүве бодап алдым.

К о й г у н. Кандыг?

Д и л г и. Адырдан, дунмай, үзе кирбе. (*Аңнарже*). Аңчы ыяап-ла семис, сувай мыйгак хереглен чоруур. (*Мыйгакче*.) Сен сувай ышкажыңкай. Чааң дээрге чаяаң сынмас чүве-ледир. (*Семистеп көөр*.) Ынчаарга мынчал. Дөө ол хем ынды чарында каътче үне маңнай бер. Аңчы сени көрүп каар. Адар деп баар. Оон Мажаалай-даай шыдавас эвес. Сени хараалдап чадап чыдырда боозун аптар.

К и ш. Боозун апкаш, бодун маңаа эккээр.

Д и и н. Таптыг аксын-сөзүн алгаш салыр чүве.

Б ө р ү. Чок! Ону таптыг бо ыяш дөзүнге тургускаш, коргулчундан хойладыштар. Оон башка биске кижичүге амыр-дыш бээр чүвел!

А д ы г. Маргыжары, шуугаары болзун. Кылыр иштиң деги херек болбас ийикпе. Дилгиниң саналы чөп-түр. Че, Мыйгак! Каътче халы. А силер моон тараваңар. Ыяштар дөзүнге чаштынып чыдыңар. Таптыг көрүп, дыңнап чыдар силер.

Мыйгак маңнап ыңай болур. Удаваанда ол согаалаар¹. Аңнар шупту дыңнаалай бээрлер. Кедезинде туруг кырында аңчы база сырбаш дээр.

А н ч ы. Хе! Сувай мыйгааң бо ышкажыл. Артында ооргазы калбак, деспиле, өңү безин кара-хүрең. Чаг-ла мында. Таптыг чоокшула харын. Сен кулугурну канчаар эвес мен. (*Шыгааттынар*.)

А д ы г. Артында «кулугурну» деп кыжаны-дыр, дыңнадыңар бе? А сен кулугурну мен канчаар эвес мен.

Билээн сывыртынып, чудуруктаныр. Чоруптар. Аңнар шупту чашты бээрлер. Адыг аңчының соондан кедеп үнүп келир. Аңчы шыгаап, чадажып чыдар.

А н ч ы. Кулугурну, чоп оъттавас аң боор. Ыяштар аразындан мырыңай үнмес. Хоранныын аа! Ак черже үне бээр болза, хала чок-тур ийин. Хөй ок-даа чарыгдавас. Таваар оъттап туруп алырга, көп-белдир кайы сен дээш тутсуптар. Калбаш дээр. Ол-ла! Баргаш, союп алыр сен. Оон кургулдайын аңдаргаш дү-

¹ Соогаалаар — сыын, мыйгактың эдери.

лүптер. Ааска боду эстип олулар чааң ында. Дайналас-даа сен.

К о й г у н. Ий, дадайым! Мажаалай кырган-ачам кайда барды? Коргарымны! (*Ыглай бээр.*)

Д и л г и (*аажок сирилеп, Койгуннуң чанынга чылып чедип келир*). Ыттава ынай. Бээр, боже чылып ал. Сеңээ коргунчуг эвес болур. (*Койгунну ңн дыңналып турар угже чыттырып алыр.*)

К о й г у н. Чок, Дилги угбай. Артында кижини аза алыр деп мээң акыларым, угбаларым ынча дижир чүве. Ынчангаш мени ыяап-ла ортузунга чыттырып алырлар.

Д и л г и. Ажырбас, ыңай. Чок болза Бөрү акывысты кый деп алыр бис бе? Ол артынга чыдып-ла алгай.

К о й г у н (*амырап*). Кокай-оол даай!

Б ө р ү (*база аажок сире-кавы чыдар*). Чүүже!

Д и л г и. Бээр кел! Сеңээ коргунчуг болгай. Бистиң чанывыска чыдып ал. Шымда бээр кел!

Бөрү коргун, оларның чанынга келгеш, аңчы көстүп чыдар туруг талазынга чыдып алыр. Дилги амырап, Койгунну, Бөрүнү ажыр хараар.

А н ч ы. Чоп кончуг хоранныг хей боор. Ана бел-кежиин ууй адыптайн! Эки-ле ынчап ыяштар аразынга маңнагыла харын! Автоматтай адарым шыдавас эвес. Чаштынып маңнап турарың чаш шетти терезингилештир үзе кыргыдып-тар мен.

Мыйгактың согаалааны ам элээн ыракта дыңналыр. Адыг аңчыже кедеп бар-ла чыдар. Ол шыгааттынып, боозун хөлдээш, адыштар. Аңнар боо даажындан мырыңай угааны үнерлер. Адыг база сырбаш дээр. Ынчалза-даа мыйгак ынаар ыракта согаалаар. Аңчы шыгаай бээр аразында адыг аңаа чеде маңнаар. Эгин бажындан сегирип алыр. Аңчы сырбаш дээш, тура халыыр. Адыг ооң боозун ап алыр.

А н ч ы (*кезек аксын аазадып алган турар*). Аа-а-а! Уу- уу- уу! Адыг менче халдап келди! Адыг мени өлүрдү! Ат болдум! А-а-а! Ой, өлдүм!

А д ы г. Оожум, кижини! Чоп алгырар сен. Мен сенче халдап туру мен бе?

Кижини моорап барып уजार. Адыг ону чүктээш, туругдан дүжүп бады баар. Аңнар ам-даа хоруп чыдарлар. Көжегениң бир талазындан Адыг боозун

чүктээн, аңчыны читкезинден идип алгаш кирип келир. Мыйгак өске талазындан маңнап кирип келир. Аңнар алгыржыпкаш, тура халчырлар.

А д ы г. Че, кижиге! Ам таптыг өчүп тур! Чүгө аң-меңче мези аннып чоруур сен?

М ы й г а к. Шын-дыр. Мени мырыңай боолап каг частың ышкажыл. Таптыг чугаалап тур!

Б ө р ү. Мооң-биле чүгө ылчыңнажып турар чүвөл? Таптыг кеземчеден көргүзүптөр чүве-дир.

А д ы г. Эй! Дыңнаңар! Арганың хамык аңнары! Силерниң дайзыныңар кижини тудуп эккелдим. Хомудалыңар чугаалап туруңар!

Аңнар оон-моон алгыржып, кижиге чоокшулап келирлер.

Д и л г и. Ам шупту мени дыңнаңар. Арганың дүлөй көк хөкпежи кайда барды?

Х ө к п е ш (*боду көзүлбес*). Бо мен. Дыңнап олур мен, Дилги. Эки төөгүп тур. Чугаа-соодуң черле солун ышкажык, Дилгижек.

Д и л г и. Э-эй, Межерген ам база удуй бердиң бе? Күшкүлөк! Чаныңда Межергенни оттуруп көр.

К ү ш к ү л (*база көзүлбес*). Межерген! Уйгузу улугбай! Согаңнавайн көр. Арганың хамык аңнары чыгып келгенин уттуп алдың бе? Көрдөн! Мажаалай акывыс даргалап олурар. Бистиң бо муңгаш хемивиске боо-моңгу даажы үндүрүп, улуг аңнарны арттырбайн кырып турар кижиге деп амытанны тудуп эккелген. Көрдөн! Ойт, кулугур! Одун! Көк карактарың чара көр. Ыы! Чылчырыктап туру бе? Карааң хере көр.

М е ж е р г е н (*көзүлбес, херлип-көзүлген, уйгузун сергеткен чун-биле*). Уу! Кижиге-даа удутпас чончап барган амытаннар силер! Чүү болду дидир сен? Аа! Кижиге деп амытанны көргөн мен. Удуп-удуп оттуп келиримге, дааш эвес дааш үнер боор чүве. Хүн караанга чылчырыктай-чылчырыктай көрүп кээр мен. Кижиге деп амытан бо-ла диң адып алган аппарат чыдар чүве ийин оң. Шын чүве-дир. Шииткел кылыр ышкажыл але?

Аңнар шупту чир-шоң дүжүп каттыржырлар.

Д и л г и. Ам шупту дыңнап, көрүп тур силер. Бо кижидеп амытан бистерге, дилгилерге муңгаранчыг хөңнү чок болур чүве. Аразында кым-бир кижини бактаар дээнде «кажары дилги-ле-дир, дилги ышкаш авыяастыг» дижир болгай. Хоорайда бистиң кеживистен бөрт, моюндурук даарадып алган херээженнер дээрге, ана ыяң-кыяң тургулаарлар.

Т а р б а г а н (*көзүлбес*). Шын-дыр. А бис мырыңай төнер четтивис.

Аңнар шупту өрү даг бажынче көрнү бээрлер.

М ы й г а к. Тарбаган-дыр.

Б ө р ү. Аа, дөө олурлар ышкажыл. Чанында морзук бардыр. Ижээнинден үнүп келгеннери ол-дур.

А д ы г. Хомудалың сөгле, Тарбаган.

Т а р б а г а н. Ындыг-ыңдыг. Арыг иштиниң морзуктары база бо олурлар. Бистиң хомудалывыс чаңгыс. Бистерниң кештеривистен кижилер деп амытаннар хеп аймаа кылып ап турарлар. Янзы-бүрү өңнүг будук-биле будуп алырлар. Мырыңай ижээнивистен безин казып аппаар-дырлар. Черле таптыг аксын алгаш салыңар. Че, байырлыг, аңнар! Бистер-даа ижээннеривисче дедир киргилей бердивис.

А н н а р. Байырлыг! Ижээниңер аастарын база катап дуглап алыңар. Байырлыг!

Д и л г и. Хөй чугааның херээ бар бе. Менде мындыг шииткел бар. Мажаалай акым! Шак бо кижидеп амытанга коргулчундан хойладывыт.

Б ө р ү (*харыгайнып*). Шын-дыр. Бодунуң час хаваанче киир боолавыт, аал, Мажаалай.

Д и и н ч и г е ш. Хоорайда кижидеп амытаннарда бистерниң кеживистен даараан бөрттүг эр, херээжен кижилер мырыңай эңдерик.

К и ш. Ол чүү дээриң ол. Бистиң кеживистен даараваан бөргү чок херээжен барык чок. Арга кирген аңчылар хоорайга чеде бээрге, «киш кежи бар бе?» деп айтырарлар. Черле ыңдыг чүве болза бис артар бис бе?

А д ы г. Шын-дыр. Чүгле силерниң эвес болдур ийин. Бистиң кештеривисти болар анаа-ла көөргеттинип бажыңында азып азы чадып алган олуларлар. *(Килеңнеп.)* Мынаар тур, кижилер!
Аңчы кортканындан моорап барып ужар. Мыйгак маңнап чоруткаш, кырынче суг кудуп, ижиртипкеш, оңгарып алыр.

Че, чугаалап тур! Чүге анаа чораан аңнарны кырып турар сен? *(Улам килеңнеп, кышкырыптар. Халып баргаш, аңчының читкезинден алгаш, ыяш баарыңга тургузуп алыр. Боду дедир кылаштааш, боозун шыгаар.)* Чарт сөөкке чамырылбас час октуг дижир силер ала! Ам таптыг сени шиңме! Хул-далганналы бердиң халак! *(Шыгаап келир.)*

Б ө р ү. Борбак бажын чуура беривит!

Д и л г и. Өкпе-чүрээн өттүр салывыт!

Койгун арай девидеп турар. Ол ыңай-бээр маңнагылаар.

К о й г у н. Мажаалай кырган-ачай. Адыр, манаңар!

Шыгаап алгаш турган адыг сырбаш дээр.

Силер база, аңнар! Шупту аңнар! Сыын, Мыйгак, Буур, Булан, арганың дүлей көк Хөкпежи, Диинчигеш, уйгужу Межерген, чараш аң Киш! Шуптуңар дыңнаңар! Бистиң дайзынывыс кижилер деп амытанны өлүрбес-тир. Кижилерге кижизиг болуп көрөөлиңер!

А н н а р. Кижизиг? Бистер, аңнар, кижилерге кижизиг?! Элдептиин!

К о й г у н. Ийе! Ийе! Бистер аңнар кижилерге ёзулуг кижизиг чоруктан көргүзүп берөөлиңер.

А н н а р. Кайы сен? Арганың өскүс Койгунаа, чаш турунда, аваң дузакка туттуна берди чоп!

К о й г у н. Ийе! Мен ынча дидир мен. Өскүс Койгунак аан!

А н н а р. Сээң, Койгунак, кижилер деп амытанга хомудалың чок бе?

К о й г у н а к. Чүге чок деп. Бо машина деп чүве бар чүведир. Дүн дүжер. Оьттап чорувуста, кончуг чидиг от-даа келир-ле. Ол-бо маңнап чорувуста, боо-даа дирс-ле дээр. Бистерде, майтаппаннарда, чүү боор... Хову чурттуг тоолайлар ам мыры-

най төнгөн. А бистер дүне када арга кыдыындан оъттаар болзувусса, шорувус-ла. Чүгле шырыжывыс бисти камгалаар-дыр.

Б е р ү. Ынчаарга ам чүл ынчаш! Өлүксеп турар ышкажың чүл?

К о й г у н. Чок, акый. Мен мындыг саналдыг кижидир мен. Кижилерге кижизиг болур болза, эки ышкаш.

М ы й г а к. Шында-ла. Койгунактың оозу шын эвес чүве бе.

К и ш. Мен база ынчаар бодаар-дыр мен.

Д и и ң. Мен база.

А д ы г. Ындыг чүве болза, чугаалап тур че! Чүнү канчаар бис.

К о й г у н (*өрү шурааш*). Оой! Оой! Мынчаар-дыр, эш-өөрүм! (*Өрү көргөш.*) Ойт, Межерген! Чоп согаңайны бердиң?

А ң н а р. Бо-ла Межергенни! Кажан уйгузу ханар амытан боор! Шөлээнин деңер даан. Бистер мынчап дүүреп турувуста, ол дүште чок хаарыктай бээр.

К о й г у н. Соок сугга чуна каавыт! Уйгуң сергезин. Бистер маргышкаш бадылаар апарзывысса, канчаар сен. Одун, кулугур! Мыйгак, Күшкүл, Хөкпеш! Чаныңарда эжиңерни оттуруп олуруңар!

Ү н н е р. Чээ! Ам мырыңай кожа олуруптувус.

К о й г у н. Мынчаар-дыр, ха-дуңма! Кижидеп амытан бистерниң — аңнарның амыдыралы кайы хире бергезин боду көрзүн.

Аңнар аразында шимээргежип эгелээрлер.

Ү н н е р. Канчаар, ооң ажыы чүү боор? Ол канчап билип шыдаарыл! Улуг октуг, ыракшылдыг боодан өске билир чүвези бар эвес боларның! Харын аан! Хей чүве ынчап турар Койгунактыр бо!

А д ы г. Канчаар көргүзер бодап турарың ол, далчырбаным!

К о й г у н. Мынчаар, кырган-ачай! Бо кижидеп амытан бистерниң шуптувусту өттүнзүн.

А ң н а р. Канчаар?

М е ж е р г е н (*көзүлбес*). Мен ышкаш хүндүс удуп бе?

К ү ш к ү л (*база көзүлбес*). Канчап бардың? Кыжын доңуп өлүп-ле калгай.

Д и л г и. Ыытташпаңар, дуңмаларым. Койгунакты дыңнаар-дыр.

К о й г у н. Ийе, Дилгижек. Сенден эгелезин.

Д и л г и. Канчаар?

К о й г у н. Канчаар деп чүңүл? Бо кижичи амытан сени өтүңзүн.

Д и л г и (*амыран*). Аа. Шын-дыр. Ам-на билдине берди. Че, Кижичи! Бээр тур! Сен дилги деп аң дижик сен. Дөө ойдан барып күскелеп көрөм.

А д ы г. Че, сойлук! Аңнар чүү дээр болдур ону ыяап күүседир сен. Оон башка... А-аа! (*Дан бээр.*)

Б ө р ү (*өнөмчип*). Ийе, харын! Мен ышкаш ийи хемни кежир, алды артты ажыр база маңнаар сен. Оон башка... Мээң... (*Азыг диштерин шаккыладыр.*)

К о й г у н (*ээлдээ аажок*). Че, кижичи, дөө ол ой бар-дыр бе. Ында терең сиген бар. Ооң доорзунда күскелер дүште чок чемнеп чыдарлар. А бо Дилгижек чеде бергеш, кедеп туруп-туруп, сегирип алыр ышкакжык. Сен ону чеже-даа көрдүң чоп. Барып күскелеп келиңер.

Аңчы сири-кавы турарын уттупкаш, маңнап чоруй баар. Оон удаваанда шала ыракка үнүп келир. Ол кеденгирлээр. Аңнар ону көргөш, аразында шуугажып, медээжок каттыржырлар. Кижичи шурааш, бир чүвени база бээр. Аңнар база чир-шоң дүжер. Койгун мырыңай ойда барып дүжер. Кижичи күске кедеп, тудуп аар дээш чадажып каар. Оон ол даш ап алгаш кедей бээр.

А д ы г. Ээй, кижичи! Чончап бардың! Дилги даш-биле күске соп ап чораанын кажан көргөн сен. Азы сеңээ бо херек бе? (*Боозун шыгаай бээр.*)

Кижичи коргуп, дажын октаптар. База катап күскелеп чоруп-ла турар. Чадажып каар. Ол көргүзүг элээн катаптаар. Ол аразында аң-мең ону шоодуп, аразында каткы-итки, ыыт-шимээн аажок күштелер.

Д и л г и. Че, ам болзун, аңчы! Бээр кел!

Кижичедип келир.

Д и л г и. Че, кандыг-дыр?

М ы й г а к. Дилгилерниң амыдыралының бергезин моон көрдүң ышкажыл, Кижиче. А бистерге кандыгыл?

Б ө р ү. Хаа, бо далчырбанны! Канчап бардың? Ам туруп келче. Бо кижиче деп амытанга бодуң амыдыралың өттүнерин дужаап көр.

К о й г у н. Кижиче амытан! Шак бо сын кырынче үнгеш, аар ийинче бады баар силер. Ында чыраалыг булакчыгаш бар. Мээң акыларым ында тал карттап чип турарлар. Баргаш кел! А орук бо мыйгак-хараган аразында. Бистерниң кокпа оруувус ол. Че, чоруптуңар!

Кижиче база маңнап үне бээр. Аңнар база чаңгыс черге бөлдүнчүпкен кайгап турарлар.

Б ө р ү. Э-эй! Чоп ак черже дап берип чор сен. Ол мыйгак-хараган аразында кодан кокпазы бар. Олап сояста!

А н н а р. Үңгөп бар чыдыр. Чырта тыртар аргажок муңгаш чүве. Олап канчап сыңар ирги? Көзүлбейн баады.

Кижиче девидеп алгырган үнү дыңналыр. Аңнар корга бээрлер. Ам мырыңай боостаалап турган чүве дег чыргыраар.

К о й г у н (*чыткан шырыжындан чүңү-даа мурнай үне маңнаар*). Демги аңчы кижиче-дир. Ында бисти туттунуп өлзүн дээш салып каан дузак бар чүве. Ында туттуна берген-дир.

М ы й г а к. Шынап-ла биске база ындыг дузакты салып каар чүве болгай. Чазын хайыр чылгаар дээш бар чорумда, мойнумдува дузак кире берген. Харын-даа хөрек шавыштыр кирген болгаш, үзе соп алган мен.

Д и и н. Кижиче өлүрү ол-дур!

Б ө р ү. Харын эки. Боду өлүмнү тыпкан деп чүве ол боор.

Д и л г и. Ийет! Бис аңаа өөрүүр ужурлуг бис.

М ы й г а к. Бөрү! Сен барып адырып кел!

К о й г у н. Ынчап көр, Бөрү.

Б ө р ү (*хорадап*). Амыр-дыр! Аңаа чүге муңгараар силер.

М ы й г а к. Кижилерге араатан аңнар кижизиг болур чүве

деп демин чаа бо арганың өскүс Койгунаа чарлык болду чоп.

К и ш. Чөп-түр.

К о й г у н. Мажаалай кырган-ачай! Бөрүгө чугаалап көрүңер. *(Ыглап турар.)* Кижилерге кижизиг болуп көрээлиңер деп аан. Ол кижини дузактан барып адырып келзин.

А д ы г. Койгунактың чарлыгы-дыр. Ооң өршээли-дир, Бөрү. Дораан халааш, кижини дузактан адырып эккел.

Б ө р ү. Чээ, аал. Сөөлгү катап эвеспе. Мен моон соңгаар кижикажы-даа тыны камгалап чорбас мен. *(Маңнап ыңай болур).*

Аңнар база катап шуугажып эгелээрлер. Олар боттары чүнү көөрдүрлер, ону чугаалаарлар.

Бөрү аңчыны көдүрүп алгаш кирип келир. Мойнунда дузактыг кижиге шимчeves. Бир дугаарында адыг аңаа маңнап чеде бээр.

А д ы г. Шымдаңар! Сугдан эккелиңер! Тынып чыдыр. *(Дилги, Мыйгак үне халчырлар.)* Артканнарыңар бээр келиңер! Тынгарылгадан кылыңар.

Тынгарып турарлар. Дилги суг эккээр. Моораан кижиге кударлар. Ол ковайып олурда, Мыйгак суг эккээр. Ону ижиртирлер. Кижиге туруп келир. Аңнар амырап, ураалап, өрү шуражып аажок байырлаарлар. Кижиге каттырып, хөглөп турар.

Караңгылаашкын.

Ийиги көргүзүг

Сын кыры. Кашпал хем дүвү дөвүн көстүп чыдар. Харлыг баштыг тайгалар база талыгыр ыракта. Аңчы боозун чүктөпкөн, арганың аңнарын чыскаалдыр эдертип алган кирип кээр. Идик-хеви медээжок орбак-самдар. Бажының дүгү агбагар, арны-бажы былчак кара.

А н ч ы. Силерниң-биле кады бир ай чурттадым. Ам мени чүгө сывыра бердиңер! Силерниң араңарга чоруп, аң-даа эвес, кижиге-даа эвес, анаа Кижиге-Бүрүс болгай-ла мен.

Аңнар аразында аажок хүлүрежип сүмележирлер.

А д ы г. Сээң ооң-даа хей чүве-дир, Кижиге. Бистиң-биле канчап амыдыраар сен. Амдыгыңда мени эдерип чорааш,

кат-чимис-даа, тоорук-даа чыып чип чор сен. Кыш келир. Мен бөгүн-даарта ижээнимче кире бээр мен. Часка чедир хаарыктап алыр мен. Ынчан бо аңнарга дыка берге. Кат-чимис артыы улуг харга хөмдүнер. Тоорук дүжүп калыр. Чер адаандан оът тып чири бергедей бээрге, дуюглог аңнар чудаар. А сен? Ээ, хоржок! Соокка-даа шыдашпас сен. Чүнү-даа мурнай аштан чаштай бээр сен.

М ы й г а к. Бисти эдерип чоруңда, канчалды. Силер ышкаш кижичедип келгеш, сени бистиң-биле кады боолап каг часты. Бистер шырыш ишти тепкеш, алдырбайн бардывыс. А сен коргуп-иргип, алгыраыңга кижилер корткаш дезиптилер.

Д и и ң. Ээ-таа! Мажаалай кырган-ачам, Мыйгак угбам сүмези шын-дыр. Силер диингилештир амыдыраарын база кыстыңар чоп. Тоорук дүжүрүп алыр дээш, ыяш кыры үнүп чыткаш, аңдарлы бердиңер! Харын-даа эки чаян болуп, будукка хевиңер ылдыртына берди. Оон башка чуурлуп каар силер.

А ң ч ы. Сээң ооң чөп, Диинчигеш. Мен силер диинңер-биле кайын кады чурттап шыдаар мен. Кат чыып чиир дээш, кончуг кадыр ийни өрү хала чок ыңай бооруң база бар-дыр. А мен оон чуглуп өлүр частым.

Б ө р ү. Бистер ышкаш чиг эът база чивес мен дээр-дир сен.

Д и л г и. Бистер ышкаш хоорай чоогунда боктан чем артыы чыып чиирден, ырактан-на «фу-у, чыдыын!» дээш азаргаар-дыр силер...

К и ш. Эх, бистиң-биле семээн-даа херек бар бе. Кончуг ыттыг аңчылар сүрүп кээрге, алды артты ажып, алды хемни кеже бээр кашпагай бис.

М е ж е р г е н (*көзүлбес*). Межергенерде сагышсыраар чүү деп! Удуп-ла, удуп-ла чоруур бис. (*Хаарыктаар*.)

А ң н а р (*каттыржыл*). Канчап оттуп келгени ол? Ойт, бир караан көрүп-даа кээр. Ам ийилдирзин шийипти!

К о й г у н (*ойта барып дүжүп, бажын ажылдыр чуглур*). Дыңнаңарам! Дыңнаңарам! Арганың улуг-биче араатаннары! Арганың өскүс Койгунаа менде бир-ле санал бар!

А ң н а р. Кандыг?

К о й г у н. Мындыг! Чок! Чугаалавас мен. Боттарыңар баштай тывыңар че!

А ң н а р. Чиктииңни, Койгунак!

М е ж е р г е н (*көзүлбес*). Ындыг сен ийин, майтакпан! Чораан черге кижиге удутпас. Дүрген чугаалап бер. Удуп алыин. Имир дүштү. Ынчан хырным боралаптар чүве тыппайн баар мен. (*Хаарыктай бээр.*)

А ң н а р. Дыннадың бе, Межерген шугулдай берди, үнээр-гетпейн чугаалап бер.

К о й г у н. Чүнү үнээргедир мен. Боттарыңар тывыңар, дээрге кандаай чүвел? Ындыг болза, чугаалап берейн! (*Аңчыга.*) Силер база аажок ынакшаан-дыр силер.

А ң ч ы. Чүгле мен эвес. Кижилер шупту аңнарга ынак.

Б ө р ү (*хорадап*). Ындыг болза чүге аңнар өлүрүп турар силер? (*Адыг ооң эктинден туткаш, оожургадап каар.*)

К о й г у н. Кончуг эки-дир. Кижилер аңнарга ынак. Ындыг болза моон соңгаар оон-даа артык ынак апаар силер.

А ң ч ы. Кижилер аразында аң-мең өлүрүп чоруур кижилерни төтчеглекчилер дээр. Мен база оларның санынга кирип чорааным ол-дур. Ам-на билиндим. Бисте бойдуска ынактарның ниитилели бар. Аңаа кирип алыр мен.

К и ш. Оон чүнү кылыр силер ынчаш?

А ң ч ы. Төтчеглекчилерге удур демисежир мен. Ол-ла. Бисте олар-биле демисежип чоруурлар хөй. Аңнар силер өзүп-көвүдезин дээш ажылдаар мен.

Д и и ң. Канчаар ажылдаарыңар ол, кижиге акый?

А ң ч ы. Эх! Кылыр болза, ажыл-ла хөй. Бисте егерьер дээр аң кадарар, оларның амыдыралынга дузалажыр кижилер бар. Оларның кылып турар ажылы барык чок-тур.

К о й г у н. Силерниң чүнү кылырыңарны билер мен. Ол дугайын чугаалаар боадым.

А ң ч ы. Алыс бодуң бичии-даа болзунза, угааның медээжок ийин, Койгунак.

А д ы г. Ынчаарга бистиң саналывысты хулээп ап турар ышкажыңчул, кижиге?

М ы й г а к. Чана бээр деп аан.

А н ч ы. Ийе! А бо угаанныгбай чүү дээр эвес. Дыңнаар-дыр.

К о й г у н. Силер бертен одааңарга удуп чыдырыңарда, бистер, органың хамык араатаннары, чыыш кылдывыс. Ам каш хонар болза, доңуп-даа, дора-даа өлүп болур-дур деп түңнел кылдывыс. Чылыг, чырык, изиг, соок суглуг бажыңыңарже чана берзин деп аан. *(Аңнардыва.)* Мындыг-дыр эргим эштер! Кижичанзын! Ол аң болуп хуула бээр арга чок-тур. Кижичан-Бүрүс болуп база шыдавас. Кижичана бергеш, бисти утпазын. Бистиң амыдыралывыска дузалашсын. Кижичаннарга эки болзун дээш чүнү кылза экил? Силер боттарыңар чугаалаңар, аңнар!

М ы й г а к. Шынап-ла, ам удавас соок кыш келир. Тайгага оът-сиген чогуңдан дуюглуг аңнар ишкээрлээр. Ынчан биске эң айыылдыг. Төтчеглекчилер аксынга дораан кире бээр бис. Ынчаарга бистерге чут болбазын дээш, аргаларга сигенден шарааш азып кагза! Чазын дустан база төп кагза!

Д и и н. Мээң-биле чер кезээш, көрдүңөр чоп, кижичан. Дөө ол чыткан кара эзимниң чанын көрдүңөр бе! Энир чылын база ындыг чырта тыртпас шыргай турду. Эрткен чазын аңаа өрт болган. Чүгле кожагар өргөннер арткан. Ам ында чүгле тоорук чок эвес, мөөгү, киш-кулаа безин үнместеди. А дөө ишкээр сарыг органы көрүңөр даан! База өрт чипкен. Ам ында дыттың чаагай чочагайы чок. Черле ындыг чүве болза, диинчер биске амыдыраары кончуг берге-дир.

Кезек када шимээн чидер. Аңнар-даа, кижичан-даа боданы бээрлер.

А н ч ы. Бир ай иштинде аңнарның амыдыралы кандыг дээрзин билдим, көрдүм. Силер дээрге хүннүң өзүп турар эвес, эвээжеп олулар-дыр силер. Ол чогуң чүден болуп турарын билдим. Ынчангаш мен чанар болзумза, эки-дир. Аңнар аразынга эвес, кижилер аразынга чурттаар чаяанымга чагыртыр болзумза, эки-дир.

Д и л г и. Оозу дээре боор. Бистиң майтапанның санал-оналын бадылаар болза, дыка эки-дир.

А н ч ы. Ынчангаш ынчап турарым ол болгай. *(Кишче.)*

Тайганың чараш аңы! Сээң дугайыңда арай эвээш билип алдым ийин.

К и ш. Хо! Менде чүү боор. Бо аңнар ышкаш бергелерге база таваржы бээр мен. Ынчалза-даа бистер чудаваc бис. Ындыг-даа болза, кижилер! Силерде бистиң кеживисти кончуг улуг өртекке садып амдажаан кижилер долу-дур. Оларның-биле эки демисежип көрүңер. Бистиң оруувуска какпа, чергий салып турарларны таптыг тудуп туруңар. Ооң соонда бистер улам көвүдээр бис.

А н ч ы. Кижилер болганы-ла киш кежи кедиксээр апарган чүве-дир ийин бо.

К и ш. Ол дээрге силерниң, кижилерниң, боттарыңарның херээңер-дир. Чүгле бисти улуг өртекке садып, байып алыр дээн сеткилдиглерге дыка хөңнүвүс чок-тур. Мырыңай калчаарап бар чыдарлар бар-дыр.

М ы й г а к. Ындыг харын. Боларның кежин кедип алгаш, «мен мен» дижирлер болгай.

А н ч ы. Мен-не... (*Боданыр.*) Хуумда бодумнуң мооң мур-нунда кылып чораан чазыгларымны миннип тур мен. Өскелер-биле кады база кам-хайыра чок демисежир мен. (*Боозун ушта соп келир. Аңнар корга бээрлер.*)

К о й г у н (*хоруй берген боду бүдүц тура маңнаар*). Бо чончап бардыңар, арганың чижик куштары, улуг аңнары, чараш кижилер, дииңилер! Бо Кижилер деп амытанниң кээргенчиин көрүңерден! Бистиң-биле чүгле бир ай чурттааш, идик-хеви самдараан, ал-боду-даа арып-доруп келген. Ам ол, аңнар бистерниң амыр эвес амыдыралывысты муңгаранчыг кээргеп турар апаргандыр. (*Өрү шурап, тырыкыланып ойнаар.*) Ура-а! Хамык аңнар! Ам Кижилер амытан бистерге, аңнарга, дыка ынакшыыр. Бистер дээш бүгү чүвени кылыр дээн-дир.

Аңнар база ураалап, четтинчипкеш, танцылап, ойнаарлар. Музыка чоорту дыңналыр болгаш аңнар танцылавышаан ырлажырлар:

Арга чурттуг аңнар, куштар
Амыр-тайбың хөглээр бис.

Адар-боолаар аңчы-меңчи
Ам-на бисче халдавастар.

Хөглүг куштар, аңнар бистер
Хөлчөк хөглүг чурттаар бис.
Хөлдээр боолуг чазый аңчы
Хөлзөтпөс-даа болу бээр.

Адыг (*турупкан, дерин чоттунуп олуруп алып*). Оолдарым,
кыстарым! Чээннерим, шаныларым!

Межерген. Уйгум кээрин! Чоп ырлажып-шоорлажы
бердиңер! (*Эзээр.*)

Диич. Уйгузу улугбай! Уду! Уду! А бистер Мажаалай
кырган-ачайны дыңнаалы.

Адыг. Ырлап-хөглөп алдывыс. Кижичи өңнүүвүс далажы
берген боор. Хоорайга чедир дыка ырак. Чагывысты бердивис.
Ам байырлажып алыылыңар.

Аңнар. Шын-дыр! Байырлыг, кижичи!

Аңчы. Байырлыг. (*Аңнарның шуптузу-биле хол тутчур.
Эң сөөлүндө Адыг-биле куспактажыптар.*) Ма, бо-дур! Шак бо
эт-биле кезээ-назыда чарылдым! Белек кылдыр ап ал, арганың
Мажаалай хааны.

Адыг. Шак мону ортузундан шак мынчаар сый соккаш,
дөө ол хем дүвү кашпалдыва чидир октап чорудуптайн. (*Боону
сыккаш, октап чорудуптар.*)

Аңчы (*аңнарже*). Че, өңнүктерим! Арга чурттуг чижик
куштар, улуг аңнар. Ужурашкыже байырлыг! Удавас чедип
келир мен.

Аңчы сценаның бир талазынче, аңнар өске талазынче үнүптөрлөр.

Караңгылаашкын.

-
- 1. Шии солун болду бе? Автор кандыг кол бодалды илередиксээнил?
Чогаалды номчааныңар соонда, кандыг айтырыглар сагыш-
сеткилиңерни дүвүрөттү?

2. Аңчының ады кымыл? Ооң тайгаже аъттанган чылдагааны чүл, сөзүглелди ажыглап тургаш, харыыдан бериңер.
3. Аңнар кижиге хамаарыштыр чүнү кылыр деп шиитпирлэнил?
4. Кижиге аңнарның амыдыралы-биле чурттаары кандыг болганыл?
5. «Кижиге аңнарга эки болзун дээш чүнү кылза экил?» деп Койгуннун айтырыыңга аңнарның тус-тус харыыларын тыпкаш, номчуңар.
6. Аңчының егерлер дугайында бодалыңга катчыр силер бе?
7. Кижиге бодунуң кандыг чазыгларын эскерип кааныл? Ооң чана бергеш, күүседир дээн аазаашкыны силерге таарышты бе?
- 8. Коданның: «...Бистер аңнар кижилерге ёзулуг кижизиг чорук-чоруктан көргүзүп берээлиңер» дээн кыйгырыыңга силерниң хамаарылгаңар.
9. Шииниң адыңга хамаарыштыр силерниң бодалыңар.
10. «Кижиге — аң-меңге дайзын» деп бодалды шииде киирген чижектер-биле бадыткап, кыска харыыдан бериңер.
- 11. Шииниң үшкү кезээн чогаадырын шенеп көрүңер.
12. Шиини сценажыдып ойнаңар.
- 13. Делегейде «Бойдуска ынактар ниитилели» деп бөлүктөр бар. Ооң дугайында дыңнаан силер бе? Силерниң школаңарда бойдус камгалакчыларының эвилели бар бе?
- 14. «Мээң ынак аңым» деп дыңнадыгдан кылыңар.
15. Егер деп мергежил дугайында чүнү билир силер?
- 16. Бердинген сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайыл-бырлааш, кыдыраашка бижип алыңар: *кылыр иштиң деги херек, коргулчундан хойладыптар чүве-дир, чырта тыртпас шыргай, «кажары дилги-ле-дир, дилги ышкаш авыяастыг».*

V кезээ. ЫДЫКТАРЫМ

Сергей ПЮРБИЮ

Ынак Тывам

Кижиге кылбаан,
чайын,
кыжын,
уштунмас
Хилиң дег көк арга-биле шугланган
Кылчаң баштан
булут бөргү ыравас
Кырган Саян кырын эргип,
көргөн мен.
Уран бойдус каастап аргааш,
чадып каан
Ужу-кыдыы карак четпес,
хевис дег,
Дээр-биле деңнежиксээр шыктарлыг
Делгем Сибирь унун база
көргөн мен.
Аккыр хөвөң
энчек ышкаш,
чаттыңган
Үзүм-чимис эгээртиңмес,
сава долган,
Алдын хүннүң херелдери саарылган
Узбек черге
аалдап барып чораан мен.
Кызыгаар чок,
далай-биле маргышкан
Кызыл-тазы делгем шөлде талыйган
Узун Днепрни
кожааланып
каастанган
Украинаны мен база
таныыр мен.

Тиилелгениң сүнезини боттанган
Дириг,
 мөңге
 чаагай ады алдаржаан
Алдын Москвам —
 өзүп келген өөм чүве,
Амы-тынын
 аңаа берген
 оглу мен.

Аргып төтпес
 Улуг
 Төрээн чуртумнуң
Барык чартыын
 караам-биле
 көрген мен.

Алгап-йөрээп,
 мактавайн баар аргам чок:
Барган черим дөгерези чаагай-дыр.
Ынчалза-даа
 бо-ла бүгү черлерден
Ынаам артык
 Тыва деп
 бир булуң бар:
Аржаан ышкаш дамырааның дамдызы,
Агы, каңгы,
 терек,
 чойган айдызы,
Кара черниң доозунналган довураа
Ханым-биле тудуш боорга
 ындыг мен,

Эргип төтпес
 Улуг
 Төрээн чуртумнуң
Эргим ынак
 чечээ боорга,
 ындыг мен!

-
1. Шүлүктүн маадырының четкен черлериниң аттарын ушта бижээш, картадан айтыңар. Ол черлер кандыг болганын, чогаалда сөзүглел-биле-биле бадыткап харыылаңар.
 2. Шүлүктүн кол бодалын илереткен одуругну тывыңар.
 3. Автор кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаан-дыр, ооң ужур-дузасын тайылбырлаңар. Шүлүктүн тургузуунуң онзагайын эскерип көрүңер.
 4. Шүлүкте катаптаашкыннарны ажыглаан сорулгазын тайылбырлаңар.
 5. Кижиге бодунуң төрөөн чери чүгө эргим болурул?
 6. «Тос эртине» деп чурук каасталгалыг номну ажыглап, «Төрөөн Тывам» деп чогаадыг-чурумалдан бжиңер.
 7. Дараазында сөстөрниң уткаларын тайылбырлаңар: *хилиң, кылчаң, эргип, уран, энчек, кожаалаң, агы, каңгы.*
 8. Шүлүкте чаңгыс аймак кижигүннерни тайылбырлап чоруур сөзү-биле ушта бжиңер. Бижик демдектерин ажыглаанын канчаар тайылбырлап болур силер.
 9. Тыва дугайында кандыг чогаалдар билир силер? Бодуңарның төрөөн чериңер дугайында чогаалдар бар бе? Ук черлер аттарын, оларның тывылган төөгү-зүн улуг улустан айтырып, чыып бжиңер.
-

Олег СУВАКПИТ

Россияга алдар

Ооң чери —
Дип шыпкан тараалаң бай.
Ооң шөлү —
Тиг чок көк дээр адаанда.
Эзир
Эзимнерин эргий кылыткан.
Чычаан
Шынаа дургаар орукта шуушкан.
Далай суунда
Улуг пароходтар эжинген.

Дагларында
Уран ырлары чаңгыланган.
Эрге —
Кырган, чалыы чонда бүрүн дең.
Эртем —
Кыстың, оолдуң мурнунда.
Бинаам —
Күчүлүг мээң Россиям!
Ырым —
Күзелимден Сеңээ алдар тутту!
Араттар бис,
Ада-чуртувус дужааза,
Солдаттар бис,
Совет чурт дээш туржур бис.

-
- 1. Шүлүктү аянныг номчуңар. Кандыг аян-хөөннүг бижиттинген-дир?
2. Россияның күчү-күжүн автор канчаар илереткенил?
- 3. «Совет чурт» дээрге кандыг чурт дээни ол? Билдинмес болза, улуг улустан айтырып алыңар.
4. Шүлүктү шээжилеп алыңар.
-

Антон ҮЕРЖАА

Ие дылым

Арга-эзим аялгазын,
Агым сугнуң шолураажын,
Оът-сиген сымыраныын,
Оолдуг элик огуарын,
Чуулган көшке диңмирээрин,
Шуурган хаттың улуурун-даа
Дыңнап, билип чоруурумга,
Тывалап-ла турар боор-дур.

Кандыг-даа дыл меңээ дөмей,
Кандызын-даа хүндүлээр мен.
Ынчалза-даа төрөөн дылым —
Ыдыкшылдыг кызыл тыным.
Ийи харлыг чажымдан-на,
Ием меңээ айтып берген
Игил ыры сагындырар
Ие дылым ындыг кончуг...

Мөңге кижичоруур эвес,
Мөңге дыжын көрө бээр мен...
Айдың дүне кырым орта
Айлаң-кушкаш ырлай-ла бээр:
Дыңнап, билип чыдарымга,
Тывалап-ла оор боор оң...

-
- 1. Шүлүктү чүгө «Ие дылым» деп адааныл? Ону номчаан соонда, силерниң сагыжыңарга кандыг бодал кирди?
2. Бүгү-ле бойдустуң болуушкунун автор дыңнаарга, чүгө тывалап турар болганыл? Автор бо шүлүү-биле биске чүнү чугаалак-сааныл?
3. Төрөөн дыл дээрге, силерниң-биле, чүл ол?
4. Шүлүктүң бижиттинген аянын, дыл-домаан, уран-чечен аргаларын сайгарыңар.
- 5. Чамдык уруглар тыва дылын өөреник-севес болур. Чүгө? Ындыг уругларга хамаарылгаңар кандыгыл?
- 6. Сөзүглелде билдинмес сөстөрни тывыңар. Уткаларын бижип алыңар.
7. Шүлүктү доктаадып алыңар.
-

VI кезээ. ТИИЛЕЛГЕНИҢ СЫЛДЫСТАРЫ...

Степан САРЫГ-ООЛ

Маадыр Чүргүй-оол

Ада-чурту — Совет чурттуң боскундува
Айыылдыг хол сириңейнип чедип келген,
«Барның-чоктуң аразы» деп сөглөп болур
Бачым хуннер — дөртөн бирден дөртөн беш чыл.

«Ынак мен» деп ийи сөстүң күжүн шенээр
Ыдык дошкун шылгалдаже чон-даа кирген;
Дээди совет өрегеде чүс-чүс нацтар¹
Демниг, бир аай көдүрүлгөш, хайнып үнген.

Дары кагы секпилденген ашактар бар,
Таныш кысты ол хун ошкаан оолдар бар.
Авазының, ачазының өрээлинден
Аңгы черге орун салбаан кыстар-даа бар.

Хемчик чурттуг арат оглу Чүргүй-оол дээш,
Кезээде-ле Москва чурттуг Иванов дээш,
Ажылчыннар, тараачыннар, колхозчулар,
Академик, чогаалчы дээш — кымнар чогул!

Кааң хүндүс ийи тала сегиржип аар,
Хажыр-дошкун чаңнык, диңми черден үнер,
Коргулчун, шой долугулаштыр төп-ле келир,
Хоорлуп чаштаан хөрзүн, доозун дүвүленир.

Оттуг-көстүг, ханныг, ыштыг бүргег шөлче
Орус, казах, хөй сөөк шериг халдап кирер:
«Төрээн чурт дээш, бурунгаар!» деп чаңгыс домак
Төдү чоннуң тиилеттирбес чүрээ болган.

¹ *Нацтар* — нациялар дээн уткалыг.

Оттуг чаага Чүргүй-оол балыглаткан,
Оңгарылгаш көрүп кээрге, ханы хөлчок.
Орус солдат Ивановтуң ханы-биле
Оңгузунда холушкаштың, сүстүп чыткан.

Өңнүктер оон балыгларын шарыжып ап,
Өөрүнге база катап каттышканнар.
Ханын төкпейн, когарал чок, берге көрбейн,
Карыш-даа чер дайзыннардан арыгланмас.

Арзылаң дег тулчуп тургаш, тынын берген
Алдын баштыг орус оолдар аразында,
Хилиң ышкаш, кара баштыг Идам бир хүн
Хир чок арыг шериг хөөрге удуп калган.

Матросовтуң, Кошевойнуң, Зояның
Маадырлыг үлегери муң-муң өскен:
Казах, бурят, грузинде, узбекте,
Кайы чонда тараваан дээр — шуптузунда!

Ада-чурту — Совет чурттуң Маадыры деп
Алдын Сылдыс, Ленин орден чаалап алган
Бо хүн бистиң аравыста Чүргүй-оол бо,
Боду-биле тайбың ажыл кылчып туру.

Чүргүй-оолду көрген арат бүгүдээниң
Чүрээн орта кандыг сеткил хайнып кээрил?
Ленинчи маадырның бирээзи деп
Идегелди, хүндүткелди бодап келир!

1. Шүлүк чүнүң дугайында бижиттингенил?
2. Ада-чурттуң дайынының чылдарының кадыг-дошкун байдалын илереткен одуругларны тывыңар.
3. Янзы-бүрү аймак чоннарның төрөөн чурт дээш коргуш чок демиселин шүлүктүң сөзүглели-биле бадыткап чугаалаңар.

Кандыг нация чон, кандыг мергежилдиң кижилери эжелекчилер-биле демисежип турганыл?

4. Чоннуң ада-чурттуң хосталгазы дээш, амы-тынын харамнанмайн, маадырлыг чоруун көргүскен чоргааранчыг, күштүг илереткен одуругларны тывыңар.
5. Шүлүкте дылдың уран-чечен аргаларын тывыңар.
6. Шүлүктү шээжилеп алыңар.
7. Дараазында одуругларның идеялиг утказын тайылбырлаңар. Кандыг назылыг, аймак-сөөк кижилер дайынче аъттанып турганыл?

Дары кагы секпилденген ашактар бар,
Таныш кысты ол хүн ошкаан оолдар бар.
Авазының, ачазының өрээлинден
Аңгы черге орун салбаан кыстар-даа бар.

...Оттуг чаага Чүргүй-оол балыглаткан,
Оңгарылгаш, көрүп кээрге, ханы хөлчок.
Орус солдат Ивановтуң ханы-биле
Оңгузунда холушкаштың, сүстүп чыткан.

8. Маадыр Чүргүй-оол деп кымыл? Дайын соонда каяа ажылдап, чурттап чорааныл? Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолдуң салгалдарының дугайында чүнү билер силер?

Олег СУВАКПИТ

Кечил-оолдуң солдаттары

Ак-көк хемниң чоргаар ады-биле,
Ада-чурт дээш дидим тулушкан бис.
Арат чоннуң арыг нүүрү-биле
Адывыска шынчы бердинген бис.

Кечил-оолдуң солдаттары, бистер,
Кезээ шагда белен дайынчы бис.

Дайын-биле когаралды көрүп,
Тайбың-биле чуртту байыткан бис.

Акы-дунма быжыг найыралдын
Ачызында чүден күштелген бис.

Кечил-оолдуң солдаттары, бистер,
Кезээ шагда белен дайынчы бис.

Өрттүг халап база катап кыптып,
Өлүм чыгап кээрин күзевес бис.
Аас-кежик, тайбың, хосталганы
Амы-тындан артык камгалаар бис.

Кечил-оолдуң солдаттары, бистер,
Кезээ шагда белен дайынчы бис.

-
- 1. Шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар. Ушта бижээш, утказын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар.
 2. Тыва эки-турачылар дугайында чүнү билир силер?
 - 3. «Кечил-оолдуң солдаттары» кымнарыл ол?
 4. «Ак-көк хемниң чоргаар ады-биле, ада-чурт дээш дидим тулушкан бис» деп сөстөрни канчаар билдиңер, тайылбырлаңар.
 - 5. «Ада-чурт дайынының маадырлары», «Кечил-оолдуң солдаттары» деп темалыг дыңнадыглардан кылгаш, эштериңерниң мурнунга камгалаңар.
 6. Тыва эки-турачыларның эрткен дайынчы оруктарын картадан айтыңар.
 - 7. Дараазында сөстөрниң уткаларын шүлүктүң кол бодалыңа дүүштүр тайылбарлап бжиңер: *нцурц, когарал, ачызы, халап.*
-

VII кезээ. ДИРИГ АМЫТАННАР ДЕЛЕГЕЙИ...

Юрий КЮНЗЕГЕШ

Эзимнерниң ыры

Ээрем оьттуг, ногаан бүрү көжегелиг
Эзимнерлиг мээң черим хөлегелиг.
Мөөрүк пөштер, хады, шиви, чаглак дьттар
Мөргүлде дег эртен, кежээ, чайгангылаар —
Сериин сырын аяар ырын дыңнап ханмас,
Сеткилиңге удаажырааш, уттундурбас.

Часкаар чайын бора-хектер, куш даң турда,
«Саан сүдүң элбезин!» деп алганырлар.
Кызыл-үгү караан көзээш, дүне када
Кырза кедээр, чижин тепкеш, кылайткылаар,
Тудуп алгаш, кургамзыдыр каттыргылаар —
Тоолда киирген аза-букту сагындырар.

Дистинишкен дуруяалар боску дунук —
Дидиренчиг соокту оштаан үнү хунук.
Күскү хүндүс мыйгак сүрген сыынар эдер,
Хүлбүс сында огургулаар. Пөште диинер
Сылдырткайндыр кузук челбии картап оар.
Сыгыргалар караңгыга аян тудар...

...Кооргалдарже шурап чыдар уजारларның,
Хой дег дашта шапкыланган саарыгларның
Түрлүг даажы чалымнарга чаңгыланыр,
Дүн-хүн чокка эзимнерже ыр бооп чалгыыр —
Кыжын безин кыңгырама шуугап чыдар.
Кырган адыг ону дүжээш, эргээн сорар..

-
- 1. Шүлүкте эзимнерниң «ырын» башкының номчулгазындан дыңнаңар. Чүнү эскердиңер?

2. Аң-меңнерниң, хем-сугларның даажы ыры болу бээр деп бодалды илереткен одуругларны шүлүктен тып, бадыткаңар.
3. Дараазында одуругларның утказын тайылбырлаңар:
...Кооргалдарже шурап чыдар ужарларның,
Хой дег дашта шапкыланган саарыгларның
Түрлүг даажы чалымнарга чаңгыланыр,
Дүн-хүн чокка эзимнерже ыр бооп чалгыыр.
4. Автор чогаалын кандыг аян, хөөн-биле бижээн деп бодап тур силер? Чүгө?
5. Шүлүктүң уран аргаларын тып, сайгарыңар.
6. Чогаалды чүгө «Эзимнерниң ыры» дээнил?
- 7. *Мөргүлде дег эртен, кежээ, чайгангылаар, алгангылаар, огургулаар, аян тудар, девип хонар* дээн сөстөрниң, сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайылбырлаңар. Ук диригжидилгелерге дөмей чижектерни тып бижиеңер.
- 8. а) *Удаажырааш уттундурбас, караан көзээш, цнц хунук, кузук челбии картап орап* деп чүү дээни ол?
б) *Чаглак, кырза, оштаан* деп сөстөрниң синонимнерин бижиеңер.
- 9. Эзим «ырызы» дээрге чүл ол?
- 10. «*Арга ишти оркестр дег*» деп темага чогаадыгдан бижиеңер.
11. Ю. Кюнзегештиң шүлүүн долузу-биле тыпкаш номчуңар.
12. Сөзүглелди кезектерге чаргаш, кезек бүрүзүңгө аттан бериңер. Шүлүктүң планын тургузуңар.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

Ус-кушкаш

Ус-кушкаш халайты азып алган уязының кырында будукка олурган. Шиижек ужуп келгеш, уяже кирип каап-тыр. А уяда Ус-кушкаштың чаа чазылган оолдары чыткан.

Ус-кушкаш карак чивеш аразында халый бергеш, Шии-жектиң кудуруундан үндүр тыртып эккелген.

— Бодуң уяң салчаптың¹ бе? Мээң уямче кирип канчаарың ол. Чүнү канчап чорууруң ол? — деп-тир.

¹ *Салчаар* — чазар, будап алыр.

Кижиге бодаарга, ооң сөстөрүндө кымга-даа анчыг чүвө чок. Ындыг аа? Анаа-ла ужур-чөвүн чугаалаан ышкажыл. Шиижек хорадап үнген-дир:

— Кижиге кудуруу шөйбөлөп канчаарың ол? Сээң уяңга кирип болбас чүвө бе? — дээш, хокпаш-хокпаш олура дүшкен.

— Чоп болбас боор. Ында мээң уругларым удуп чыдар. Уйгузун хандыр удуп алзыннар дээш, кадарып олур мен. Сен кире берген болзуңза, уяның аксы дуглалы бээр. Арыг агаар кирбейн баар, чаш чүвелер албыга бээр. Оон кедерезе, сен бодуң албыктыр базыптып-даа болур болгай сен — деп, Ус-кушкаш база-ла шынын чугаалаан.

Ус-кушкаштың уязының аксы шынап-ла хензиг, Шиижек ооң иштинче кире берзе, ында куш оолдары шынап-ла ат болур, а Шиижектиң боду-даа дедир үнүп чадап, тырлып калза хөңнү. Ол хиреде Шиижек удур шорулбушаан.

— Мени чаш уруг-дарыг базып кааптар мелегей деп бодадың бе? Мен база-ла ажы-төлдүг кижиге мен. Анаа сээң уяң көрүп, сээң уяң хемчээп алыр дээш келдим.

— Сээң уяң хемчээп алыр? А бодуң уяң? — деп, Ус-кушкаш аайын тыппаан.

— Хамык ужур харын ында чүвө-дир ийин. Уям бар харын. Билбес эвес сен, мен сен ышкаш уямны чиңге будукка халайты азып албас ышкажык мен, адыр будуктар аразыңга ажыкка тудуп аар. Аксы база ажык болур — дээш, Шиижек шүжүгейнип ыглай берген.

— Чүү болган, Шиижек? Азы сээң сеткилиң хомудадып-тым бе, уямче киирбейн аан? — деп, Ус-кушкаш кайгай берген.

— Ийе, мен ажыг-шүжүггө таваржып турумда, сен мени уяңче безин киирбес-тир сен — дээш, Шиижек улам шүжүлээн.

— Ажыг-шүжүггө? Бурган бо. Чүү болган? — деп, Ус-кушкаш сагыш човап, Шиижектиң чаныңга олура дүшкеш, ооргазындан суйбагылаан.

— Ала-сааскан мээң чуургаларымны чылдың-на чип кааптар апарган. Бо чылын уямны өске черде тудуп алган мен, ол дайзын

ам база кестүп кээп-тир. Уямны демей-ле тып аар. Коргуп тур мен — деп-тир. — Сен база уяларыңны чылдың солуур болгай сен. Бо уязын каапкан болза, чуургаларым боже дажыглап алгаш, базып олуруп аар деп бодадым, хоптак Сааскандан дестирерим ол-дур ийин.

— Аа. Ам билдим. Ат болган амытан-дыр сен. Дүгдө эңир чылгы уям бар, ажырбас ирги бе? — деп, Ус-кушкаш ал сагыжындан сагыш човай берген. — Арай тар болду бе.

— Кайын тар боор, ажырбас. Мени кээргеп көр.

Ус-кушкаш биле Шиижек — арга куштарының эң бичиилери. Өң-чүзүнү, даштыкы хевири өске дээрден башка, оларның узундаа дурту, доора-даа дурту, бедик-чавызы-даа барык демей, ол хамаанчок чуургаларының хемчээли база демей.

Аргада оларның дайзыннары кайы хөй.

Хоптак сааскан чүгле Шиижектиң эвес, өске-даа чижик куштарның уязын үреп, ажы-төлүн чок кылып турар. А Ус-кушкаштың оолдарына дээп шыдавас. Чүгө дээрге Ус-кушкаш уязын будуктарга халайты азып алып, уяның аксы база шомук. Ооң кырынга сааскан хонуп-даа шыдавас, уя иштинден чуургадаа уштуп ап шыдавас.

Ынчалза-даа күжү биче чижик кушкаштарның демнежип, бот-боттарына дузалажып, бот-боттарын камгалажып чурттааны дээре.

— Че, Шиижек, ыглаарың соксат че. Барып айтып берейн. Уя мыя мында, ырак эвесте — дээш, Ус-кушкаш ужуп үнүпкөн, а амыраан Шиижек ону эдерипкөн.

Ол-ла болгай харын ынчаар эдержир, ынчалза-даа чеже-даа өңнүү, таныжы болза, ооң бажыңынче, уязынче кирерде, баштай «Кирип болур бе?» азы анаа-ла «Болур бе?» деп чөпшээрел айтырып алырын кым-даа утпас херек.

-
- 1. Ус-кушкаш биле Шиижек чүгө бот-боттарын билишпейн барганыл?
2. Чечен чугааның эң сөөлгү абзазында бодал кымга хамааржып болурул?

3. Ус-кушкашты кымга дөмейлеп болур-дур? Ол кандыг куш-тур?
4. Шиижекке кандыг чагыг берип болур силер?
5. «...*Кижү биче, чижик кушкаштарның демнежип, бот-боттарынга дузалажып, бот-боттарын камгалажып чурттааны дээре...*» деп сөстөр-биле автор чүнү чугаалаксааныл? Ол бодалга немей чүнү чугаалаксаар-дыр силер?
- 6. Чүгле Шиижектиң эвес, өске-даа чижик куштарның уязын үрөп, ажы-төлүн чок кылып турар ала-саасканның аажы-чаңынга хамаарыштыр бодалыңарны илередиңер.
- 7. Шиижектиң аажы-чаңын илереткен сөстөрдөн тып, ушта бижээш, оларның антонимнерин тывыңар.
8. «...Амыраан Шиижек Ус-кушкашты эдерип ужуп чорупкан...» дээш, улаштыр чүү болганын боттарыңар чогаадып бижичер.
- 9. Ала-сааскан, шиижек, ус-кушкаш дугайында медээден чыггаш, «Тываның куштары» деп төлевилелден кылыңар.

Степан САРЫГ-ООЛ

Эдер амытаннар

(«Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романдан)

Бир эртен-не удуп-оттуп чыдарымга, хөглүг-омактыг садырткайндыр хып чыдар отта паштың шыыгайндыр хайнып турарын, шай согаажын бичии-даа сагылчак чок, дески аянныг сиртиңейнип оарын дыңнааш, улам таалап удааш, калган авам, ачамны дүжей берип-тир мен. Ачам ийи холун *берзенип* каапкан тараа соктаан, авам хоюг сарыг шайын хайындырып, чунуп-чунуп, чоон кара чаштарын адыш сыңмас кылдыр суйбагылааш, эгиннерин ажилдыр угдунмас кылдыр шывадагылааш, хөлге хонупкан кас дег кылдыр мойнун кагыгылааш, диштерин ак чайт кылдыр хүлүмзүрбүшаан, ачамга чугаалап олур:

— Оолдарың, кыстарың тура халызын, ыяк тоннанып алзын, шуглак-дөжээн чараштыр чыып каапкаш, шупту барып буга суунга чунуп-чунуп, кээп чемнензиннер, тарааң дүрген соктавыт шүве. Мээң Аңгыр оглум бодунуң кызыл мадарын долдур тарааны өрөмөлөп чиир кежээкей-ле болгай. Оон акызы-

биле кады казыразынга ушкажып алгаш, ырлажып, хоюн кадарып чораайлар аан.

Авам бистиң аяктарывысты дөгезин дизе каап алган, мөңгүн билзектерлиг хөлчок аккыр чымчак холу-биле согааштан, шыырак кижик соктаарга, изий берген, ам-даа чылыг хевээр тарааны үлештир каап-ла олур. Аяктар мырыңай долгулаан. Авамның ол холу-биле каап берген чеминиң амданныг, чемзии кедергей-ле! Өремелиг тарааның ырактан чыды-ла өзүм эдип келир. Шак ындыг тарааны дөгере чипкеш, куруг аямны безин чылгаарымга, амданы хевээр...

— Оолдарым, туруңар! Эртеңги сериинде хой кадарып чоруур силер — дизе-ле, кырган-авам ээнзиргей самдар өөвүсте шаарын хайындырып алган, акым биле мени оттурган олур. Хүн тоганада¹ безин дегбээн, эрте. «Ах, ам чаа көргөн дүжүмнү көрбүшаан, ол хевээр одунмай, өлү-даа берген болзумза, кандыг аас-кежиктиг болур ирги мен!» деп бодап хомудааш, хөөкүй кырган-авамны ол душта сактырымга, кандыг-ла-бир кезээде чылыг эвес ээн кара өгдө ээреңнээн хөлөгезиг-даа, өртең кара төшсүг-даа. Тонумну бажымга эштипкеш: «Дүжүмде-даа болза, ол аякта тарааны авамның холундан ап чип алган болзумза, айда-даа кайын аштаар мен!» дээш, катап удуп, ол дүжүмнү көрүксеп, кызып-кызып караам шимеримге-даа, хоржок. Чүрээм согары дам барып, уйгум, бо оранда чок авамны алган аза ышкаш, чиде халый берген.

— Чүге-ле элекке оттура бээриң ол ирги але, кырган-авай! Авам, ачамны хөлчок-ла эки дүжөп чыдырымда, оттурдуң көрөм! — деп шугулдавышаан, хөөн чо-ок тоннанып алдым.

— Шак мынчан — оът-көк үнүп, хек эдип турар үеде, ажыглыг² кижээ кончуг берге боор чүве болгай, оглум. Мен база-ла бертен хектиң эдип ораарыңа черле удуп чадап кагдым...

— А хектиң эдери эки бе ынчаш?

— А күжүр хектиң эдеринде багай чүү боор, оглум. Дөрт

¹ Тогана — хараача.

² Ажыглыг — чоок кижизин чидиргеш, хараадап, ханы кажыдап чоруур кижиниң байдалы.

шагның эң-не экизин сөглеп, өөрүп келир ыраажы-дыр ийин. Эдер-ле амытаннар дөгере ээлчеглиг, үе-үелиг. Боттарының амыдыралында база бир-ле ужуралын сөглеп кээрлер. Хек үнү бо-дур ам.

Эдер хектиң аялгазы
Эзим-каскак тарай берген...

— деп улустуң ырында кирген, тоолда безин кирген ыраажы куш-ла болгай, оглум.

— Чүү-чүү амытаннар, кажан-кажан ээлчежиپ эдер чүвел, кырган-авай!

— Чазын эртези сүргей сыгырга эдип келир. Ол дугайында база-ла чүү дижип-ле чугаалажыр боор чүве, уттундура бериптир. Балыкчылар-ла: «Сыгырга эде берген, ам-на ойнай бергендир» дижип, дүне чырыдып, серээ-биле согуннаан, четкилээн турар боор чүве. Бо-ла дырлаа, матпадак деп куштар эде бээрге безин, «Мал-маган сүттелип — ак шими элбээри ол. «Матпадак, мат-падак» дээрге, «хойтпак-тарак, хойтпак-тарак!» деп кыйгырып олурары ол» дижир.

А хек эде бергенде, «сава чуур» кызыл үер, чулук үер-даа улаштыр бадып, ыяш бүрүзү четчип, чечектелип, оът-сиген хөлбеңейнип-ле келир. Дүн дурту-даа кыскалаар. Бай оран тандының бүгү-ле кээргелдиг сеткил-чүрээн салып, эриг-баарлыг ээ көрүп келир хайыралыг үези ол. Ажыг кыштың аагынга, ала частың кадыынга бажы халайып, балдыры ырбайып турар орган-дорганның аксынга көк доора хап, самдар-чанагаштарның ээгизинге хүн чиңнеп келир. Бо-ла түрегдээннерниң: «Тооруктуг долгай тандым... Эзириктиг ээр-ле тандым...» суг-суг дигилээр ийикпе, азы:

Бети чарык ашты бээрге,
Бестен казып чигей-ле мен...
Арты чарык ашты бээрге,
Айдан казып чигей-ле мен

— дигилеп чоргаарланып ырлажы бээр үези бо-ла болгай.

...Чай шагда эки ажылдаан кижиги — кыш көрбес: малын чай

оџду кестирип семиртир; тараа-быдааны тарып, айын, безин, ааржы, ээжегей, курудун кадырып алыр; эџдин-даа хеңмелеп¹, үүжеленир, кадыг-чымчак алгы-кежин хөөдүп эттээр, дүгүн-таагызын-даа дыдып, тыртып алыр. Күске, күжүген-даа болза хөмээ², мыйыраан³, уя-чыдының чай шагда утпас чүве ыйнаан, оолдарым. Шагның чайгы үези — кежээниң келир үези.

Хектиң соонда көгээзин хөөмейлеп эгелээр чүве болгай.

— А ол көгээзин дээрге улуг куш бе, кырган-авай?

— База-ла бо хек ышкаш көк-бора куш-ла чүве. Чамдык улус ону хек-кулу-даа дижир. Ужуп ыңай боорга, чалгыннары дыңгыгайны бээр, оон алырга, көге-буганың база бир аймаа ол. Хек-кулу дижи берген ужуру хек төрээш, чуургазын боду шуглаvas, кулу — көгээзин шуглап дорукурар-ла чүве дижир боор. Та шын чүве, көргөн эвес, кым билир ону. Көгээзин эдип турар үе дээрге изиг халыын кидин-не дүжүп кээр; чаачал эвес, кааң чыл болза, тараа, хадыларның кончуг-ла суксаар — суггарылга үези. Оџт-сиген, үнүш ынчан баш тыртар.

— Оон өске чүлөр-чүлөр эдерил, авай?

— Шынап-ла бызаа күзүн кезек када эдиген апаары-ла шын... Че, шартылаа, бызааны-даа чоор силер, сыын эдери кончуг солун. Ол үени «эткин үези» азы «сыын үези» дижир — солун-на үе чүве, хайыракан. Сарыг-бүрү эртип, хамык ыяш-даш чайгы хевин уштур. Таңды кырынга хар чаап, далай кыдыынга чаак тырта бээр, куруяк чайы-даа дижир. Куруяктар — илейтир-ле чайын чылапчалыг бүлгээр-биле сылба тутчуп тура чайлаан. Куруяктар күстүң сөөлгү чылыг хүннеринде миннип келгеш, кылып четтикпээн ажылын ынчан девидеп кылыр боор чүве. Кулугур соок чайын билдирбес, ам бичии-ле дыдыкче үрүп келгенде, минни бербейн канчаар ийик.

Чүү-даа аңның эџди эџтсиг, кежи кешсиг апаар үе ол — эткин үези. Аңчы бүгүдезиниң дөрде дөжээ артар. Арга-сыннарның одаглары чаарттынып — чалар от, чаглыг эџт-биле

¹ *Хеңме* — кадырып каан эџт.

² *Хөмээ* — кыштаар чем курлавыры.

³ *Мыйырак* — үүргене деп үнүштүң дазылы.

байырлай бээр. Ында олчалыг, омактыг, оюннуг-каткылыг чугаа-соот, тоол-домак үзүлбестээр. Чамдык аңчылар мажайты арттып алган, килейти семирп, арын-шырайы өң кире берген келгилээр, өргүүр албаны дээш, өөндө ажыл-амыдыралы дээш таңдызынга өөренип калган — чер төлү болган аңчылар хөй, оолдарым.

— А, экизин аа! Мен Бадый-оол акым-биле кажан-на аңнаар ирги бис але, кырган-авай? Боовус чок-ла, коргунчуг-дур аа.

— О, харын дедаан... Че, кижини өзер, кидис шөйлүр чүве боор, удавас оң, хойну үндүрер четкен. Дүрген-дүрген кавырыктанып алыңар. Ам база-ла, аанакайын, «хой орай үнген» деп киңгирткейни бээр — дээш, сөөлгү сөстөрүн дүрзүнчүг ажынган кожай кадайы олчаан-на бооп көргүзө каапты. Мен шынап-ла коргун далажы берген мен.

Ол хүн хой кадарып чорааш, хамык-ла эдер амытаннарны бодап, хектерниң ында-мында үн алчып эдип турарын, мурнунда черле дыңнавайн-даа чораан чүве ышкаш, сонуургап, «олар эдип-эдип чиде бербес болза» деп бодап хүнзедим.

Ооң-на уламындан эдер ыраажылар дугайында немештир дыңнааным каттырынчыг-даа, чиктиг-даа таныштарым бар.

Эзимнерге ырлап чоруур мырыңай-ла хүрлээ-бора ышкаш бичии хүргүл өңнүг чылбаадай деп кушкаш бар. Ол мынча деп ырлаар:

Чылбаадай кулун тырт,
Чылбак куруяк, бе саг!

Топтап дыңнаарга, шынап-ла ынча деп ырлап олурган ышкаш сагындырар...

Ол ышкаш тайганың эзимнеринде дүне эдип чоруур докпакчаак дээр улуг-бичези торлаа хире-ле көк-бора куш бар. Дүне эзим иштинге хонган кижилерни, оларның одун, аът-хөлүн көргенде, дескинип, дүвүрөп эдер куш. Та ажы-төлү бар, та эжи бар чүве ийикпе, оларынга хопталап¹, шаагып турары ол ыйнаан, кым билер ону...

¹ Хопталаар — харамнаныр; төлүн, чоок эжин камгалаары.

Межерген деп үгү аймаа куш куу сыра бажынга ырлап олурда, топтап дыңнаар болза, хам-даа хамнаан ышкаш, доңгаш дидирээн-даа ышкаш, бырыңайнып олурар болгай. Ону чүү дижирлер ийик.

Кажан кезээде уя тудуп чадап каан уйгужу, чалгаа кулугур. Дүне доңгаш, көңгүс удувас: «У-у-у, со-со-гуун! Ам эртен-не болзун! Хөлчөк чылыг уядан тудуп албаан черде шиве» деп сириңейнип ыглап олура хонар.

Шыяата, эртенги кызыл хүн дээп-ле келир, межерген кончуг куу сыраның шыпшык бажынга, согун молдуруу дег, матпайтыр олуруп-ла алып. Бараскан чылыккаш, шыыгайны-ла бээр. Ол душта ча-согун туткан оолдар сыра дөзүнге кедеп каап, сымыранчып, оон дендээш «мен-мен» дижип сөс былаажып туруп-туруп, чазыпкаш, каттыржыр-даа, оозу одунмас. Согун мырыңай думчук бажы-биле хыыгайны бээрге, улуг карактарын үңгерертир көрүп келгеш, катап-ла удуй бээр. Кайда-чүде чылыг уя боор. Ынчап олура, согуннуң айызаан ачызында мөңгө удуй-даа бергилээр.

Маңаа база-ла кымны кочулап турары илдең. Кандыг-даа арга-ыяш иштинге олура, бүгү назыда чылыг чадыр безин тудуп ап шыдавас, кезээ назыда соокка эрээдедир кижилер бар-ла болгай.

 1. Бердинген сөстөрнүң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайылбырлааш, кыдыраашка бижип алыңар, үзүндүнүң утказын эдerti чугаалап тургаш, ук сөс каттыжышкыннарын чугааңарга ажыглаңар.

Хөөн чо-ок, ээ көрүп келир хайыралыг цези, көк доора хан, сам-дар-чанагаштарның ээгизинге хүн чиңнеп келир, баш тыртар, дөрде дөжээ артар.

2. Чогаалды рольдап аянный номчуурунга белеткенип алыңар.

3. «Куштар тус-тус эдер үелерлиг» деп кыска чогаадыгдан чогаалга даянып бжиңер.

4. Чогаалды чүгө «Эдер амытаннар» деп кааныл? Чугаа кым-ның аындан чоруп турар-дыр? Аңгыр-оол дүжүн чүгө улай көрүксээн деп бодаар силер?
5. Чогаалда киирген маадырларның чугаазын, кылдыныын барымдаалап тургаш, овор-хевирлерин тургузуңар.
6. «Эдер амытаннар» деп эгеден бодуңарга чаа чүнү билип алдыңар?
7. Аңгыр-оолдуң «ээнзиргей самдар өөвүсте» деп сактып чугаалап ораының чылдагаанын тодарадып көрүңер.
8. Дараазында домактың утказын сөзүглелге даянып, тайылбырлааш, чүгө ынча дээнин амыдырал-биле холбап, чугаадан кылыңар: *Шагның чайгы цези — кежээнің келир цези.*
9. Эдер амытаннар дугайында тус-тус немелде чуруктуг медээни бөлүктежип чыып кылыңар.

Мария КҮЖҮГЕТ

Азыранчып чорааш...

Май байырлалдарын уткуштур өшкү кыргыдып, кажаа-хораа коптартып¹ аар дээш, Байыр акый суур кирип, шефчилер дугуржуп, машина чугаалажып ап келген. Ол чоруй, кожуун төвү чедип, оон ырак эвес суурда школа директорлап турар дуңмазы сугга база барып чораан. Дуңмазы, кенниниң ажылы бачым, байырлал, чыскаал-даа барымдаалавас — байгы өөреникчилер аразында, оларны өөреткен, хайгаараан турар. Бо удаада база-ла бажыңында чок болганнар. Школага чеде бээрге, иелээн ында: бирээзи эр башкылар чыып алган хуралдаан, кенни клазының өөреникчилерин ада-иелери-биле кады хуралдаткан турган. Дөрт харлыг бичии Чодураазын эдертип алган.

— Байырлалдар чоокшулаан. Ынчангаш аңаа белеткенип турарывыс ол-дур ийин, акый. Кым чүнү харыылаарын хуваажып² албаска, хоржок ышкажыл — деп, директор башкы

¹ *Коптарар* — бир чүвениң картын казып, аңдарып, ап кааптар.

² *Хуваажыр* — үлежир.

акызын бичии манадыпканынга буруузунган дег тайылбырлаан.

— Мен силерни дыштаныр хүннерде аал барып шыдаар ирги бе деп бодааш, чедип келдим. Чайыңар чок хевирлиг-дир силер аа? — деп, акызы айтырган.

— Бис-даа кайын аал бара аар бис. Мен оода клазым-биле хондур поход баар деп дугуржуп алган болгай мен. Бо ийи адашкы эдержип алгаш, школазын хайгаарап, ажылдап чоруп турарлар ыйнаан — деп, кенни байдалды улам тодараткан.

— Харын. Багай уруум Чодураажык-даа мээң-биле бичии түрээр-ле боор. Чүге дээрге бо дыштаныр хүннерде спортчу маргылдаалар база эрттирер улус бис. Че, бис-даа суурда улус каяа тоор деп бис. Ажырбас аа, уруум? — деп чазамыктаан.

— Ындыг-дыр, ажылыңар черле хоржок улус-тур силер ийин харын. Час кадында силерни бичии дыштанып, агаарлап алзын деп бодаарым ол-дур ийин. Өшкү кыргыдар деп тур бис. Ол база бир күш-ажыл байырлалы-ла болгай. Кончуг шыырак сергевис бар, ону өзеп, силерни изиг-ханныдып каар-дыр джижип, өгде кадай-биле сүмележип ордуvus.

А бо Чодураажыкты мен аалче аппаратимза кандыг чүвөл? Чүзүн ынчап ээн өгге, ажылдаан ачазын эдерип турар деп. Ооң орнунга аалга сүт ижип, эът чип, Сайлаң угбазы-биле ойнап тургайлар-ла. Мээң-биле чоруур сен бе, уруум? — деп, кырган-ачазы айтырарга, Чодураа амырай-ла берген.

Ада-иези уруунуң каш хонукта кедер идик-хевин, хү-незин кылдыр бичии конфета, печенье чүү-хөөзүн далаш-биле белеткепкеш, ону кырган-ачазы-биле кады аалче үдепкеннер.

Хоорайда албан черлеринде ышкаш, шак-минутазын айтып бижип кагбаан-даа болза, малчыннарның ажылы бижиттинмээн дүрүм ёзугаар кончуг чурумнуг чоруп турар. Кажан анай-хураганың ыдарын, тударын, хойну ажыдарын, одарже үндү-рерин, одардан киирерин, кажаалаарын олар черле часпас. Аалга хүн эрткени-даа билдинмес, малчыннар балдыр сыкпайн ажылдап хүнзээрлер. Чодураа кырган-ачазы, кырган-авазының аалынга келгеш, Сайлаң-биле кады ойнаар дээш, база-ла хүн эрткенин билбейн турган. Мында суур кижизинге шупгу чүве

солун. Анай-хураганның чараштарын. Сайзанактап ойнаарга, аянныын.

Ол хүн аалга ажыл өске хүннерден улуг-ла ылгал чок болган. Кыргызан-ачазы хой кадарган. Кыргызан-авазы аалынга арткаш, аар-саар ажыл кылып, база бачым¹ хүнзээн. Сайлаң биле Чодураа хүнзедир чүү деп-даа ойнап турганнар. Кажая иштинге чаштып ойнаарга, дыка солун болган. Ынчалза-даа Чодураа чаштырга, Сайлаң дораан-на тып кааптар боорга, солун эвес апарган. Сайлаң чашты бээрге, ону тывары дыка берге — кайнаар-даа кире берген боор. Кажаяда үттүг, хостуг чер бүрүзүн билир кижиге ынчанмайн канчаар. Ынчангаш олар ам дашкаар үнүп келгеш, ойнап эгелээннер. Часкы хүн улам чылыг болгаш чырык апарган. Кажая артында анайлар аразынга ойнаарга, олары дезип халчып чоруй баргылаан. Чүг-ле чаңгыс анай шоолуг деспес, харын-даа уругларны эдерип халыыр болган. Чодураа ону чарашсынып, куспактап алгаш, халып турган...

Кыргызан-авазы хураганнар кажаязының адаанда өдээн солуп кааш, өгге кирип кээрге, уруу Сайлаң дөрде удуп калган чыткан. Чодураазы кайда барган дээш, үнүп көөрге, көзүлбес. Удаан уруун оттургаш, дуңмазын айтырарга, база орта билбес. Сайлаң чүгле: «Чодураа даштын анай ай деп тур» — дээр болган. Ынчап-ла аайын тыппайн, Чодурааны кыйгырып, чоок-кавыны дилегзинерге-даа, чок.

Кыргызан-ачазы хоюн кирип келгеш, орта аъш-чем-даа ишкенде чок, Чодурааны дилегзинип, аай-дедир чортуп турда, караңгы кежээ дүшкен. Ат болган! Мындыг караңгыда чаш уруг та кайда барган! Анаа-ла бажыңынга олурган уругну боду-ла эки тура-биле эдертип алгаш келгеш, аалга олура-ла чидирип аар деп чүвени кым, кажан көрүп чораан боор! Кожая аалдарның улусун эвилелдеп алгаш, аал чоогун бир кылдыр дилээн — чүү-даа билдинмес! Кыргызан-авазы алаңы азып калган, хейде-ле багай уруу Сайлаңны катап-катап айтырып-ла турган. А оозу чүгле «Чодураа анай ай деп турар кижидийн»

¹ *Бачым* — чай чок.

дээринге өйлөшкөн. Бодунуң-на аалының өдөөндөн үндүр кылаштай берген чаш уругну көрбөй, эскербөй барганынга буруулуун миннип, кырган-авазының ызызы¹ кээр, балдыры сирилээр болган. Аъттыг улус дүне от чырыдып, аал долгандыр дилеп чадашканнар. Аалга келгеш, даштыгаа одаг-даа салып турарлар. Ынчап дүвүрөп турда, даң адып, чаа хүн үнүп келген. Ол чаш уруг та канчалган, та каяа, канчап хонган. Ам арта хүндүс чылыг боорга, чаңгыс каът платъелиг турган болгай.

Кожа-хелбээ аалдардан улус чыгып кээп, ам чүнү канчаарын сүмележи бергеннер. Бир кижини суурже чорудар деп дугурушканнар. Читкен уругну дилежири-биле улустан база эккээр. Уругнуң ада-иезинче телеграммадан чорудар — ам канчаар деп, чажырар арга чок байдал-дыр. Хөөкүй ада-иезиниң ынчап куду үнери ол-дур ийин. Аныяк өг-бүлениң дун² кызыла болгай, Чодураажык дээрге. Оозунга аттыг улус-ла болгай. Өршээ, хайыракан! Чүү деп кончуг чоор! Арга-арыг иштинге уруг-дарыг хамаанчок, улуг-даа улус аза бээр таварылгалар болгулаарын кижидыңнаар-ла чүве болгай. Бо удаада мырыңай кара хөк чүве ышкакжыл. Анаа-ла аал өдөөндөн кижиде бээр деп чүве! Ана тоол-домак-биле дөмей чүве-дир оң!

Аъттыг, чадаг улус эртен даң бажындан эгелээш, дилеп келген — чүү-даа билдинмес! Черже кирип, дээрже үне берген-биле дөмей-ле. Кырган-ачазы ам шуут багай кадайны көзүлдүр-ле кончуп туруп бээр апарган. Хөөкүй кырган-авайда чүү боор, ашактың чаңын билбес эвес, маргыжарга, дам баар, дедир кижини. Маргыжар дээш-даа чүү деп маргыжар деп, кончуп турары чөп-түр ийин харын. «Хураганнар адаа кургаглаар деп чүнү тыва берген кончуг коңгушкун³ боор мен. Баштай уругларым кыйгыргаш, чемгерип айын деп бодап турган хиремде... Кончуг мелегейни мени! Бо ашак-даа канчаар, дуңмалары кээрге, чүнү чугаалаарыл?» дээш, кадай бодун чектеп, чүнү бодаваан дээр! Шуут баш муңгаш!

¹ Ызызы — ыглаксаары.

² Дун — баштайгы төлү.

³ Коңгушкун — кадай кижиде дээн уткалыг.

Дуъш үезинде суурдан бир машина кижичедип келген. Шупту катап-ла дилеп үнгеннер. Караңгылааже чедир дилээш, чадап кааннар. Суурдан келген улустуң аразында даарта ажыл-агыйлыг кандыг-даа кижиче бар. Орайтай бергенде, олар чанар ужурга таварышкан. Ам база катап кожа аалдарның улузу артып калган. Чамдыктары аалдарыңа баргаш, ажыл-агыйын аайлап кааш, дедир чедип кээп турганнар. Кырган-ачазы баштаан кезек кижиче караңгы дүн-даа дивейн, катап база дилеп чорупкан. «Аскан кижиче улус ыды дыңнааш, улам дезер, чаштыр апаар. Бнчангаш кыйгырбайн, оожум дилээр болза эки» деп сүмелээр улус база бар болган. Ол сүмени сагып, улус фонарь, дең¹ чырыдып алгаш, бөкпек хараганнар доразы чырыдып, арыг кыдыын чырыдып, дилеп шаг болганнар. Черле чадашкан. Ийиги дүн эртип, даң адып келген. Анаада безин хөй чүве ыттаар эвес, кырган-ачазы дам-на хагдынып, аъш-чем-даа чивестээн. «Хей-ле кадайны кончуп турар мен. Шынында эң-не буруулуг кижиче бодум-дур мен. Багай думаларымның Чодураажыгын эдэртип эккелгеш, чидирип аар кончуумну! Чаш уруг ийи хонук иштиңде черге чүү орта чоруурул? Чаңгыс каът платьелиг чаш чүве үдеп² каар хире соок-тур бо. Дүне кылын хептиг улуг кижиче безин шыырныгып чоруур чүве-дир. Ат болган-дыр! Чүнү канчалза экил че? Өршээ, хайыракан! Бурган бар чүве болза, чоп бисче көрүнмезил аан? Дем хүндүс чарын салган Апаң ирей чоп: «Ажырбас-тыр» — диди? — Бичии-ле куюп³ турар-дыр силер» деп орбады бе. Дүүн хуваанактаан кижиче база ыңдыг хевирлиг чүве чугаалады. Бисти чазамыктаар дээш ынчап турар улус эвеспе аан боларың. Аа богда, канчаайн-чоонуйн?» деп боданып, хилинчектенип-ле турган.

Уругнуң ада-иези ам-даа сураг. Олар келбейн турарга, бир талазында харын эки-даа ышкаш. Бир чамдыкта дүрген чедип кээр болза шуут-даа ышкаш. Аалдың ээлериңиң сеткил-сагыжын дүвүрел долган девидеп-ле турганнар. Уруг читкеш,

¹ Дең — чырыткы.

² Үдеээр — соокка доңар.

³ Куюр — каржып турар.

ийи хонук эрткен, кожа аалдар ийи хонук уйгу-чыдын чок дилеп келгеннер. Эртенден эгелээш, аъттыг-чадаг улус ам база дилээшкинче үнүпкен. Бөгүн ам шала ырадыр дилээр деп дугурушканнар.

Кара-кыс инектерин саап үндүрүпкен. Коданда арттырып алганы деңгели¹ багай каш хой-өшкүзү бар, оларга суг кудуп берип тургаш, салыпкан бызааларын бараадай берген. Аалының үстүндө даг ужунда бир-ле чүве кууларып көзүлгөн. Бир көөрге, шимчеп-даа турар ышкаш, бир көөрге, чаңгыс черде турар-даа ышкаш. Хой бе, ыт-куш бе деп ылгаары берге. Дураннаар дээрге, дуранын ашаа куду аалда читкен уругну дилежир дээш аппарат болган. Улам топтаарга, ылап-ла бир чүве шимчеп чораан. «Читкен бичии уруг канчап мында кылаштап чоруур болду?» деп каразый берген. Дуңмазы уругга хойларын көөр кылдыр чагып кааш, өрү халып-ла каан.

Чоокшулап келгеш, көөрге, куураңайнып чораан чүвези ылап-ла бичии уруг болган. Кара-кыстың арны изиш дээн. Та өөрээнинден, та девидээнинден ынчалган. Бичии уругну сырбаңнатпайн, баштай чүнү канчалза экил? Аскан кижичи кончуг чүве дээни кай, дезип маңнап туруп берзе канчаарыл? Оожургап алгаш, Кара-кыс аяар кый дээн:

— Уруум, а, уруум. Бээр, менче чедип кел, кежээ кижичи.

Бичии кижичи серт кылынгаш, дүрген-не анайын сегирип алган. Карактарын чидидир кылаш кылдыр көргөш, анайын бөле куспактааш, хараган артынче дезер сагыштыг дап берген.

— Менден деспе, уруум. Чанаалы че. Кыргызан-ачаң, кыргызан-аваң сени манап олурад. Че, уруум, бээр кел.

Бичии уруг анайын куспактапкаш, олура дүшкен. Ам-на Кара-кыс уругнуң чанынга баргаш, ону оожум тудуп алган. Кижиниң арнынче удур көрбес, бичии холчугаштары-биле иткиленип шаг болган. Кара-кыс көгүдүп, ону кужактап алгаш, бажын суйбап, чугааланып-ла турган. Ам топтап көөрге, арны-бажы куруг шыйбак. Бажының дүгү селберерип калган. Ийи

¹ Деңгел – күш-шыдал.

кылдыр өрүп каан чашчыгаштарының бир талазы чештиниң калган. Ол бантиги-биле анайының мойнундан баглааш, чедип алгаш чораан болган. Бантиктериниң чараш деп чүвезин. Чаңгыс талазы-ла бир метр чартык хире. Чаңгыс каът платъелиг. Оозу мүн-не узун чеңниг. Ийи хонук иштинде та каяа хонуп чораан. Анайы-биле-ле азыранчып чораан хевирлиг. Кара-кыс уругну өөнче аппарат чыдырда-ла, ол холга удуп калган.

Ада-иезинге телеграмма озалдап четкен болган. Ону алгаш, угаан-куду үнүп, ыы-сыылыг акызының аалынга чедип кээрге, уруу тыпты берген болган. Кожа-хелбээ чону амыраан-чимирээн, улуг сергени өзээн, улуг байырлаан турганнар. Чодураажык удаан, дыштанган чыткан. Ооң чанында кады азып чораан анайы база удуп чыткан. Дириг амытан болганда, анай-даа база туруп-могапты-ла ыйнаан. А хүннүң маадыры болган Кара-кысты аалдың ээлери эң-не хүндүткелдиг черде олуртуп алгаш, хүндүлээн турганнар.

-
1. Чечен чугааны чүге «Азыранчып чорааш» деп адап каан деп бодаар силер?
 2. Чогаалдың маадырларын сактып, кыдырааштарга ушта бижип алыңар.
 3. Малчыннар уруглары кандыг оюннар ойнаар-дыр, а силер кандыг оюннар ойнап турар силер?
 4. Кара-кыс угбай Чодурааны бодунче кандыг арга-биле кыйгырып алганыл? Чүге?
 5. Чодураажыктың даштыкы хевирин чугаалаңар. Иштики сеткили кандыг уруг-дур?
 6. Анайы-биле ийи хонук иштинде канчаар азыранчып чораан деп бодаар силер? Анай Чодураажыкка ажык-дузалыг болган бе?
 7. Чечен чугаада маадырларның биче сеткилдиин, бот-боттарын камнажып чоруурунун дугайында катап номчааш, кыска ушта бижилгеден кылыңар.
 8. Чогаалдың кыска планын демнежип кылыңар.
 9. *«Өшкү кыргыдары, кажаа-хораа копартыры — күш-ажыл байырлалы»* дээн авторнун сөстөрүн тайылбырлап көрүңерем.

Чуге ынча дээнин амыдырал-биле холбаңар. Силерниң билириңер оон-даа өске кандыг күш-ажыл байырлалдары барыл?

- 👉 10. Силерниң чурттап турар чериңерде билдингир «муңчу» малчыннар бар бе? Оларны таныыр силер бе?
 - 11. Чодураажыктың ада-иезиниң ажылының чымыжының дугайында чугаадан кылыңар.
 - 💡 12. Бердинген сөстөрниң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткаларын тайылбырлаңар: *өдээн солуп кааш, баш муңгаш, алаңы алзып калган, куду цнер, аал өдээ.*
-

НОМДА КИРГЕН АВТОРЛАР ДУГАЙЫНДА НЕМЕЛДЕ ТАЙЫЛБЫР

Сергей Бакызович Пюрбю — Тываның улустуң чогаалчызы. Ол төрөөн чер дугайында хөй шүлүктөрни бижээн: «Кара-Суг», «Мөңгүн-Тайга», «Эъжим», «Шагаан-Арыг», «Хайыракан».

Степан Агбанович Сарыг-оол — Тываның улустуң чогаалчызы. «Эдер амытаннар» деп эге С.А. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп бот-намдар романындан кирген үзүндү. Ук роман 1961 чылда чырыкче үнгөн. «Аңгыр-оолдуң тоожузу» орус, якут, кыргыз, англи, моол болгаш өске-даа дылдарга очулдуртунган.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы — Тываның улустуң чогаалчызы. Улуг-Хем кожууннуң Чэенек деп черге төрүттүнгөн. Хөй-хөй чогаалдарның автору: шүлүктөр, чечен чугаалар, шиилерни бижээн. Ооң ады «XX вектин сурагылыг кижилери» деп номда кирген.

Олег Өдербеевич Сувакпит Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Дугайга төрүттүнгөн. Ачазы Саая Өдербей Бызаа-Карак — сурагылыг тоолчу, ыраажы болгаш аңчы болганындан ооң чогаалчы болурунга салдары улуг болгаш үнелеп четпес. Ол — артист, журналист, чогаалчы. Ол уругларга бижээни «Хуулгаазын кажыктарым» деп ному дээш «Тыва Республиканың Күрүне шаанналының эдилекчизи» деп атты алган.

Монгуш Эргеп Санчыт-оолович — уруглар чогаалчызы. Бодунуң кызымак чоруун, өөредилгеге сундулуун көргүскеш, эртем-билигни чедип алган. Ооң бир дугаар «Чычаан-терге» деп чечен чугаазы «Сылдычыгаш» солунга 1954 чылда парлаттынган. Чогаалчының бирги тоожузу «Өдүгенде чайлаг» 1976 чылда бижиттинген, а 1985 чылда «Волшебный Одуген» атбиле орус дылга үнгөн.

Шаңгыр-оол Монгушович Суваң — «Хүн-Херелден аалчылар», «Тоол чурттуг оол», «Ачамның шолазы», «Кижибү-рүс» деп номнарның автору. «Кара-Баштыг» деп чечен чугаазы «Тоол чурттуг оол» деп номунга 1994 чылда парлаттынган.

Байкара Дамчаевич Хөвөңмей эртем-фантастиктиг темага XX чүс чылдың 60 чылдарында «Марска чедер частым» деп чечен

чугааны баштай бижээн. Ук теманы чогаалчылар Ш.Суваң «Хүн-Херелден аалчылар», Н.Куулар «Танаа-Херелдиң чуртундан» деп чогаалдарыга уламчылаан.

Николай Шагдыр-оолович Куулар — шүлүк болгаш калбак чогаал номнарының автору, очулдурукчу. «Танаа-Херелдиң чуртунда» деп чогаалында төрөөн чериниң аттарын кирип, ооң чараш бойдузун уругларга таныштырган.

Эдуард Люндупович Донгак — сураглыг прозачы. Хөй чечен чугааларның, тоожуларның, романнарның автору. Ооң уругларга бижээн чогаалдары солун, өөредиглиг болгаш кижизидикчи уткашынарлыг.

Антон Үержаа — сураглыг, салым-чаяанныг шүлүкчү. Ооң шүлүктери ава, төрөөн чер, тыва дыл, тыва чон дугайында байлак уткалыг. Ооң дылы чончу, чечен-мерген, ханы угаадыглыг.

Мария Амын-ооловна Күжүгет — шүлүк болгаш чечен чугаалар бижип чоруур херээжен авторларның бирээзи. «Азыранчып чорааш» деп чечен чугаазы «Идегел» деп номунда кирген.

АС ЧОГААЛЫ БОЛГАШ ЛИТЕРАТУРА ТЕОРИЯЗЫНДАН ДОПЧУ БИЛИГЛЕР

Аас чогаалы — авторлары чок, чогааттынган үези тодаргай билдинмес, аастан аас дамчып тарап, сайзырап келген чогаалдарны улустуң аас чогаалы (фольклор) дээр.

Тоол — аас чогаалының эрте-бурунгу шагдан бээр туруп келген, хемчээл талазы-биле маадырлыг тоолдарның соонда турар бир янзы жанры.

Үлегер домактар — эжеш одуругларлыг, шүлүк тургузуглуг, төнгөн бодалды илередип турар, эгези болгаш төнчүзү аянашкан, чоннуң кыска болгаш чиге сөглээн сургаал сөстери.

Чечен сөстөр — мерген уткалыг, төнгөн бодалды илеретпес, дыл-домакты байыдып турар уран-чечен сөстөр.

Тывызык — кандыг-бир чүвениң, амытанның азы болушкуннуң омур-хевири, ылгавыр демдектерин ойзуп сөглээш, ону тыварын негээр, колдуунда шүлүктээн, аас чогаалынын бир хевири.

Авторлуг тоолдар — улустуң аас чогаалындан укталган, ынчалза-даа аңаа дорт хамаарышпас, тодаргай авторнуң чогаадыкчы бодалындан тывылган, мөзү-шынар болгаш нии-тилел айтырыгларын көдүргөн, хуулгаазын болуушкуннарлыг чечен чогаалдың бир хевири.

Басня — кижилерниң аажы-чаңын, үүлгедиглерин ойзу сөглээр, кочулал, шоодуг, сургаалдыг, шүлүк тургузуглуг, элдээртиглиг уткалыг улуг эвес хемчээлдиг чогаал. Басня дириг амытаннар дугайында тоолдардан укталган.

Деңнелге дээрге кандыг-бир чүвени азы болуушкунну өске бир чүвөгө азы болболуушкунга демейлээрин ынча дээр. Ооң сорулгазы — чогаалдың маадырларын азы болуушкуннарын номчукчуга көскү болдуруп, ооң утказын улам ханы илередип, сагыш-сеткилди хайныктырып, ук чогаалды ханызы-биле шиңгээдип алырынга дузалаар.

Диригжидилге — дириг эвес чүвелерни азы бойдустан болуушкуннарын кижилер болгаш дириг амытаннар ышкаш, амытынныг, дириг чүве дег кылдыр көргүзөр, чогаалга ажыглаар кол уран-чечен аргаларның бирээзи.

Эпитет — кандыг-бир чүвениң азы болуушкуннуң онзагай шынарын тайылбырлаарыга ажыглаан уран-чечен тодара-дылга. Ол чүвени азы болболуушкунну улам тода илередип, дылды, домакты уран-чечен болдуруп.

Эпитет ийи талалыг: бир талазында кандыг-бир чүвени азы болуушкунну уран-чечен чуруп көргүзөр; ийи талазында, чогаалдың кол бодалын илередиринге дузалаар, чогаалчының сагыш-сеткилин, хөөнүн илередир.

Пейзаж — чогаалдың тема, идеязын илередиринге, маадырларның иштики сагыш-сеткилин улам тода чуруурунга уjur-дузалыг бойдус чурумалы.

ШЭЭЖИЛЭЭР ЧОГААЛДАР:

1. Ю.Кюнзегеш. «Сиген шөлүндө». 2. О.Сувакпит. «Арзылаң биле Пар». 3. О.Саган-оол «Эжишкилер» (бойдус чурумалы).
4. С.Сарыг-оол. «Маадыр Чүргүй-оол» (үзүндү). 5. О.Сувакпит. «Россияга алдар». 6. А. Үержаа «Ие дылым».

КЛАССТАН ДАШКААР НОМЧУЛГАГА ХЕРЕГЛЭЭР ЧОГААЛДАР

Улустуң аас чогаалындан: «Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген», «Ашак биле парлар», «Баазаңайның тоолдары» (шилиир), «Ирей-кадай биле Алдын-кушкаш», «Ийи алышкы»; тыва улустуң тывызыктары (шилиир), «». Чоннуң чечени (шилиир).

Авторлуг тоолдар: К.Тоюң «Самдар оол биле Бөрү», С.Сүрүң-оол «Хунажык», В.Сагаан-оол «Дүктүг-Ары биле Дойду-Кушкаш».

Тыва литературадан: В.Эренчин «Ийи өңнүк», Ю.Кюнзегеш «Үгү биле Койгун», С.Сүрүң-оол «Адан биле Шил», М.Доржу «Кымыскаяк», С.Сарыг-оол «Кадарчының ыры», Ч.Куулар «Кудурук», К.Аракчаа «Кара-Ашактың кускуну», М.Эргеп «Өрге биле дуруяа», Б.Хөвөңмей «Адазының айбызынга», «Марска чедер частым», Ф.Сеглеңмей «Нина Салчак каникулда», М.Өлчей-оол «Хөөрээрниң чугаалары», А.Ондар «Октаргайга ужуралдар», О.Сувакпит «Тывынгыр оол», «Ногаан таңныыл», Ш.Суваң «Медээ», С.Пюрбю «Россияга йөрээл», Ю.Кюнзегеш «Россияның ырлары», С.Молдурга «Тыва кижии», О.Туң-оол «Тыва чонум», М.Кенин-Лопсан «Эки турачы тыва кыстарга», О.Намчылак «Украин фамилиялыг арат», С.Маады «Шумов алышкылар», М.Сундуй «Эки турачы аъттыг эскадрон».

Орус болгаш өске национал литературадан: С.Шипачев «Тыва өңнүктеримге», В.Манаенков «Тыва эки-турачылар дугайында баллада», П.Ершов «Мөгенниг аътчыгаш», И.Крылов «Каарган болгаш Дилги».

Даштыкы аас чогаалы болгаш литературадан: Делегей улустарының тоолдары (шилиир), Э.Распэ «Мюнхгаузенниң ужуралдары. Д.Дэфо «Робинзон Крузонуң ужуралдары».

ДОПЧУЗУ

Ном дугайында сөс	3
<i>С. Сарыг-оол.</i> Ном	4
<i>Ю. Кюнзегеш.</i> Сиген шөлүндө	5
Деңнелге	7
I кезээ. Эгээртинмес эртине-байлак — аас чогаалы	8
Улустуң аас чогаалы	8
Тоолдар	10
Хуулгаазын тоолдар.....	13
Тос оолдуг Доктагана кадай.....	13
Тос шилги аъттыг Өскүс-оол.....	22
Анаа тоолдар.....	36
Балыкчы Багай-оол.....	36
Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы.....	42
Дириг амытаннар дугайында тоолдар.	46
Чеди иелиг Чес-Мыйыс.....	46
Кускун биле үгү.....	47
Эпитет дугайында билиг	49
Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр	50
Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр дугайында билиг.....	51
Тывызыктар.....	57
Тывызыктар дугайында билиг.....	59
II кезээ. Аас чогаалындан ужукталгаш	63
<i>К-Э. Кудажы.</i> Кым эң ажыктыгыл?	63
<i>М. Эрген.</i> Чартык арбай	71
<i>С. Сириң-оол.</i> Карактар дугайында маргылдаа.....	74
<i>Ч. Чүльдум.</i> Тарааның тывылганы	76
<i>М. Эрген.</i> Хек чүгө ыраажы болганыл?.....	78
Авторлуг тоолдар	79
<i>О. Сувакпит.</i> Арзылаң биле Пар.....	80
<i>С. Серен.</i> Ном биле Портфель.....	81
Диригжидилге дугайында билиг.....	82
<i>Л. Иргит.</i> Теве.....	83
Басня дугайында билиг.....	84

III кезээ. Чаштар делегейиниң көрүнчүү	86
<i>Л. Чадамба. Аян-чорук</i>	86
Пейзаж дугайында билиг.....	99
<i>О. Саган-оол. Эжишкилер</i>	101
<i>О. Сувакпит. Аът чарыжы</i>	104
<i>М. Эргеп. Өдүгенде чайлаг</i>	107
III. Суваң. Кара-Баштыг	124
<i>Р. Лудуп. Таваар, маажым бадып келгеш</i>	128
IV кезээ. Хуулгаазыннар делегейи	130
<i>III. Суваң. Хүн-Херелден аалчылар</i>	130
<i>Н. Куулар. Танаа-Херелдиң чуртунда</i>	150
<i>Э. Донгак. Буянныг амытаннар (Чолдак-Аңчының чаңгыс кезектиг, үш көргүзүглүг шиизи)</i>	172
V кезээ. Ыдыктарым	191
<i>С. Пюрбю. Ынак Тывам</i>	191
<i>О. Сувакпит. Россияга алдар</i>	193
<i>А. Үержаа. Ие дылым</i>	194
VI кезээ. Тиилелгениң сылдыстары	196
<i>С. Сарыг-оол. Маадыр Чүргүй-оол</i>	196
<i>О. Сувакпит. Кечил-оолдуң солдаттары</i>	198
VII кезээ. Дириг амытаннар делегейи	200
<i>Ю. Кюнзегеш. Эзимнерниң ыры</i>	200
<i>С. Сүрүң-оол. Ус-кушкаш</i>	201
<i>С. Сарыг-оол. Эдер амытаннар («Аңгыр-оолдуң тоожузундан» үзүндү)</i> ..	204
<i>М. Күжүгет. Азыранчып чорааш</i>	210
Капсырылга	218

Учебное издание

КУЖУГЕТ Мария Амын-ооловна
ООРЖАК Лидия Хорагаевна
ЧАМЗЫРЫН Екатерина Тамбыевна
ШААЛЫ Алевтина Сугдуровна

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

5 класс

Учебник для
общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редактор *О. М. Баир, Л. А. Ооржак*
Художник *В. У. Донгак*
Дизайн обложки *М. Ч. Чооду*
Компьютерная верстка и дизайн *Л. А. Ооржак*
Корректоры *В. Ш. Чамьян, А. А. Кужугет*

Подписано в печать 12.08.18. Формат 70×90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Физ.печ л. 14,0. Тираж 1595 экз. Заказ № .
Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования и науки Республики Тыва “Институт развития национальной школы”, 667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 16.

Издано в ООО Издательство «Офсет», 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.